

ԱՐՄԱՆ ԱՆՏՈՒՅԱԼ

ՄԵՍ ՈՃԻՐԸ

689

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆՅԱՆ
ՄԵԾ ՈՋԻՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ, «ԱՐԵՎԻԿԱ»

1990

ԳՄԴ 68 . 8 (24) 52

Ա 624

Մտ 68 . 8 (24)
Ա 624

«ՊԱՀԱԿ»-Ի ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ԹԻԻ 1

է.

Մ Ե Ծ Ո Ձ Ի Ր Ը

Հեղինակ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Ե Ի

ԹԱԼԷԱԴ ՓԱՇԱ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Բնագիրներու ստորագրութեամբ եւ
Բազմաթիւ Պատկերներով

1921

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՀԱԿ»-Ի
ՊՕՍԹԸՆ

9476

Անտոնյան Ա.

Ա. 624 Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթի փաշա: [Վավերագրութիւն: Դպր. միջին և բարձր տարիքի համար].— Եր.: Արևիկ: 1990. 304 էջ:

Սփյուռքահայ գրող-հրապարակախոս Արամ Անտոնյանը (1887—1952) Տեր-Ջորի անապատում մահվան ճիրաններից ազատված հատուկ նշանակության է: Ներկա գիրքն ամփոփում է Մեծ եղեռնի վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր վավերագրեր, վկայություններ, հրամանագրեր, ծածկագիր հեռագրեր, նամակներ ու գրություններ, որոնք ուղեկցվում են 1915-ի շարժերից հրաշքով փրկված հեղինակի մեկնարանութիւններով: Գիրքը տպագրվում է լուսապատճե-նահանման եղանակով:

4802010000 ( )

ԳՄԴ 68 . 8 (24) 52

Ա 707 (01)

ISBN 5-8077-0879-0

Բոստոն 1921

Մ Ո Ւ Տ Ք
ԽՂՃԻ ԶԱՅՆ ՄԸ

Շատ բան պակսեցաւ հայկական մարտիրոսագրութեան: Պակսեցաւ նախ զոհերուն ձայնը, որովհետեւ անոնք կոտորուեցան անանկ ճգնաժամային պահու մը միջոցին՝ ուր գրեթէ ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդ՝ Գերման ընչաքաղցութեան յարուցած զարհուրելի փոթորիկէն իր սեփական գլուխը ազատելու կը նայէր, եւ հեւ ի հեւ կորսին ընթացքին որմէ կախուած էր իր գոյութիւնը, միջոց ու տրամադրութիւն չունէր ուրիշներով հետաքրքրուելու: Զոհերը ոչ իսկ իրենց ձայնը կրցան հասցնել քաղաքակիրթ մարդկութեան, որովհետեւ ինկան հեռաւոր անյայտ անկիւններու եւ անմարդի անպատներու մէջ, եւ իրենց հոգեվարքի հոնդիւններուն, իրենց անհնարին չարչարանքին հագիւ քանի մը մարմրուն արձագանգներն են զորս Լորտ Պրայսի պաշտելի վեհանձնութիւնը յաջողեցաւ հրապարակել(1):

Բայց հայկական մարտիրոսագրութեան պակսեցաւ մանաւանդ խղճի ձայն մը, գութի՝ կարեկցութեան, ընդվզումի աղաղակ մը այն միլիոնաւոր ժողովուրդէն որուն վրայ կը ծանրանայ այս ահաւոր եղեռնին բովանդակ պատասխանատուութիւնը: Հինգ տարի՝ — այն հինգ զարհուրանքի տարիները, — եւ այդ հինգ տարուան ընթացքին ոչ մէկ թուրք երբեք բողոքի ձայն մը բարձրացուց այդ հրէշային ոճիրներուն դէմ որոնք ընդհանուր թուրք ժողովուրդին անուկով կը գործուէին Օսմանեան

(1) Le traitement des Arme'niens dans l'empire ottoman (1915-16). Par le Vicomte Bryce. (Extrait du Livre Bleu Gouvernement Britannique). Laval, Imp. Moderne, G. Kavanagh & C.-ie (1916). in-8.

կայսրութիւն կոչուած գեհեներն մէջ: Ընդհակառակը, տեսակ մը *sadique* հրճուանքի յանձնուած էին բոլորն ալ, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը կը մորթուէր պատմութեան անձանօթ բարբարոսութեամբ մը:

Թերեւս բոլորն ալ համամիտ չէին այդ ոճիւրներուն, բայց յաղթանակին վստահութիւնը զիրենք գինովցուցած էր Ռուսական մեծ պարտութենէն ետք, եւ այդ գինովութեան մէջ այլեւս հայկական սպանդը կ'արդարանար իրենց աչքին, դափնիի ոտ մը աւելի կը դառնար այն յաղթականի պսակին վրայ զոր արդէն իսկ իրենց գլխուն շուրջը բոլորուած կ'ենթադրէին:

Այդպէս կ'ըլլար նաեւ Գերման ժողովուրդին մէջ՝ Պէլճիգայի եւ Հիւսիսային Ֆրանսայի աւերումներուն համար: Գերմաններուն՝ ինչպէս Թուրքերուն մօտ՝ յաղթանակին ապահովութիւնն էր որ գործուած ահաւոր բարբարոսութեանց հանդէպ խղճի ամէն ձայն խեղդեց, եւ այդ երկու ժողովուրդներուն գործել տուաւ միւս ոճիւրը, լուծութեան ոճիւրը, որ այլեւս համամտութիւն մըն էր, եւ կը նուիրագործէր իրենց անունով գործուած բոլոր եղեռնագործութիւնները:

Ներկայ հրատարակութեամբ՝ այդ խղճի ձայնն է որ կը բերեմ հայկական մարտիրոսագրութեան: Իմ միջոցաւ՝ Թուրք մըն է որ պիտի խօսի, Թուրք մը որ Հայ ժողովուրդին ընդհանուր կոտորածին համար մասնաւորապէս հաստատուած պաշտօնատան մը մէջ կարեւոր պաշտօն մը վարած է երկար ժամանակ, եւ որուն ձեռքէն անցած են սպանդի բոլոր պաշտօնական հրամանները եւ այդ հրամաններուն գործադրութեան տեղեկագիրները:

Այդ Թուրքը՝ Հալէպի գաղթականներու Տեսչութեան նախորդ գլխաւոր-քարտուղար Նաիմ Պէյն է:

Ձինքը տեսեր էի 1916-ի սկիզբները, Եփրատի սահմանակից անապատներէն մէկուն՝ Մէսքէնէի մէջ, այն զարհուրելի օրերուն երբ Տէր Զօրի հսկայ ջարդին պատրաստութիւնները կ'ըլլային: Պաղտատի գիծին վրայ մնացած հայ գաղթականները կոտորելու որոշումը տրուած էր արդէն: Զէքի Պէյ Տէր Զօրի կառավարիչը, անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէպ, պահանջելով թէ՛ այդ քաղքին, թէ՛ շրջակայ աւաններուն ու գիւղերուն, եւ թէ ճամբաներուն վրայ մնացած բոլոր Հայերը, որպէս զի ժամ առաջ գերագոյն հարուածը տայ:

Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը որ տարագրութեան բոլոր զարհուրանքին գլխաւոր կազմակերպիչը եղաւ, տեսնելով որ հակառակ տրուած հրամաններուն Մէսքէնէի մէջ եւ ամբողջ Եփրատի գիծին վրայ տակաւին ահագին թուով Հայ գաղթականներ կը մնան, իր գլխաւոր-քարտուղարը, Նաիմ Պէյը կը զրկէր որպէս զի շուտով պարպէ կայքը:

Բայց Նաիմ Պէյ այդ գործին մարդը չէր, որովհետեւ գէշ մարդ չէր: Հազիւ մէկ քանի ձեւական անաբումներ (սէվիյաթ) ըրաւ գէպի Տէր Զօր, եւ շատ չանցած՝ իրմէ ալ յուսախար՝ զինքը ետ կանչեցին: Պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մէսքէնէի Միւտիբը(2), Հիւսէին էֆէնտին, եւ միջոց մը

(2) Անպատին երկայնքը հաստատուած իւրաքանչիւր գաղթականի կայք իր մասնաւոր տեսուչը (Միւտիբ) ունէր, որոն

զաղթականները բուրյովին անտէր մնացին այլ անապատին մէջ, մինչեւ որ Հալէպի զաղթականաց Տեսչութիւնը այն կողմերը զրկեց Հազար Պէյ անուեր կրող զազանը որ թիչ ատենուան մէջ Եփրատի բովանդակ գիծը մաքրեց մինչեւ Տէր Զօր:

Մարտին տարուելու համար Ատանայէն հսկողութեամբ հանուած ու փախած ըլլալով, ստիպուած էի ինքզինքս ծածկել այլ անապատին մէջ ուր ինկեր էի վերջապէս: Այս պատճառաւ, երբեք չէի ուզած Նաիմ Պէյի մօտենալ, հակառակ այն բոլոր բարի վկայութիւններուն զորս կուտային իր մասին: Երբ Մէսքէնէի Միւտիքը պաշտօնանկ եղաւ, տիրող շփոթութենէն օգտուելով փախայ Հալէպ, եւ ինձմէ ետք փախան նաեւ տասը Գօնիացի եւ Ատանացի ընտանիքներ: Ասոնց փախուստի ճամբան Նաիմ Պէյ հարթած էր: Եւ երբ Հալէպի մէջ նորէն ձերբակալուեցանք կեղծ անուններով, կառավարութիւնը ի զուր ճգնեցաւ հաստատելու թէ իրօք Մէսքէնէէն փախստականներ ենք: Մինակ Նաիմ Պէյի վկայութիւնը կրնար վճռական դեր մը խաղալ այդ առթիւ, բայց Նաիմ Պէյ ո՛չ միայն մեզ չմտանեց, այլ նոյն իսկ իր լուծեան փոխարէն բան մըն ալ չպահանջեց, մինչդեռ կրնար ուզածը առնել մասնաւորաբար այդ ընտանիքներէն որոնք հարուստ էին, եւ որոնք երկրորդ անգամ մը անապատ զրկուելով անխուսափելի մահուան մը դատապարտուած պիտի ըլլային:

Անկէ ասդին՝ անցնող երկուքուկէս տարիներու ընթացքին՝ հալածական ինչպէս որ մնացինք եր-

հրամանին ենթակայ էին ժամտարմբքին եւ ուրիշ ստորագաս պաշտօնեաներ:

բեմն Հալէպի, երբեմն Դամասկոսի ու Պէյրութի, բայց մանաւանդ Լիբանանի մէջ, այլեւս բնաւ չտեսայ Նաիմ Պէյը, եւ իր անունն անգամ մոռցեր էի երբ Անգլիացիք Հալէպ մտան, իրենց հետ բերելով նաեւ ազատութիւնը: Օգտուելով ատկէ, կ'աշխատէի գոնէ պատմութիւնը փրկել, հարցափորձելով վերապրողներէն անոնք որոնք տակաւին կրնային յիշել այն հինգ տարիներուն անպատում զարհուրանքն ու սոսկումները: Հազարաւոր կիներ, աղջիկներ, մարդիկ, այդպէս եկան մօտս, խօսեցան ու գրեցին: Բոլորն ալ իրենց պատմութիւնը ունէին, եւ ոչ մէկուն քաշած չարչարանքը ուրիշի մը կրածին կը նմանէր: Ծառ անգամ կը խորհէի որ իւրաքանչիւրին համար առանձին հատոր մը գրել պէտք պիտի ըլլար, այդ ահաւոր զարհուրանքը գոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու համար: Եւ աւելի քան հարիւր հազար էին անոնք որոնք հատոր մը բան ունէին պատմելիք: Եւ տակաւին այս հսկայ գործին պիտի պակսէր պատմութիւնը անոնց որոնք ինկեր էին՝ հետերնին տանելով աւելի քան մէկ միլիոն հարորներու կորուստ մը:

Ահա այդ օրերուն Ատանացի բարեկամներ յանկարծ Նաիմ Պէյի անունը միտքս ձգեցին, եւ խոստացան միջնորդելով զինքը իմ քովս գերել: Բոլորն ալ իրմէ բարեք տեսած էին, եւ կը յուսային որ թերեւս կարենայի զինքը խոստովանցնել:

Մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցի այս առաջարկը: Նկատի առնելով այն երկար պաշտօնավարութիւնը զոր Նաիմ Պէյ ունեցած էր Հալէպի զաղթականաց Տեսչութեան մէջ, պէտք էր շատ բան, նոյն իսկ ամէն բան գիտնար: Կը կարծէի որ թերեւս դրամական ակնկալութիւն մը պիտի կըր-

նայ զինքը խոստովանութեանց մղել, եւ այս մասին խօսեցայ Հալէպի Ազգ. Միութեան, որ զիս արտօնեց ամէն գնով ձեռք բերելու ինչ որ կրնար նոր լոյս մը սփռել Հայկական Չարդերու մասին: Բայց նոյն իսկ առաջին տեսակցութիւնս Նաիմ Պէյի հետ, զիս համոզեց որ շատ սխալ ենթադրութիւն մըն եմ ըրեր: Նաիմ Պէյ դրամ չուզեց, հակառակ անոր որ նիւթապէս շատ փայլուն վիճակ մը չունէր:

— Թուրքերուն մեկնումը Հալէպէն՝ ոճրագործներու փախուստին պէս բան մը եղաւ, ըսաւ ինծի: Ես, խղճով հանգիստ ըլլալուս, չուզեցի այդ ոճրագործներուն խառնուիլ ու մնացի:

Ուրախ էր որ Հայերը գոնէ զինքը թշնամի չէին նկատեր:

Դրամի ակնկալութիւնը չունենալուն, դժուար եղաւ զինքը համոզել: Թուրքը ողջ էր իր մէջ, եւ կը վախնար որ պարտութեան հետեւելիք բոլոր պատուհաններուն մէջ որոնցմով իր ցեղը պիտի քաւէր հերուան ոճիրները, հարուած մըն ալ ինք տուած կ'ըլլայ իր խոստովանութիւններով: Եստ ճիգ պէտք եղաւ ինծի: Բայց ամէնէն աւելի իր վրայ ազդեցին պատմութիւնները այն կիներուն որոնք տասնեակներով կուգային սենեակս՝ իրենց քաշած ցաւերուն ու սոսկումներուն վերջիչումը արձանագրել տալու, եւ զորս իրեն կը հաղորդէի յաջորդաբար:

Շարաթներ տեսց իր ամբողջական խոստովանութիւնը: Միշտ կտոր կտոր գրեց ու բերաւ, որովհետեւ միշտ գրաւուած մնաց այն սարսափէն թէ իր ցեղին ընդհանուր շահուն պիտի վնասեն այդ թուղթերը զորս ինծի կը յանձնէր գրեթէ մէ-

կիկ մէկիկ, ամէն անգամուն երդում ընելով որ այլեւս վերջինն է տուածը, եւ ամէն անգամուն նոր ու միշտ աւելի տաժանագին ճիգերու դատապարտելով զիս: Տանջանք մը կը դառնար զինքը համոզելու այդ աշխատութիւնը, տանջանք մը զոր, — կը հասկցուի անշուշտ, — սիրով կը տանէի:

Ահա Նաիմ Պէյի այդ յիշողութիւններն են զորս հրատարակութեան կը յանձնեմ այսօր: Խորապէս համոզուած եմ որ Նաիմ Պէյի այդ խղճի ձայնը երբէք չպիտի պոռթկար, եթէ Թուրքիա յաղթական ելած ըլլար պատերազմէն: Հակառակ անոր որ լաւ մարդ էր, ինք ալ տակաւ պիտի անբարոյականար յաղթանակին տուած բարբարիկ գինովութեան մէջ: Եւ Թուրք ցեղին ընդհանուր ցնծութեան ինք ալ իր ձայնը պիտի տանէր, առանց երբեք մտքէն իսկ անցնելու թէ մէկ միլիոնէ աւելի այն տարաբախտ զոհերուն վրէժի արդար, գրեթէ աստուածային իրաւունքը կը մեռնի այդ յաղթութեան ազադակներուն մէջ: Անշուշտ շատ բան ալ ծածկեց, չտուաւ ինչ որ կրնար տալ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ազգովին միշտ երախտապարտ պիտի մնանք իրեն որ գոնէ այդքանը ըրաւ:

Անկախաբար այդ անձնական յիշողութիւններէն, — ինչ որ անհունապէս աւելի կարեւոր պիտի դառնայ պատմութեան համար, — Նաիմ Պէյ մեզի յանձնեց շատ մը պաշտօնական տօքիւմաններ, — նախարարական հեռագիրներ, կուսակալներու հրամանագրեր, Իթիհատի Քոմիթէին կողմէ զրկուած պաշտօնագրեր, — որոնցմով աշխատեցան հուրի եւ արիւնի յորձանքի մը մէջ՝ ընդհանուր բնաջնջումով մը խեղդել, անհետացնել Հայ ցեղին անունով գոյութիւն առած քաղաքական խնդիր մը որ

նուիրականացած էր դարեր տեւող անօրինակ մարտիրոսութեամբ մը:

Ժէօն-Թիւրք կառավարութիւնը հայկական ջարդերուն վերաբերող թուղթերը անհետացուցած ըլլալով, պաշտօնական փաստերը կը պահսէին մեզի: Այս պահասն էր զոր լրացուց Նաիմ Պէյ, յանձնելով այդ տօքիւմանները որոնք իր ձեռքէն անցեր էին Հայկազի Գաղթականաց Տեսչութեան մէջ պաշտօնավարած ատենը, եւ զորս մասամբ պահեր էր, թերեւս ապապայ պատասխանատուութենէ մը վախնալով: Այդ տօքիւմաններուն մէկ մասը իր յիշողութեանց ընթացքին արտագրած է, եւ անոնցմէ ամէնէն կարեւորներուն բնագիրները լուսանկարուած են ներկայ աշխատութեան մէջ:

Կարելի չէ ատանց սարսուռու կարգալ գահնային շնականութեամբ մը գրուած այդ հրամանագիրները, որոնք պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին ու չպիտի ունենան, որովհետեւ թուրքերն իսկ դժուար թէ երկրորդ անգամ մըն ալ կարենան հասնիլ բարբարոսութեան այն աստիճանին որով կատարեցին այս անդամուան ջարդերը, եւ որոնք, — ասիկա պէտք է մաղթենք մարդկութեան պատուին ու խղճմտանքին համար, — երանի՜ թէ իրենց «կարապի երգ»ը ըլլային:

Այդ բարբարոսութիւնը կրնայ զարհուրանքի ցնցումը տալ նոյն իսկ իրենց նախահայրերուն, որոնք ապահովարար պզտիկ բարբարոսներ չեն եղած, գրեթէ մարդկութիւն մը ջարդած են հինգ-վեց դարու ընթացքին:

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Գ Լ Ո Ւ Խ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Ա.— ԶԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐԸ

Նախմ Պէյի այս յիշողութիւնները կարելի է հրատարակութեան յանձնել առանց մեկնութեան. Հատուածներ կան որոնց պէտք է ընկերացնել անհրաժեշտ բացատրութիւններ, որովհետեւ՝ դէպքերն ու անձերը որոնց կ'ակնարկեն, ընդհանրապէս անծանօթ են Եւրոպայի: Լորտ Պրայսի եւ Տոքթ. Լէբսիուսի հրատարակութիւնները(3), որոնք լաւագոյններն են հայկական ջարդերու մասին Եւրոպա լոյս տեսած գործերուն մէջ, կը հասնին մինչեւ 1916 թուականը: Բայց ամենէն զարհուրելի եղեոնագործութիւնները եւ մեծագոյն ջարդերը կատարուեցան 1916-ին եւ անկէ ետք, այն հեռաւոր անապատներուն մէջ ուր տարին թիմեցին իր շէնքերէն եւ օճախներէն այնքան բրտօրէն կորզուած եւ այնքան ալ վայրենութեամբ տարագրուած հայ ժողովուրդը:

Եւ այս զարհուրանքը երբէք դուր ու դադար չառաւ. ընդհակառակը՝ Գերմանիոյ կողմէ ծանուցուած բոլոր յաղթանակի լուրերուն հետ որոնք թուրքերուն անպատիժ մնալու ապահովութիւնը կ'աւելցնէին, աւելի վայրենի, աւելի անգութ ու հրէշային կերպով մը կը վերյառնէր շարունակ: Հալէպի անկումէն երկու շաբաթ առաջ տակաւին հայկական հալածանքի խնդիր կար այդ քաղքին մէջ, եւ Բ. Զօրաբանակի հրամանատար Նիհատ փաշա, երբ իր սպայակոյտին հետ Ատանա փախաւ, իրեն հետ տարաւ նաեւ շատ մը հայ բանատարկեալներ, Հա-

(3) Le Rapport secret du Dr. Yohannes Lepsius sur les massacres d'Arme'nie. Avec une pre'face; par Rene' Pinon. Pyris, Payot & C.-ie, 1919, in-8.

լէպ մնացած իր արբանեակներուն ձգելով տակաւին ձերբակալուելիքներու խոշոր ցուցակ մը: Բարեբախտաբար Անգլիացիք շուտով հասան, եւ Գերմաններէն ետք որոնք փախեր էին Լիման Փօն Սանտէրս փառայի հետ, Թուրքերն ալ փախան ճշմարիտ խուճապի մը մէջ:

Հինգ տարի շարունակ այդ զարհուրանքին մէջ ապրած, եւ բացի անձնապէս տեսածներէս ու յաճո՞ւներէս՝ Անգլիացւոց Հալէպ մտնելէն ետք, վերապրող ժողովուրդին բոլոր յիշելու կարող կիներուն, աղջիկներուն ու մարդոց իրենց պատմութիւնները գրել տուած ըլլալով, ինծի համար շատ դիւրին էր անշուշտ Նախմ Պէյի այս յիշողութեանց հարազատութիւնը ստուգել: Այդ յիշողութիւնները ո՛չ միայն ճիշտ ու անճիշտ կը պատշաճին իրականութեան, այլ նոյն իսկ շատ դէպքերու եւ շատ ալ մարդոց վրայէն կ'անցնին առանց յիշատակութեան, այն վարանքին եւ ընդհատումներուն պատճառաւ որոնցմով Նախմ Պէյ գրեց այս ամէնը:

Երեք մեծ ջարդեր մանաւանդ կատարուեցան 1916էն սադին՝ երբ արդէն իսկ հայկական զաւառներու ժողովուրդը անապատները քշուեր էր եւ անոր միացեր էին նաեւ Պոլսոյ շրջանակներէն, Անատօլի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն ու Կիլիկիայէն տարազրուած Հայերը: Այս վերջինները ջարդ ու կողոպուտ տեսած չէին ճամբուն ընթացքին, եւ մեծ մասամբ յաջողեր էին շատ ճերմակեղէն ու անհրաժեշտ կարասիներ, մանաւանդ վրան սոնեյ միասին: Էրիկ մարդիկ կիներէն չէին անջատուած, իրենց րոտանիքին հետ էին, ինչպէս նաեւ պղտիկները: Իսկ հայկական վեց զաւառներէն եւ Սեւ ծովու ափերու թաղաքներէն անապատ հասեր էին միայն կիներ,

ԿԿԿ

աղջիկներ, եւ հազիւ եօթնամեայ մանչեր, որովհետեւ եօթը տարեկանէն վեր ամէն այր անխտիր բզպանուած էր(4): Նոյն իսկ այս կիները ամբողջ չէին հասած: Մեծ մաս մը ինկեր էր ճամբաներուն վրայ, չարչարանքներու, հիւանդութեան, անօթութեան, բայց մանաւանդ ծարաւին պատճառաւ, որովհետեւ դիտմամբ զանոնք բերեր էին անջրդի ճամբաներէ որոնց վրայ իսկ խեղճ կիները ճահիճրու մօրացած ցեխն իսկ, որուն խառնուած էր իրենց այրերուն արիւնը, շնորհ մը կը նկատէին: Սովորաբար իրենց մէջը կը խմէին: Իսկ առ հասարակ՝ ճամբուն վրայ աւելի քան տասը կայքի մէջ գեղեցիկները շարունակ յափշտակուած, աճուրդի հանուած, ծախուած, կամ իրենց պատիւը պահել ուզելուն համար սպաննուած ըլլալով, այն խոշոր կարաւանները տասանորդուեր էին մինչեւ անապատ հասնելին: Շատեր ալ ինքզինքնին լեռներէ վար կամ ջուրի եւ հորերու մէջ նետելով անձնասպան եղած էին:

Այսպէս՝ ընդհանուր հայ ժողովուրդը անապատ իջած էր արդէն երբ յայտնուեցաւ անոնց նրկատմամբ կառավարութեան սնուցած բուն մտադրութիւնը: Այլեւս ոյժէ ինկած, նոյն իսկ իրենց մնացած կեանքի շուքին բեռը անգամ տանելու անկարող, աղքատացած, թշուառացած, զուլումին ու զարհուրանքին, բոլոր կորուստներուն, բոլոր հիւանդութեանց եւ արհաւիրքներուն մէջ խելայել դարձած ժողովուրդ մըն էր ատիկա, որ անխուսա-

(4) Միայն Բանի մը այրեր, մասնաւորապէս Սերաստիայէն, յաջողի էին ազատիլ՝ կանացի տարեցով ծպտուած ըլլալուն:

փելի կերպով մահուան դատապարտուած էր արդէն այդ տարամերժ անապատներուն մէջ: Տակաւին տարիներ պիտի տեւէր երկունքը՝ որմէ կախուած էր աշխարհի եւ այդ թշուառներուն ալ բախտը: Պիտի կրնայի՞ն տոկալ այդ տարիներու տաժանքին, երբ հիւանդութիւններն ու սովը իրենց մէջ էին արդէն:

Բայց նոյն իսկ այդ չարչարանքի կեանքը շատ տեսաւ կառավարութիւնը, եւ այն անապատներուն մէջ կազմակերպեց երեք սոսկալի ջարդեր, առաջինը՝ Բէս-Իւլ-Այնի մէջ որուն զոհուեցան մօտաւորապէս 70,000 հոգի, երկրորդը՝ Ինթիլիի մէջ ուր համախմբուած էին 50,000 հոգի և մեծ մասամբ կ'աշխատէին Պաղտատի Լրկաթուղիի ճամբուն թիւնէլին պեղման: Իսկ երրորդը, որ ամէնէն զարհուրելին եղաւ, Տէր Զօրի մէջ, ուր Զէքի Պէյ 200,000 ի մօտ հայ սպաննեց:

Այս թիւերը սոսկ ջարդերու միջոցին ինկած զոհերը ցոյց կուտան: Եթէ այդ երեք տեղերուն մասնաւորաբար Բէս-Իւլ-Այնի եւ Տէր Զօրի մէջ, մասնակի սպաննութեանց, թշուառութեան, հիւանդութեան եւ անօթութեան զոհերն ալ հաշուենք, անապատներուն մէջ մեռած կամ սպաննուած Հայերուն թիւը մէկ միլիոնը կ'անցնի: Մի՛ միայն թիֆլիսին զոհուեցան 150,000 հոգի Իսլահիէի մէջ 60,000 Կատմայի եւ Աղազի մէջ, մօտաւորապէս 80,000 Պապի մէջ, աւելի քան 100,000 հոգի Մէսքէնէի մէջ(5), առանց հաշուելու Հալէպի, Եփրատի երկայնքը գտնուող միւս կայքերուն եւ Բէս-Իւլ-

(5) Այս թիւերը այդ մեռիկները քաղելու համար յատկապէս կարգուած մեռելաբազներու կողմէ հազարդուած են:

Այնի ու Տէր Զօրի մէջ մեռածները: Իմ Մէսքէնէ գտնուած ասենս օրական մահերու միջին թիւը 300-500 էր: Պապի մէջ՝ միակ օր մը հազար հարիւր սասնը մէկ հոգի ինկեր էին: Եւ այս դեպքները անթաղ կը մնային, զը հօռէին, կ'սրբնատէին, այնքան որ գանոնք յօշոտելու համար շրջակայ գիւղերէն իջնող շուները Աստուծոյ մէկ բարիքը կը նըկատուէին այլեւս:

Նախմ Պէյի յիշողութիւնները կը սկսին Բէս-Իւլ-Այնի ջարդին նախապատրաստութեան օրերէն: Բէս-Իւլ-Այնի՝ Միջագետքի երբեմնի կայսրութեան աւերակներուն մէջ հաստատուած Զէչէններու պըզտիկ կայք մըն է, հազիւ 50-ի մօտ տուներով: Նախապէս՝ Զօրի կառավարութեան ենթակայ աննշան վայրերէն մէկն էր, բայց Պաղտատի երկաթուղիին գիծին վրայ գտնուելուն՝ յանկարծ մեծ կարեւորութիւն ստացաւ, եւ դայմաբամբ որ առաջ մօտը գտնուող Զէչէններու Սէֆա գիւղը կը նստէր, հոն փոխադրուեցաւ: Նախմ Պէյի յիշատակած ժամանակը դայմաբամբ էր Եոսուֆ Զիյա Պէյ, որ չկըրցաւ գործադրել իրեն տրուած ջարդի հրամանները եւ պաշտօնանկ եղաւ:

Այլեւս խօսքը կուտամ Նախմ Պէյի:—

* * *

«Հայոց եղբրական տարագրութեան եւ սպանութեան խնդիրը որ թուրք անուր մարդկութեան յարիտեմական անէծքին արժանի կը դարձնէ, անանկ կը կարծեմ թէ համաշխարհային պատմութեան մինչեւ այսօր արձանագրած զարհուրելի դէպքերէն ոչ մէկուն կը նմանի: Թուրքիոյ ընդարձակ հողաւասին ո՛ր անկիւնն ալ որոնուի, ո՛ր

ամենամուտք խորշն ալ խուզարկուի, ամենանգուր կերպով խողխողուած հագարաւոր Հայու դիակներ եւ կմախքներ պիտի գտնուին:

«Ես տակաւին գաղթականներու առաման գործով չէի գրադեր, Ռէս-Իւլ-Այն՝ Ռէժիի քարտուղար էի: Գիւղին դէմը, գետին եզերքը քափուած հարիւրաւոր կիներէ ու մանուկներէ բաղկացեալ թշուառներու կարաւան մը տեսայ: Ասոնք ամէն օր, առաւօտուն, գիւղ գալով կը մուրային: Ոմանք ալ ջուր կը կրէին եւ կը ջանային ապրիլ այն պատառ մը հացով գոր կը յաջողէին ձեռք բերել:

«Տակաւին ամառ էր: Ժայռերու եւ ծըմակներու մէջ, կամ հողակոյտի մը նեղքերուն խորը կրնային պատուարուիլ: Բայց երբ ձմեռը վրայ հասաւ, այլեւս շարունակ գիշերուան խոր լուրթեան մէջ կը լսուէին ցուրտէն եւ անօթութենէ հոգի տուողներու հեծեծանքները: Գիւղին Ձէչէն ժողովուրդը ասոնք կը լսէր, բայց այդ հոգեվարքի հոնդիւնները ոչ մէկուն խիղճը եւ հոգին կը տանջէին:

«Երբեք չպիտի մոռնամ այն գիշերը: Գայմագամին տունը կը գտնուէի: Փոթորիկ մը դուրսը աւերներ կը գործէր: Տասը վայրկեան անդին՝ այդ փոթորկին զարհուրանքին տակ մնացած թշուառներուն ողբերն ու հեծեծանքները կը լսէիմ: Գայմագամը, Եուսուփ Զիյա Պէյ, շատ պարկեշտ եւ բարեխիղճ մարդ մըն էր: Միասին ելանք

«աղա»յի մը տունը գացինք, եւ ուրիշ մէկ քանի տեղեր ալ դիմելով երկու երեք վրան մարեցինք: 10-15 ժամաւարմայի եւ ժողովուրդին գործակցութեամբ այդ վրանները կանգնուեցան, որպէս զի խեղները քիչ շատ պատուապարուին: Եղբրական բան մըն էր անոնց մահը. բայց անհունապէս աւելի հոգեյոյց տեսարան մը կը դառնար երբ շունքը կը յօշոտէին անոնց դիակները:

«Ասոնք՝ Սվազի, Տիարպէֆիքի, Խարբերդի թշուառ հայ գաղթականներ ու մնացորդներն էին: Հինգ վեց մահանգներու մօտաւորապէս մէկ միլիոն բնակչութիւնը տեղահան կ'ըլլար: Մինչեւ որ իրենց ախարավայրը գային՝ իւրաքանչիւր կարաւանէ հազիւ 100-150 կիներ ու տղաք կը մնայլ յի, ինչ որ կ'ապացուցանէր թէ անոնք կոտորուելով կը բերուէին»:

Մինչդեռ Նաիմ Պէյ Ռէս-Իւլ-Այն կը գտնուէր, տակաւին հոն չէին հասած Պոլսոյ չըջականերէն եւ կիլիկիայէն ճամբայ հանուած եւ հարիւր հազարներու հասնող զաղթականները, որոնք քիչ ետքը այնտեղ պիտի լեցուէին մասամբ երկաթուղիով, մասամբ հետիոտն, եւ որոնց ընդհանուր ջարդին հրամանը շուտով պիտի հասնէր:

Նաիմ Պէյ կը շարունակէ.—

«Հալէպ եկայ: Բախտը անա'կ բերաւ որ գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդի տիտղոսով տակաւին 3-4 օր առաջ հասած Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի մօտ պաշտօնի կոչուիմ իբր գլխաւոր — քարտուղար:

«Մինչդեռ Բէս-Իւլ-Այն կը գտնուէի, աչքովս տեսնելով հանդերձ, չէի հասկցած այն ոնիրներուն նպատակը: Անոնց բնոյթն ու հոգին ետէն կըրցայ ըմբռնել: Հասած գաղտնի ծածկագիրները քանի՛ կ'արձանագրէի, դող կուգար վրաս: Մեծ ազգ մը, իր կիներով եւ ձագուկներով, մահուան դատապարտուած էր:

«Արդէն երբ փոխուեցաւ պետական խորհրդոյ այն որոշումը որ տեղահան եղող Հայոց համար բնակավայր կը սահմանէր Հալեպի Մասրա, Պապ եւ ուրիշ գաւառակները, եւ «Հայոց բնակավայրը հապուր գետին (Տէր Զօրի մօտ) շրջանակն է» իմաստով հրահանգներ տրուեցան, սկսայ ըմբռնել թէ խնդիրը պարզ տոամ մը չէ, աւելի զարեւոտագին բան մը պիտի դառնայ»:

Նախմ Պէյի այս վերջին պարբերութիւնը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է գիտնալ որ Պոլսոյ շըրջականերու, Անատոլիի երկաթուղիի գիծին եւ Կիլիկեցիներու ստուար բազմութիւնը նախապէս յաջողեր էր տեղաւորուել Հալեպի եւ նոյն վիլայէթին ենթակայ գիւղաքաղաքներու, ինչպէս Ազազի, Քիլիսի, Պապի, Մասրայի, Մուշպուճի մէջ: Չեմ գիտեր թէ իրօք պետական Խորհրդոյ կողմէ որոշում մը տրուած էր այս մասին: Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, այդ գաղթականները որոնք ընդհանրապէս խռոր կաշառքներով յաջողեր էին մնալ վերոյիշեալ տեղերը, շուտով պիտի հանուէին ու զրկուէին վար, մասամբ Բէս-Իւլ-Այն եւ մասամբ Տէր Զօր, ջարդուելու համար: Իրապէս՝ գաղթականներու համար որոշ աքսորավայր չկար: Կը քշէին անընդհատ, մէկ

կայքէն միւսը, առանց իսկ դադար տալու: Կը բաւէր որ քալէին, եւ քալելով՝ հասնէին:

«... Օր մը, կը շարունակէ Նախ Պէյ, ներքին գործոց նախարարութիւնը հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը ղրկեց.—

«Ծանօթ անձնաւորութեանց(6) առաքելութեան նպատակը հայրենիքին ապագայ բարօրութեան ապահովութիւնն է. որովհետեւ առոնք՝ ո՛րք որ ալ բնակեցուին՝ դարձեալ ետ չպիտի կեանս իրենց անիծապարտ «գաղափարներէն, պէտք է աշխատիլ որ կարելի եղածին չափ նուազի անոնց թիւը»:

«1915 տարուան Նոյեմբերին հասած էր այս հեռագիրը: Ուր օր վերջ՝ առանց կուսակալին կողմէ մակագրուելու՝ տրուեցաւ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի: Նոյն իրիկունն իսկ, ժամը 11½ին (Ը. Թ.) գաղթականաց Տեսուչ էյուպ Պէյ եւ ժանտարմըրիի հրամանատար Էմին Պէյ պաշտօնատուն փութացին, Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի մօտ: Նուրի Պէյ իսկոյն անոնց հաղորդեց ստացած հեռագիրը, եւ մօտաւորապէս ժամ մը տեսնուեցան: Իրենց խօսակցութեան միւթը՝ Հայերու բնաջնջման ձեւն էր: Էյուպ Պէյ՝ յայտնի համարձակ փնացման կողմնակից էր: Բայց Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ որ շատ խորամանկ մարդ մըն էր, մերժեց այդ գա-

(6) Տեղահանութեան եւ ջարդերու, ինչպէս նաեւ յարակից գործողութեանց վերաբերող պատմական բոլոր ծածկագիրներու մէջ ընդհանրապէս այդ «Ծանօթ Անձնաւորութիւններ» ասութիւնը կը գործածուէր Հայերուն համար:

ղափարը: Իր կարծիքով, լուսագոյն էր հայ գաղթականները գրկանքի եւ ձմրան սաստկութեան ենթարկել եւ այդպէսով մեռցնել, ինչ որ ապագային՝ անոնց բնական մահուամբ մեռած ըլլալուն թէզը պաշտպանելու եւ գորացնելու պիտի ծառայէր: 10-15000 հայ գաղթականներ, մէկ կէտի մը վրայ համախմբուելով, անշուշտ շուտով գրկանքի, անօթութեան եւ հիւանդութեան պիտի ենթարկուէին: Յետոյ յանկարծ, երբ գանձնի տեղանքն ընէին՝ աւելի առաջ էջելու համար, բնականաբար մարդիկը չպիտի կրնային փոխադրութեան միջոց մարել, պիտի ստիպուէին փախել, եւ պիտի իյնային մամբաներուն երկայնքը: Վերջապէս՝ իր կարծիքը յաղթանակեց:

«Մինչեւ այն ատեն՝ Հալեպի մէջ՝ ժամտարմաները գաղթականներու գործերուն չէին միջամտեր: Բայց ժամտարմաներու պաշտօնատունն ալ սկսաւ ոստիկանատան գործակցիլ: Շուտով մեծ գործունեութիւն մը ծայր տուաւ Հալեպ: Կադմայի մէջ, Քիլիսի շրջակաները եւ Հալեպի շուրջը խոնուած գաղթականները մաս առ մաս Ագթերին եւ անկէ Պապ կը դրկուէին: Իբօֆ մտածածնուն պէս ալ եղաւ: Անօթութենէ, ցուրտէն, հիւանդութենէն ամէն օր հարիւրաւոր անձերու մեռնելուն լուրը կը հասնէր մեզի: Էյուպ Պէյ Ագագ գնաց: Վերադարձին՝ խնդալով պաշտօնատուն եկաւ: Կը պատմէր թէ ինչպէ՞ս վրանները այրած էր: Պապ լեցաւ: Թիֆլիսը չորս դին կ'այրէր, կը

մրրկէր: Գայմագամը, գաղթականներու առաջնական պաշտօնաները, ամէն օր մահուան տեղեկագիրներ կը դրկէին: Մահը լոկ Հայերը չէր գարներ. բնիկ ժողովուրդն ալ կը կոտորէր:

«Օր մը ըսի Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի.

«— Պէյ էֆէնտի, գաղթականներու առաջումը քիչ մը մեղմացնենք, որովհետեւ մահը բովանդակ Միջագետքի կը սպառնայ. այս ընթացքով՝ այդ ընդարձակ հողամասին վրայ դեւերէն գատ ոչ ոք պիտի մնայ: Րէսուլ-Այնի գայմագամը ողբագին հայցումներ կ'ընէ կոր այս մասին:

«Նուրի Պէյ խնդաց:

«— Տղա՛ս, ըսաւ, այս կերպով երկու վնասակար տարրեր մէկանց կը փնացնենք. Հայերուն հետ սատկողները Արաբներ չե՞ն գէ՞ջ է. թրքութեան ապագային մամբան կը հարթուի:

«Լոնցի: Այս ահաւոր պատասխանը դոզացուց գիս:

* * *

«Ի՞նչ բան կը փառաբերէր այդ մարդը՝ որպէս զի անվախ ու համարձակ, կարենայ այս աստիճան անողորմ ու հրէշային ծրագրի մը գործադրութիւնը հետապնդել: Շատ բան կարելի է ըսել այս մասին: Բայց հրամանագրի օրինակ մը որ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան գաղտնի թուղթերուն մէջ կը գտնուէր, մինակը կը բաւէ բացատրելու համար այդ աներկիւղ համարձակութիւնը որով Նուրի Պէյ կը կատարէր ի-

րեն վստահուած գործը,— Հայերու ընդ-
հանուր բնաջնջման գործը:

«Ահաւասիկ այդ հրամանագիրը.—

«Դարերէ ի վեր պետութեան ամուր
«հիմը քանդելու բազմացող եւ կտաւարու-
«թեան համար կարելու փորձանքի մը ե-
«րեսույթը առած հայ տարրին ջնջումը թէեւ
«նախապէս մտադրուած էր, բայց ժամա-
«նակին ստիպումները այս սրբագան մտա-
«դրութիւնը իրականացնելու կարելիութիւն
«չէին ընծայեր: Հիմայ, բոլոր արգելքները
«վերցած եւ հայրենիքը այս վնասակար
«տարրէն փրկելու ժամանակը հասած նկա-
«տելով, կարեւորութեամբ կը յանձնարար-
«ուի որ անոնց արգահատելի վիճակին հան-
«դէպ գուրթի զգացումներու չյանձնուիք,
«եւ անոնց ընդհանուրին գոյութեան վերջ
«տալով, Թուրքիոյ մէջ հայ անուսին չմնա-
«լուն ոգի ի բռնի աշխատիք: Ուշադրու-
«թիւն ընէք որ այս նպատակը իրականացնե-
«լու կոչուելիք պաշտօնեաները հայրենասէր
«եւ վստահելի մարդիկ ըլլան»:

«Այս հրամանագրին բուսականը յայտնի
չէր, ոչ ալ որո՞ւ կողմէ զրկուած ըլլալը,
որովհետեւ պատկէն մըն էր: Ամէն բան ցոյց
կուտայ սակայն որ եկած է ներքին գործոց
նախարարութեան կողմէ ուղղակի կուսա-
կալին, եւ կուսակալութիւնն ալ հաղորդած է
գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան»:

Այս հրամանագիրը Հալէպ հասած պէտք է ըլ-
լայ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի ժամանումէն առաջ,

ապահովարար ձէլալ Պէյի կուսակալութեան օրով:
Թերեւս ատոր վրայ է որ ձէլալ Պէյ հեռագրեց Պո-
լիս թէ «ես այս նահանգին կուսակալն եմ, դահիճը
չեմ կրնար ըլլալ», եւ անմիջապէս պաշտօնանկ
ըլլալով, իրեն տեղ զրկուեցաւ Պէքիր Սամի Պէյ,
որ նոյնպէս ջարդելու կողմնակից չէր(7):

Քանի մը ատենէ ի վեր Հալէպ կը գտնուէր ար-
դէն գաղթականաց ընդհանուր Տեսուչ Երեքրի Պէյ,
որ տեղահանութեան եւ ջարդերուն ծրագիրները կը
կազմակերպէր: Բայց այդ ահաւոր ծրագիրներուն
զործադրութեան համար վստահելի մարդ չէր կըր-
նար ճարել: Կուսակալ ձէլալ Պէյ տակաւին պաշ-
տօնանկ չէր եղած. անկարելի էր անկէ աջակցու-
թիւն դոնել: Ոստիկանութեան Տնօրէն Ֆիքրի Պէյ՝
ձէլալ Պէյի ազդեցութեան տակն էր, ան ալ հա-
մաբխտ չէր ջարդերուն, անկէ ալ յոյս չկար: Մէկ
հատիկ զօրավիզը զոր Երեքրի Պէյ ունէր՝ Ատանա-
յէն յատկապէս հայկական ջարդերուն հսկելու հա-
մար իբր Իթիհատի պատուիրակ Հալէպ զրկուած
ձէմալ Պէյն էր: Երկուքը մէկ կ'աշխատէին այն հըս-
կայ ոճիւրը իրականացնելու, բայց չէին կրնար բան
մը ընել:

Երկու Հայեր մանաւանդ, Օննիկ եւ Արմենակ
Մազլումեան եղբայրները, սովորաբար ծանօթ՝
«Պարոնները (Baron's)» անուամբ, անձնապէս մտե-
րիմ բարեկամներ թէ՛ կուսակալին եւ թէ՛ ոստիկա-
նութեան Տնօրէնին, մեծազոյն արդելքը դարձեր է-
ին իրենց դէմ, կը ջանային եթէ ոչ ջարդիքին առաջ-

(7) Ահագին Օսմանեան կայսրութեան մէջ ուր հարիւր հա-
զարաւոր Թուրք պաշտօնեաներ գոյութիւն ունէին, ձէլալ Պէյի
պէս հինգ լաւ պաշտօնեայ չելաւ պատերազմին ամբողջ տե-
ւողութեան ընթացքին:

քը առնելու, գոնէ զայն մեղմելու: Իրենց պանդոկը (Baron's Hotel) Հալէպի մէջ, սովորական պանդոկ մը ըլլալէ աւելի կառավարական պաշտօնատան մէկ ճիւղն էր, բուն իսկ կառավարական շէնքը դարձած էր, որովհետեւ կոլսակալը, ոստիկանութեան Տնօրէնը, եւ անոնց հետ գրեթէ ամէն պաշտօնեայ՝ այնտեղ կը գումարուէին միշտ: Չարմանալի դիրք մըն էր այս երկու Հայերուն դիրքը, այդ սոսկումի ժամանակներուն մէջ: Մեծը՝ Օննիկ Մազլումեանը, երբեք գլուխը ծոց մարդ չէր. լեզուն բռնել չէր գիտեր, չէր կրնար նաեւ կեղծել: Դժուար բան է Թուրքերուն հետ վարուիլ այդ համարձակութեամբ եւ անկեղծութեամբ, բայց ա՛յն աստիճան անուշ բնաւորութիւն մը ունէր, ա՛յն աստիճան շոյալօրէն իր հարստութիւնը տրամադրէր էր սիրաշահելու, պատուելու, հիւրասիրելու համար այդ մարդիկը որոնք մէկ օրէն միւսը կըրնային իր ազգին դահիճները դառնալ, որ յաջողեր էր անսահման ազդեցութիւն մը ձեռք բերել, եւ ամբողջ այդ ազդեցութիւնը կը կիրարկէր իր ազդակիցներուն փրկութեան համար: Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի պէս հրէշի մը որ Չատիկ խթման օր մը իրեն հարցուցեր էր թէ՛ վաղը Չատիկ է, մեզի ի՞նչ տեսակ շամբանեա պիտի հրամցնես, հետեւեալ պատասխանը տուեր էր.

— Մեզի համար Չատիկ այն օրը պիտի ըլլայ ուր դուն ասկէ ելլես երթաս:

Պատիկ եղբայրը, Արմենակը, նոյնպէս կեղծելու, զգացումները ծածկելու կարող մարդ չէր: Գրեթէ ամէն օր ոստիկանատունն էր, ընտանիքի մը կամ անհատներու փրկութեան հետամուտ, եւ նոյն իսկ Չէքի Պէյի պէս մարդ մը որ այնքան գէշ համ-

բաւով մը կուգար Հալէպ՝ Տէր Չօր երթալու համար, տունը հրաւիրելով աշխատեր էր բարի տրամադրութիւններով լեցնելու գէպի Հայերը:

Մասնաւոր պաշտօնեաներ Հալէպ կը ղրկուէին այն հայասպան ծրագրին իրականացման համար. այս երկու եղբայրները իսկոյն կը ջանային իրենց ազդեցութեան ենթարկել զանոնք, եւ ընդհանրապէս կը յաջողէին: Ճէմալ փաշա նոյնպէս սիրեր էր ու կը պաշտպանէր երկուքն ալ: Փաշային թիկնապահներուն պետը՝ Նուսրէթ Պէյ՝ եղբօր մը պէս էր անոնց հետ: Եւ թերեւս այդ բարձր պաշտպանութիւնն էր որ գիրենք այն խենթութեան կը մղէր, այսինքն՝ Հայաստանցի հայ ըլլալով (Արաբկիրի Անջրդի գիւղէն են) Հայ պաշտպանել այն սարսափելի օրերուն մէջ ուր այդ «ճիւղը» ներելի չէր նոյն իսկ Իսլամներու: Ինչ որ ալ ըլլայ, երբեք չմտածեցին իրենց անձին, իրենց ընտանիքին սպառնացող վտանգներուն վրայ, եւ յարատեւեցին այդ ճամբուն մէջ:

Շիւքրի Պէյ կը հասկնար որ բուն արգելքը անոնցմէ է, եւ կը պոռար.

— Է՛ն առաջ այդ բոյնը (Baron's պանդոկը) պէտք է քանդել:

Առաջին փորձ մը ըրաւ զանոնք աքսորել տալու, բայց չյաջողեցաւ, Ճէմալ փաշայի հակառակելուն պատճառաւ: Բայց Մազլումեանները, նոյն իսկ այդ վտանգը տեսնելով, չզուլացան: Ճէլալ Պէյ պաշտօնանկ ըլլալով իրեն յաջորդեր էր Պէքիր Սամի Պէյ, իբր կոլսակալ Հալէպի: Հազիւ Հալէպ եկած, ան ալ Մազլումեաններու ազդեցութեան տակ ինկած էր: Շիւքրի Պէյ, ճարահատ, Պոլիս դիմեց, ներքին գործոց նախարարութեան: Պէքիր

Սամի Պէյ պաշտօնանկ եղեր էր քիչ ատենուան մէջ, եւ Հալէպի կուսակալ կարգուեր էր Պիթլիսի նախորդ կուսակալ եւ այդ վիլայէթին ստուարաթիւ հայ տարրը գրեթէ ամբողջովին, կիներով, մանուկներով կոտորող Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիզ Պէյը: Ասիկա ալ առաջին օրէն հասկցաւ թէ կարելի չպիտի ըլլայ Հալէպի մէջ «գործ տեսնել» առանց Մազլումեանները, զոնէ մեծ եղբայրը՝ Օննիկը՝ քշելու: Ինք ալ իր ջանքերը միացուց Շիւքրի Պէյի ձեռնարկներուն, եւ վերջապէս յաջողեցան ներքին գործոց նախարարութեանէն հրաման ստանալ Մազլումեանները ընտանեօք Մուսուլ արտօրելու: Մահուան դատապարտութեան պէս բան մըն էր ասիկա: Բայց ձէմալ փաշայի հաւանութիւնը անհրաժեշտ էր: Փաշան, տեսնելով որ որոշումը տրուեր է արդէն, պահանջեց Մազլումեանները ղրկել իրեն, Երուսաղէմ, ուր կը գտնուէր այդ միջոցին Սուէզի ճակտին ընդհանուր բանակատեղին: Բայց Լիբանանի կառավարիչ Ալի Միւնիֆ Պէյ խորհուրդ տրուաւ անոնց որ Լիբանան դան, եւ փաշան հաւանած ըլլալով, երկու եղբայրները ընտանեօք մեկնեցան Զահլէ, ուր փախստական հայ ընտանիքներ կը գտնուէին արդէն: Աքսորի մէջ՝ միշտ նոյն փրկարար դերը խաղացին իրենց արգակիցներուն համար, այնքան որ նոյն իսկ թուրքեր «Հայկական Հիւպատոս» անունը կուտային մեծին՝ Օննիկ Մազլումեանի:

Մուսթաֆա Ապտիւլհալիզ Պէյի Հալէպի կուսակալ նշանակուելէն վերջ մանաւանդ տեղի ունեցան այն զարհուրելի ջարդերն ու անցքերը որոնց վրայ այնքան քստմնելի լոյս մը կը տարածեն Նախիմ Պէյի յիշողութիւնները:

«Սկիզբները,— կը շարունակէ Նախիմ Պէյ,— Հալէպի գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան մէջ գոյութիւն ունէր մասնաւոր յանձնաժողով մը, որուն միջոցաւ տեղի կ'ունենային գաղթականներու առաքումները (դէպի անապատ): Քանի՛ այս գործը այդ յանձնաժողովին ձեռքը մնաց, գաղթականները մասամբ գերծ էին կեղեքումէ եւ հարստահարութենէ: Կառավարութիւնը, հասկնալով որ այդ կերպով իր հետապնած նպատակը չպիտի իրականանայ, կուսակալը (Պէյի Սամի Պէյը) հրաժարեցնելով անոր տեղ ղրկեց իր նպատակներուն շահուած Մուսթաֆա Ապտիւլիպիզ Պէյը: Այս մարդը Հայոց թշնամի մըն էր, եւ կը ջանար յանուն թրութեան բնաջինջ ընել Հայ ազգը: Իր կողմէ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան հազարդուած հրամանները այնքան խիստ էին որ կարելի չէ բացատրել: Օսմ. բարլամէթի հայ անդամներէն ոմանի, հաւանականաբար հազարումէկ աղաչանքներով, ներքին գործոց նախարարութենէն արտօնութիւն ձեռք բերած էին որ իրենց ընտանիքները Հալէպ մնան: Ատանց մասին՝ ներքին գործոց նախարարութիւնը հրաման կ'ուղղէր իրեն, բայց կը ծածկէր այդ հրամանները, եւ այդ ընտանիքներն ալ կը ղրկէր անապատ: 15—20 ընտանիքներ կը մանչնամ՝ որոնց Հալէպ բնակիլը հրամայուած էր, եւ գորս անապատ ղրկեց:

«Կառավարութիւնը այս մարդուն գործակից տուած էր Ապտիւլահատ Նուրի Պէյը, իբր գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդ: Նուրի Պէյ չափագանց ուշիւ եւ ի բնէ անգուրք մարդ մըն էր, եւ մասնաւորաբար Հայոց դէմ լեցուած էր քշմամութեան գգացումով: Նորահնար անգրութեան մարմնացում մը: Հայոց ազէտն ու քշուառութիւնը, իրարու յաջորդող մահուան տեղեկագիրները ա՛յն աստիճան կը հրճուեցնէին զինքը, որ կը գոյիտէր՝ պարելու աստիճան: Որովհետեւ այդ ամէնը իր հրամաններուն արդիւնքն էին: Կառավարութիւնը ասոնց ապրիլը չուգեք, կ'ըսէր: Կը պատմէր թէ երբ՝ այս պաշտօնին կոչուեցաւ, Հալէպ մեկնելու պահուն ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդականը իրեն յանձնարարեց որ չմեկնած անգամ մը տեսնէ Թալէադ Փաշան: Նուրի Պէյ կ'երթայ Բ. Դուռ: Փաշային մօտ քանի մը հիւրեր կային:

«Ն՞որք պիտի մեկնիս, կը հարցնէ:

«Յետոյ, տեղէն ելլելով, զինքը պատուհանին մօտ կը տանի, եւ ցած ձայնով կ'ըսէ.

«Անշուշտ զիտես թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ տեսնելիք գործդ. այլեւս այդ անիծեալներուն (Հայերուն) Թուրքիոյ մէջ ապրիլը չպիտի տեսնեմ(8):

(8) Նախմ Պէյի յիշողութեանց այս կէտը կը հաստատէ նաեւ Քիլիսի, յետոյ Զահլէի նախորդ գայմագամ իեսան Պէյ, որ

«Ճէմալ փաշա հրամայած էր որ ինքիլլիի մէջ իրենց կառֆերով աշխատած հինգ վեց հայ ընտանիքներ Դամասկոս երթան: Կուսակալը այս հրամանը հազորդած էր Նուրի Պէյի, որ անոր կցեց հետեւեալ մակագրութիւնը.— «Հարիւր հագարաւոր Հայեր տեղահան ընող անագին կառավարութիւն մը քանի մը Հայոց երկու կոտորած կառֆերուն կարօտ է որ այս մարդիկը ընդհանուր առաքումէն (դէպի անսպաս) անջատելով Դամասկոս կը զրկուին»: Շատ ջգային ու շատ ալ խիստ էր(9):

«Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի գլխաւոր գործակիցն էր անմիջական ստորադասեալը, էյուպ Պէյ, միանգամայն թէ՛ արիւնաբորու եւ թէ կաշառակեր մարդ մը: Սպաննելու, բայց մանաւանդ կողոպտելու աշ-

այս միջոցին Պուիս՝ ներքին գործոց նախարարութեան մասնաւոր գիւանին Տնօրէնն է: Իսսան Պէյ համիմաստ յայտարարութիւն մը ըրած է Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի այս խօսքին նկատմամբ, եւ իր յայտարարութիւնը արտագրուած է իրի-հատականներու դատավարութեան ամբաստանագրին մէջ, հետեւեալ կերպով.— «Իսսան Պէյ կ'ըսէ թէ երբ Քիլիսի գայմագամն էր, Պուսէն Հալէպ զրկուած Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ աշխատած է համոզել զինքը թէ Հայոց տարագրութեան նպատակը բնաջնջումն է, թէ ես տեսնուած եմ Թալէադ Պէյին հետ եւ անձամբ ստացած բնաջնջման հրամանը, եւ ասոր մէջն է երկրին փրկութիւնը» (Հարցաքննութեան թուղթեր, էջ 15):

(9) Ապտիւլահատ Նուրի պէյ երբեք չկատարեցաւ: — «Կատառը կը սիրեմ, կ'ըսէր սովորաբար, բայց կը վախճամ ընդունելու, կը վախճամ որ գրպանս մտած դրամին փոխարէն Հայ մը, միակ Հայ մը կ'ազատի»:

խստեցաւ միշտ: Գաղթականաց Տեսչութեանէն ելլելէն ետքը, մեծ հարստութիւն դիզած ըլլալով, փոխադրութեան եւ յանձնառութեան գործեր ստանձնեց: Այս մարդը որ Հայոցմէն ըրած ահագին կողոպուտին շնորհիւ հարստացած էր, երբեք ոչ մէկ հայու աղէկութիւն չէ ըրած: Իր կրօնին ու խղճմտանքը դրամն էր: Հայոց հանդէպ խժոժութիւնները ազգային իտէլի մը անունով չէր ըներ: Գաղթականներու պարեմաւորման, առաքման ծախքերու յատուկ գումարները մեծ մասամբ իւրացնելով, անոնց ընդհանրութեան անօթութիւնն ու քշուառութիւնը բազմապատկեց(10):

«Ահա այս անձերուն, Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիֆ Պէշի եւ գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութեան փոխանորդ Ապտիւլահատ Նուրի Պէշի հրահանգներովը սկսան կատարուիլ գաղթականներու առաքման բոլոր գործերը, եւ անոնց աշխատութեան սկսելէն ետք ոմիրները իրարու յաջորդեցին:

(10) Կառավարութիւնը որ հայկական տեղահանութեան սկզբնաւորութեան օրերուն շատ զգուշար էր, տեղահանութեան բուն նպատակը ֆօզարկելու համար՝ գաղթականներուն անունով վարկ մը սահմանեց: Չոհողութիւնը իրմէ չէր արդէն: Տեղահանուած Հայերու ինչքերն ու ստացուածքը գրաւած ըլլալով, անոնցմէ գոյացած գումարէն պիտի առնուէր այդ վարկը: Բայց նորէն ձեռակամ բան մը եղաւ ապիկա, եւ քանի մը տեղեր միայն օրական մէյմէկ հաց տուին շատ կարճ միջոց մը եւ դադրեցուցին: Արդէն սահմանուած գումարներն ալ մեծ մասամբ տեղահանութեան հսկող Թուրք պատօնեաները իւրացուցին:

«Նոր ու արաստիկի հրաման մը որ Հալէպ հասեր էր ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ, ամէն ազատութիւն կուտար իրենց այդ մասին: Եւ արդէն պէտք չունէին ատոր:

«Ահաւասիկ այդ հրամանագիրը.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Հայերու համար Թուրքիոյ հողին մէջ «ապրելու, աշխատելու պէս իրաւունքներ «ամբողջովին ջնջուած են եւ այս մասին «կառավարութիւնը, բովանդակ պատաս- «խանատուութիւնը ստանձնելով, հրամա- «յած է նոյն իսկ օրօրոցի մանուկները չք- «ղուլ: Քանի մը նահանգներու մէջ այս հը- «րամանին գործադրութեան արդիւնքները «տեսնուած են: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, «մեզի անյայտ պատճառներով, կարգ մը «մարդոց մասին բացառիկ գործողութիւն- «ներ կ'ըլլան եւ այդ մարդիկը ուղղակի տա- «րագրութեան վայրերը չզրկուելով Հալէպ «կը քողուին, որով կառավարութիւնը եր- «կրոյդ դժուարութեան մը կը մատնուի: «Առանց անոնց պատճառաբանութիւնները «ընդունելու, կին թէ մանուկ, ինչ որ ալ «ըլլան, նոյն իսկ շարժելու անկարող եղող- «ները հանեցէ՛ք հոնկէ եւ տեղի մի՛ տաք որ «զանոնք պաշտպանէ ժողովուրդը, զր տգի- «տութեանը բերմունքով նիւթական շահերը «իբ հայրենասիրական զգացումներէն բար- «ձրը կը դասէ եւ չի կրնար կառավարու-

«Քեան այս մասին հետապնդած մեծ ֆազա-
«ֆականութիւնը գնահատել: Որովհետեւ
«ուրիշ տեղեր անուղղակի կերպով կատար-
«ուող բնաջնջման գործողութիւնները,—
«խստութիւն, արագութիւն (տարագրու-
«թեան ընթացքին), նամբու նեղութիւններ,
«Քշուառութիւն,— հող ուղղակի կերպով
«կրնան պահովուիլ, հետեւաբար՝ պահանջ
«ժամանակ կորսնցնելու, ոգի ի բռին աշ-
«խատեցէ՛ք: Պատերազմական նախարարու-
«քեմէն բանակի հրամանատարութիւններուն
«ընդհանուր կերպով հաղորդուած է որ
«զինուորական կայաններու հրամանատար-
«ները («Նօֆթա Քօմանտանի») գաղթական-
«ներու առաքման գործին պէտք չէ միջա-
«մտեն(11): Այս մասին յատկացուելիք պաշ-
«տօնեաներուն հաղորդեցէ՛ք որ պատասխա-
«նատուութենէ չվախնալով պէտք է աշխա-
«տին իսկական նպատակը իրականացնելու:
«Հանեցէ՛ք Ձեր գործունէութեան արդիւնք-

(11) Միջոց մը՝ զինուորական կայաններու հրամանա-
տարները սկսան արհեստաւորներ անջատել գաղթականներէն,
զինուորական շէնքերու կառուցման համար: Ասկէ օգտուելով,
սատ Հայեր, կաթառով, հակառակ նոյնիսկ արհեստաւոր չըլլալ-
նուն, յաջողեցան արհեստաւոր արձանագրուիլ եւ առաջ քրե-
ուելի ազատելով, գործաւորի հանգամանքով մնալ որոշ կայ-
քի մը մէջ: Գաղթականներու առաքման պատճենները այս
մասին բողոքած ըլլալով Պոլիս, Թալէադ Պէյի հեռագրին այս
հատուածը կը հասկցնէ թէ այլեւս զինուորական կայաններու
հրամանատարներէն առնուած է արհեստաւորներ վար դնելու
իբրաւո՛րք:

«ները ամէն շաբթու ծածկագրով հաղոր-
«դելու:

9 Սեպտ. 915 «Ներքին Գործոց Նախարար
«Թ.Ա.Լ.Ս.Դ.».

«Երբ այս հրամանը եկաւ, Հալէպի
գաղթականաց ընդհանուր Տեսչութիւնը,
ուղղակի կուսակալին հրամանով, ամէն
տեսան գործողութիւններ կատարելու իրա-
ւասութիւն ունէր:

«Գաղթականներու առաքման գործո-
ղութեանց միայն մէկ մարդու ձեռք թող-
ուելուն նպատակը սա էր որ խժողութիւն-
ներ ի գործ դրուելու համար տրուելիք հը-
րամանները կարելի եղածին չափ գաղտնի
մնան, շատ մարդիկ չիմանան, եւ ոմիրը
կատարուի լռելեայն, առանց տարածայնու-
թեանց տեղի տալու:

«Ընդհանուր գաղթականներու հաւաք-
ման վայրը (Քէմք) Հալէպէն քսան վայր-
կեան հեռուն գտնուող Գարլըքի տխրահը-
չակ բարձունքն էր: Անկէ գաղթականները
կը դրկուէին անապատ: Հոն գտնուող Հա-
յերուն կեանքը ժամատարմայի տասնապետի
մը եւ առաքման պաշտօնեայի մը փմահա-
նոյքէն կայտուած էր:

«Արդէն՝ Հալէպէն քայլ մը առաջ գա-
ցողներուն համար՝ ապրելու յոյսը այլեւս
գոյութիւն չունէր: Գարլըքէն սկսեալ մին-
չեւ Տէր Զօր երկարող բովանդակ գիծը
Քշուառութեան բոյն մը, գերեզմաննոց մը
դարձած էր: Գաղթականներու առաքման

համար նաշանակուած պաշտօնեաներէն վըստահելիներուն պատուիրուած էր որ մահ պատճառող ամէն տեսակ խժոժութեանց գործադրութենէն ետ չկենան:

«Ասիկա կ'ապացուցանեն հետեւեալ երկու հեռագիրները, երկուքն ալ զրկուած ներքին գործոց նախարար Թալեադ Պէյի կողմէ:

«Առաջին հեռագիր.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Կը լսեմք որ կարգ մը պաշտօնեաներ «պատերազմական ատեանի յանձնուած են, «ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայերուն) «հանդէպ խստութիւն եւ հարստահարութիւն ի գործ դրած ըլլալու ամբաստանութեամբ: Ասիկա՝ որքան ալ ձեռակամ բան «մըն է, բայց կրկին կրնայ համանման պաշտօնեաներու համարձակութիւնը նուազեցնել: Այս պատճառաւ, կը հրամայեմ որ «նմանօրինակ ֆննութեանց տեղի չտրուի(12):

«Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷՍԴ».

(12) Եփրատի գիծին վրայ գտնուող կայքերէն մէկուն՝ Ապուհարրարի Միւտիքը, Բահմէտտին օնպաւի, որ գաբհուրամի մը գարձեր էր հոն գտնուող գաղթականներու գլխուն, եւ իրմէ անբաժան սեռելի բիրով մը շարունակ մարդ կը սպաննէր, բազմաթիւ բողոքներու վրայ այդպէս ձեռակամ դատաստանի մը համար Հալէպէն կանչուեցաւ, բայց այս հեռագրին համեմատ իսկոյն նորէն իր պատճառին գլուխը զրկուեցաւ, առանց իսկ ֆննուելու: Վերադարձին՝ երբ Մէսքէնէն կ'անցնէր Ա-

«Երկրորդ հեռագիր.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայերուն) կողմէ ամէն տեսակ անձնական «խնդիրներու մասին յարուցուելիք տրբտունցներուն եւ դատերուն նկատառումը «ն'չ միայն անոնց (դէպի անապատ) առաքման՝ յապաղման պատճառ պիտի ըլլայ, «այլ նաեւ դուռ պիտի բանայ կարգ մը գործողութեանց որոնք հաւանականաբար յառաջիկային կրնան քաղաքական անպատեհութեանց ծնունդ տալ: Այս պատճառաւ, «պէտք է նկատի առնել այդ դիմումները, «եւ այս իմաստով հրահանգ տալու է շահագրգռուող պաշտօնեաներու:

«Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷՍԴ».

«Որովհետեւ երբեմն կուսակալութեան եւ գաղթականներու Տեսչութեան շրջանակին ուղղուած բողոքագրեր կուգային գանազան պաշտօնեաններու դէմ: Ներքին գործոց նախարարին ուրիշ մէկ հեռագիրը կը յանձնարարէր որ այդ կարգի բողոքագրերը ընդունուին բայց նկատի չառնուին(13): Այս

պուհարրար իջնելու համար, թէվօլլէրի հարուածներ պարպեց դէպի գաղթականները, պողալով.— «Բողոքոցիք եւ ի՞նչ եղաւ. սեա նորէն պատճառին գլուխը կ'անցնիմ»: Կը հասկցուի անուշտ քէ վերադառնալէն ետք ա'լ աւելի մեծ համեմատութիւններ ստացան խժոժութիւնները այս մարդուն գոր գաղթականները «Ոսկար կտորոգ» կ'անուանէին:

հեռագրին շարժառիթ տուաւ. Հալէպի կուսակալութեան կողմէ նոյն քաղաքէն քաղաքատարական վարչութեան ուղղուած գաղտնի հրահանգ մը որ կ'արգիլէր հայ գաղթականներու կողմէ տրուելիք նմանօրինակ բողոքի հեռագիրներու ընդունուիլը: Կ'երեւայ թէ Հալէպի քաղաքատարութեան տնօրէնը այս մասին հարցում ուղղեր է Պոլիս, քաղաքատարական նախարարութեան, որուն կողմէ կատարուած դիմումի մը վրայ ներքին գործոց նախարարութիւնը այդ հեռագիրը ուղղած էր:

«Ճամբաներուն վրայ ընտանիքն ու գաւակները մորթուած, աղջիկը ձեռքէն բռնի առնուած, պատիւը աղարտուած թշուառ մը երբ ճամբուն վրայ աւանի մը հանդիպելով կ'ուզէր հեռագրով մը իր ողբալի վիճակը պարզել եւ օգնութիւն հայցել, հեռագրական պաշտօնեաները զինքը կը յանդիմանէին թէ ինչո՞ւ այդ ոնով հեռագիր տալ կ'ուզէ:

«Ի՛նչ մահապարտներու բողոքներ էին այլեւս ատոնք, գերեզմանէն եկած ձայներու կը նմանէին: Կառավարութիւնը այդ ձայներէն կը վախնար. գանձնի լսելը իրեն համար տանջանք մըն էր. չէր ուզէր լսել»:

* * *

Այսպէս ահա անապատը իջած հայ ժողովուրդը դատապարտուած էր անխուսափելի մահուան մը,

(13) Տեսնել այս հեռագիրը, որուն բնագիրը մեր մօտն է, ներկայ աշխարհի «Պատմական Տօբիմաններ» գրքի խումբին մէջ:

Եւ դահիճները որոնք այդ ցնորեցուցիչ ոճիւրը պիտի իրականացնէին, էսպէս գործին մարդէկն էին: Հալէպի կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիւլհալիք Պէյ, զաղթականաց ընդհանուր Տեսչի փոխանորդ Ապտիւլհաստ Նուրի Պէյ, իր գործակիցը՝ Էյուպ Պէյ, Իթիհատի պատուիրակ Ճէմալ Պէյ, Եւ ասոնց ձեռքին տակ գտնուող մէկը միւսէն արիւնարբու պաշտօնեաներու բազմութիւն մը, ոգուով նուիրուած էին այդ «սուրբ գործ»ին, — ինչպէս կը հռչակուէր պաշտօնական տօքիւմաններու մէջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻԻՆՆԵՐԸ

Բ.— ԲԷՍ-ԻԻԼ-ԱՅՆԻ ԵՒ ԻՆԹԻԼԼԻԻ
ՋԱՐԴԵՐԸ

Առաջին մեծ ոճիրը զոր այս մարդիկը զործեցին, Բէս-Իւլ-Այնի ջարդն էր:

Նախ՛ Պէյի յիշողութեանց սկիզբը տեսանք թէ ինչ դրութեան մէջ կը գտնուէին այնտեղ ինկած Հայերը: Նախապէս՝ ներքին դաւառներէ իջնող կիներու եւ տղոց կարաւաններու մնացորդները հոն կը մուտքէին, կը սպաննուէին կամ կը մեռնէին թշուառութենէ: Բայց տակաւ Անատօլը բրկաթուղիի գիծին երկայնքէն ու Կիլիկիայէն ահագին թուով ժողովուրդ սկսեր էր իջնել հոն, երբ պէտք եղեր էր պարպել Իսլահիյէն, յետոյ Գաղման, յետոյ Ազազը, յետոյ Ազթէրինը, որոնց մէջ յաջորդաբար կը խռնուէին քշուող տարագիրները: Ըսինք արդէն թէ Բէս-Իւլ-Այնի գայմազամը, Նուսուֆ Զիյա Պէյ, բարի մարդ մըն էր, որ ի զուր հեռագիր հեռագրի վրայ կը հասցնէր Հալէպ, խնդրելով որ այլեւս Բէս-Իւլ-Այն գաղթական չլրկեն, որովհետեւ արդէն իսկ զրկուածներուն հոգատարութեան ու պատրասարման չէր կրնար հասնիլ:

Նախ՛ Պէյ կը գրէ:—

«Երբ դէպի Բէս-Իւլ-Այն երկաթուղիով կը կատարուէր գաղթականներու առաքումը, գայմազամ Նուսուֆ Զիյա Պէյ ծանոյց թէ այլեւս Բէս-Իւլ-Այնի մէջ հայ գետեղելի տեղ չէ մնացած, թէ ամէն օր 5—600 գաղթական կը մեռնի, թէ ո՛չ ողջերը դէպի աւելի վար դրկելու, ոչ ալ մեռելիները քաղելու ժամանակ կը գտնեն: Նուսուֆ Զիյա Պէյ կը պաղատէր որ այլեւս դադրի դէպի Բէս-Իւլ-Այն գաղթականի առաքումը:

«Հետեւեալ իմաստով պատասխանուեցաւ իրեմ. — Առաքումները փութացուցէ՛ք. այդ պարագային՝ մեկնելու վիճակին մէջ չեղաղները քաղէ՛ն քանի մը ժամ պնդին կ'իյնան կը մեռնին, եւ գաւառակը թէ՛ ողջերէն եւ թէ՛ մեռելներէն ազատած կ'ըլլայ:

«Տեղւոյն արաբական պաշտօնեային եւ գայմագամին վերջին տեղեկագիրներէն կը հասկցուէր թէ չորս ամսուան միջոցին 13—14000 Հայեր անօթութեմէ եւ հիւանդութեմէ մեռած են:»

Ահա այս դրութեան մէջ էին Րէս-Իւլ-Այնի հայ գաղթականները երբ Հալէպի մէջ գանոնք բուրդովին բնաջինջ ընելու միջոցներուն վրայ կը խորհէին: Ամէն բան ցոյց կուտար որ Եռսուֆ Զիյա Պէյ չպիտի հաւանի այդ ոճիրին գործիք ըլլալ: Բայց կար աւելի մեծ արգելք մը, Տէր Զօրի կառավարիչ Ալի Սուլտ Պէյը: Ասիկա աւելի բարի եւ աւելի ազդեցիկ մարդ մըն էր քան Եռսուֆ Զիյա Պէյը: Րէս-Իւլ-Այն իր վարչութեան շրջանակին մէջ ըլլալով, մինչեւ այն ատեն ամէն ջանք ըրեր էր որպէս զի հոն խոնուած հայ գաղթականներու զուլումը մեղմուի: Գիւղին մօտ՝ բարձունքի մը կատարը հաստատել տուած էր անոնց վրանները, եւ տեսակ մը թաղ ալ նոյն ինքն գիւղին շրջանակին մէջ հաստատած էր այն Հայոց համար որոնք տակաւին քիչ չափ դրամագլուխ ունենալով, կրնային խանութպանութիւն ընել: Այդ թաղին մէջ, որ իր անունով «Սուլտիյէ» կը կոչուէր, Հայերը իսկոյն բացեր էին դերձակի, կօշկակարի, մանրավաճառի, նպարեղէնի խանութներ եւ 60 փուռեր: Գաղթակէն Հայոց մէջ շատ մը ճարտարագետներ, որմնադիր-

ներ, քարակոփներ եւ ուրիշ տեսակ արհեստաւորներ կը գտնուէին: Զինուորական իշխանութիւնը ասոնց ձեռքով մեծ հիւանդանոց մը կառուցանել կուտար: Վաթսուն վարպետներ այդ շինութեան կ'աշխատէին եւ ընտանեօք պարէն կը ստանային իրենց աշխատութեան փոխարէն:

Սուլտ Պէյ նոյն իսկ գաղթականներու առաջման գործին մէջ հայ պաշտօնեայ մը դրած էր, Կիլիկեցի ուսուցիչ մը՝ Պ. Ուրույեան, որ կը պատմէ թէ անիկա օր մը հետեւեալ խօսքերը ուղղեց դայմադամին. — «Զքնենք թէ ինչո՞ւ Հայերը տեղահան կ'ըլլան. ատիկա մեզի չի վերաբերիր: Ինչպէս ուզենք, կրնանք վարուիլ անոնց հետ. ուզենք կը փճացնենք, ուզենք կը պահենք, կը պահպանենք եւ կ'օգտուինք անոնց աշխատութեանէն: Չենք կրնար վերցնել անոնց վրայ ծանրացած այս դժբախտութիւնը, բայց կրնանք թեթեւցնել: Ես հաւատք ունիմ թէ ասոնց աշխատութեան շնորհիւ կարճ ժամանակուան մէջ այս անապատները ծաղկեալ դաշտեր պիտի դառնան, այս հիւղակներուն տեղ փառաւոր բնակարաններ պիտի կառուցուին»: — Եւ անդին՝ Հալէպի մէջ՝ այդ ժողովուրդը ամբողջովին ջարդելու ծրագիրը կը պատրաստուէր:

Բայց նոյն իսկ այս բարի մարդը ամբողջովին գերծ չէ մեղադրանքէ: Կարծես ճակատագրուած էր որ ոչ մէկ թուրք պաշտօնեայ, այդ ընդհանուր անբարոյականացման օրերուն, պիտի կրնար լիովին պարկէշտ, արդար ու մաքուր մնալ: Սուլտ Պէյ՝ Տիւրքի անունը կրող ստորին սրիկայի մը հետ ընկերովի ազարակ մը գնած էր Րէս-Իւլ-Այնի մօտերը: Ինք անշուշտ չէր կրնար այդ ազարակին գործերով զբաղիլ: Տիւրքի Պէյ որ կը հսկէր աշխա-

տուժեանց, չափազանց դէշ համբաւ մը ունէր արդէն: Տեղահանութեան սկիզբը՝ Պաղտատի երկաթուղիին գերման վարչութեան կողմէ պաշտօնով Պարբերդ գրկուած ըլլալով, Եփրատի եզերքը կէցուցեր էր ամբողջ կարաւաններ, եւ անոնցմէ ջուր կելով ամենէն գեղանի աղջիկները, բէվովէրի սպառնալիքին տակ պղծեր էր զանոնք իրեն պէս սրիկայ ու անբարոյական ընկերներու հետ: Յետոյ այդ աղջիկները, կէս մը սպաննուած, կէս մը ողջ, գետը թափեր էին:

Րէս-Իւլ-Այնի մէջ, ազարակին ճրի գործաւոր հայթայթելու համար, 30 ընտանիք գատեր էր հայ գաղթականներէն, վստահեցնելով զանոնք որ եթէ ազարակ երթան եւ այնտեղ աշխատին, այլեւս առաջ չպիտի քշուին: Այդ գարհուրանքի շրջանին մէջ ուր անապատ քշուիլը մահուան դատապարտութիւն մըն էր, Տիւրքի Պէյի առաջարկը ճամբիտ շնորհ մը կը դառնար անշուշտ: Շատեր փութացեր էին իր հրաւերին վրայ, եւ ինք գատեր էր այն ընտանիքները միայն որոնք մէկ, կամ երկու, կամ աւելի գեղանի աղջիկ ունէին իրենց մէջ: Փրկութիւնը այդ կոյսերուն զնով կը կատարուէր: Եւ բոլորն ալ կը պղծուէին իր կողմէ, յաճախ գարհուրելի պարագաներու մէջ: Դիմադրողները կը սպաննէր ու մօտը գտնուող գետը նետել կուտար: Իսկ պղծուած աղջիկները սովորաբար կը նուիրէր շրջակաները հաստատուած Պրկկարա արար աշիրէթին պետերուն, որոնք ջարդերուն մէջ մեծ դեր խաղացին(14):

(14) Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան քրչուն գամապահ Պ. Biondi (Ջուիցերիացի) մէկ քանիս յաջողեցաւ փրկել եւ Հալէպ փախցնել: Նոյն իսկ անգամ մը Ալաւի անուամբ Պրուսացի 13—14 տարեկան գեղամի աղջիկ մը

Սուտ Պէյ, կ'իմանար այս ամէնը. բայց Տիւրքի Պէյ իր ընկերն էր. յետոյ անոր հայրը, բարեկամներէն մէկն էր: Եւ Տիւրքի Պէյի արարքներուն աչք դոցելուն համար չկրցաւ արգելել այլեւս համանման դէպքերու կրկնութիւնը: Այսպէս՝ միեւնոյն պայմաններով՝ Րէս-Իւլ-Այնի Միւֆթին առաւ տարաւ 30 ընտանիք, Իսմայիլ Պէյ՝ 30 տուն, Հիւսէին Պէյ՝ 30 տուն: Բոլոր այս ընտանիքները՝ իրենց աղջիկներուն կուտութեան եւ թիապարտի աշխատութեան մը զնով, ատեն մը պիտի մնային այդ մարդոց ազարակներուն մէջ, եւ վերջէն, իրենք ալ դէպի առաջ զրկուելով, պիտի սպաննուէին:

Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, բաղդատմամբ միւս թուրք պաշտօնեաներուն, Սուտ Պէյ աստուածային բարիք մըն էր այդ միջոցին՝ նոյն կողմերը քրչուած հայ գաղթականներուն համար: Տէր Զօր դառնալէ առաջ պատուիրած էր զայմագամ Եուսուֆ Զիյա Պէյի որ իր հրամաններուն հակառակ չչարժի, եւ միշտ հող տանի Հայոց հանգստութեան: Գայմագամը արդէն անձնապէս տրամադիր չէր ուրիշ կերպով վարուելու, հակառակ անոր որ Հայկպէն բնաւ զինքը հանգիստ չէին թողուր: Միշտ հրաման հրամանի ետեւէն կը հասնէր: Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ՝ Րէս-Իւլ-Այնի գաղթականներու առաքման պաշտօնեային լամենախիստ պատուէրներ կը զրկէ, սակայն անոնք ալ չեն զործադրուիր:

Բայց աւելի լաւ է որ Նաիմ Պէյ ինք պատմէ այդ անցքերը:—

որ Տիւրքի Պէյի կողմէ պղծուելէ ետք փախեր էր, սնտուկի մը մէջ ծրարեց իբր երկաթուղիի ընկերութեան պատկանող գոյք եւ այդ կերպով Հալէպ գրկեց:

«Հալէպէն՝ Բէս-Իւ-Այնի գաղթականներու առաքման պաշտօնեային զրկուած հրահանգները չէին գործադրուիր, — կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ: Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ գաղթականներու առաքման պաշտօնեան, Ատիլ Պէյը նեղելով հասկցաւ թէ հոն գտնուող Հայերու դէպի անապատ առաքման հակառակողը նոյն ինքն Տէր Զօրի կառավարիչ Սուատ Պէյն է:

«Նուրի Պէյ, Հալէպ դարձին, իրողութիւնը տեղեկագրեց կուսակալ Ապտիւլհալիգ Պէյի, որ անմիջապէս ծածկագրով հրամայեց Ալի Սուատ Պէյի. — «Հագարաւոր Հայերու Բէս-Իւ-Այնի մէջ թողուած ըլլալը կառավարութեան սրբազան նպատակին անհամաձայն պարագայ մըն է, քիչեղէ՛ք գաւնոնք այն տեղէն»:

«Ալի Սուատ Պէյ պատասխանեց. — «Փոխադրութեան միջոցներ չկան որպէս զի կարենամ ժողովուրդը տեղահան ընել: Եթէ հետապնդուած նպատակը զանոնք սպաննել է, այս բանը ոչ կրնամ ընել, ոչ ալ ընել տալ»:

«Մուսթաֆա Ապտիւլհալիգ Պէյ այս հեռագիրը Պօլիս՝ ներքին գործոց նախարարութեան զրկեց, անոր կցելով հետեւեալ տեղեկագիրը Ալի Սուատ Պէյի մասին. —

«Ներքին գործոց բարձր նախարարութեան.

«Բնութեան համար անցեալները Բէս-Իւ-Այն գագող գաղթականաց ընդհանուր

«Տեսչի փոխանորդին տեղեկագրէն կը հասկըցուի որ նոյն տեղը զրկուած Հայերը «մինչեւ այսօր հոն թողուած եւ շէնք շնորհք «տուն տեղ կազմակերպած են, եւ թէ գաւնոնք պաշտպանող եւ անոնց այնտեղ հաստատուելին թոյլատրողը Զօրի կառավարիչ Ալի Սուատ Պէյն է:

«Թէեւ կրկին եւ կրկին գրուած է թէ «Բէս-Իւ-Այնի պէս պտիկ, բայց տեղական «կարեւորութիւն ունեցող գիւղաքաղաքի մը «մէջ հագարաւոր Հայերու խոնուիլը եւ ««փոխադրութեան միջոցներ կը պակսին»ի «պէս պատճառաբանութիւններով առաքում «չկատարուիլը պատասխանատուութիւն կը «պատճառէ, բայց արդիւնք մը չէ տեսնուած:

«Ալի Սուատ Պէյի ատոնց (*Հայոց*) մաւսին ցոյց տուած կողմնակցութիւնն ու «պաշտպանութիւնը գարմանալի համեմատութեան մը հասած են: Պատմուածին նաւելով, իր քով գտնուած կարգ մը (*Հայ*) «տոյց արդուգարդը ինք իր ձեռքով կ'ընէ, «եւ անոնց ծնողներուն ալէտին վրայ կու «լայ ու կ'ողբայ եղեր: Այն կողմերը զրկուող «Հայերը այս կերպով այլապէս երջանիկ «կենցաղի մը կ'արժանանան, եւ ասոր համար Ալի Սուատ Պէյի երախտապարտ են:

«Բայց որովհետեւ այդ կացութեան շարունակութիւնը Հալէպէն գաղթականներու «առաքմանց ակամայ յետաձգման պատճառ «պիտի դառնայ, Զէր նախարարական բար-

«Արաւթեան դիմելով յարմար կարգադրու-
«Իրն մը կը խնդրենք» :

«23 Դեկտեմբեր 915. «Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ» .

«Այս տեղեկագրին վրայ էր որ Ալի Սու-
ատ Պէյ պաշտօնանկ պիտի ըլլար ժամանակ
մը ետքը» :

* * *

Իրերը այս դրութեան մէջ մնացին մինչեւ 1916
Փետրուար : Այդ ամսուն Րէս-Իւլ-Այն ժամանեց
հայկական կոտորածներու ամենէն անողորմ ու վա-
տահամբաւ գործադրիչներէն մէկը, Վանի նախորդ
կուսակալ ձեւակէթ Պէյ, քեռայր՝ պատերազմական
նախարար Էնվէր փաշայի : Վանի ջարդերը գործա-
դրելէն ետք դացեր էր Մուշ, հոն նոյնպէս կոտոր-
ել տուած էր, եւ յետոյ Պիթլիս անցեր էր՝ Մուս-
թաֆա Ապտիւլհալիպ Պէյի ջարդերը լրացնելու :
1916 Փետրուարին՝ Առանայի կուսակալ կարգուած
ըլլալով, իր պաշտօնատեղին կը մեկնէր եւ հասեր
էր Րէս-Իւլ-Այն, ուր այդ միջոցին մօտաւորապէս
50,000 հայ գաղթական կը գտնուէր : Գայմագամը
Իսկոյն իրեն ընդառաջ փութացած էր հետեւորդնե-
րու խումբի մը հետ, որուն մէջ պատահամբ կը
գտնուէր նաեւ Պաղտատի Երկաթուղիի Ընկերու-
թեան Շինութեանց ճիւղին հայ բժիշկներէն մէկը՝
Տորթ . Հրեշտակեան : Տորթորը վերջէն մեզի պատ-
մեց թէ ձեւակէթ Պէյի առաջին տեսած բանը եղաւ
այն բլրակը՝ որուն վրայ կը գտնուէին հայ գաղ-
թականներու հազարաւոր վրանները : ձեւակէթ Պէյ
կը կարծէ թէ զինուորական վրաններ են, եւ կը
հարցնէ թէ դէպի ո՞ր կողմ կ'երթան այդ զինուոր-

ները : Գայմագամը կը պատասխանէ թէ զինուոր
չեն ատոնք, այլ հայ գաղթականներ : Հազիւ ասիկա
լսած՝ ձեւակէթ Պէյ որ մտքէն անգամ չէր կրնար
անցնել թէ հայ մըն ալ կայ իր ունկնդիրներուն մէջ,
կը պոռայ .

— Տակաւին այս շուներէն կը մնան . հրաման
կ'ընեմ քեզի որ բոլորն ալ ջարդես :

Գայմագամը կը մերժէ հնազանդիլ, առարկե-
լով որ չի կրնար արիւնը մտնել այդքան անմեղնե-
րու, որոնք ոչ մէկ վնաս հասցուցած են իրեն :

— Ուրեմն չե՞ս գիտեր թէ ի՞նչ ծրագիր կը հե-
տապնդէ կառավարութիւնը, կ'ըսէ ձեւակէթ Պէյ :

Ու կը սպառնայ որ զինքը պաշտօնանկ ընել պի-
տի տայ : Նոյն իսկ, գործը խօսքին միացնելով, իս-
կոյն կը կանչէ հեռագրական պաշտօնեան եւ իրո-
ղութիւնը կ'իմացնէ Պօլիս :

Հետեւանքը անշուշտ պաշտօնանկութիւն մը
պիտի ըլլար, եւ այդպէս ալ եղաւ : Երեսուֆ Զիյա
Պէյ հեռացուեցաւ Րէս-Իւլ-Այնէն(15), եւ տասը օր
վերջ, մարտի սկիզբը, եկաւ նոր գայմագամ մը,
Բումէլիի Քօջանա գաւառակէն երիտասարդ մը,
Քէրիմ Րէֆի Պէյ, որ ձեւակէթ Պէյի մարդն էր :

Հայկական տեղահանութեան առթիւ կառավա-
րութիւնը յատուկ դիտումով պաշտօնի կոչած էր
մասնաւորաբար այն մարդիկը որոնք Պալքանեան
պատերազմին միջոցին ընտանեօք շատ տաթանելի
տարագրութեան մը ենթարկուած եւ Պօլիս գաղ-

(15) Իրօք նախատարած էր որ ամէն թուրք պատնո-
հաւի պէս, Երեսուֆ Զիյա Պէյ ալ մեղադրանքէ գերծ չպիտի
մնար : Այս ալ Պուրասցի երկու քոյրեր առաւ տարաւ միասին,
նոյն իսկ ամուսնացաւ կ'ըսեն անոնցմէ մեծին հետ, բայց վեր-
ջէն Հալէպ տեսանք գայն, պրծուած, լիւծ եւ անօրի :

Թած էին: Ասոնց սրտին մէջ իրենց հերոսան տառապանքներուն բովանդակ դաւնութիւնն ու վրէժի պատակը բարբախուն կը մնար: Եւ այդ էր պատճառը որ այնքան զարհուրելի վայրենութիւն մը ցոյց տուին, հակառակ անոր որ Հայերը դեր մը չէին ունեցած անոնց երբեմնի տառապանքներուն մէջ: Նոյն խի՛ Պալքանեան պատերազմին ընթացքին՝ ամէն ճակատներու Օսմանեան բանակներուն մէջ գտնուող հայ զինուորները հերոսական կորովով մը կը ունեցան, ինչպէս վկայեցին առ հասարակ բոլոր Թուրք համանատարները: Իրենց ոխը Պուլկարներէն, Սերպերէն, Հելլեններէն՝ հանեցին Հայոցմէն:

Բէս-իւլ-Այնի նոր դայմազամը գմայլելի գործիք մը եղաւ Հալէպի բորենիներուն ձեռքը, որոնց առջեւ ասպարէզը բոլորովին բաց կը մնար, որովհետեւ յաջողեցին հրաժարեցնել նաեւ Ալի Սուլտան Պէյը, Տէր Զօրի կառավարիչը: Մարտ 17-ին Քէրիմ Բէֆի Պէյ սկսաւ տեղահանութիւնը: Այս գործը վստահուած էր Չէչէններուն, որոնց գլուխը կը գտնուէր Բէս-իւլ-Այնի թաղապետութեան Տնօրէն Արսլան Պէյ, եւ որոնց մասին Նաիմ Պէյ հետեւեալը կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ.—

«Բէս-իւլ-Այնի Չէչէններէն հրոսակախուսք մը կազմուեցաւ, իբր թէ այդ տեղի գաղթականները ֆարքոդուքեան միջոցին յարձակումէ գերծ պահելու համար: Այս հրոսակախուսքը զինուեցաւ: Պահապանի անունը կրող այդ մարդիկը սակայն, ֆարքան գաղթականները կողոպտելու, սպաննելու պաշտօնը ունէին:

«Բէս-իւլ-Այնի եղբրական դէպքին հրաւանը ուղղակի Հալէպէն տրուեցաւ: Այս

հրաւանը այն հրոսակախուսքին պետերուն տրուած էր: Անոնցմէ մէկ քանին Հալէպ եկան եւ կուսակալ Մուսթաֆա Ապտիլիալիք Պէյի հետ տեսնուեցան(16): Անոնց վերադարձէն չորս հինգ օր ետքը՝ Բէս-իւլ-Այնի գայմագամը (Քէրիմ Բէֆի Պէյ) ծածկագրով իմացուց անոնց հասած եւ հրահանգները ընդունած ըլլալը»:

Զարդերը դրեթէ տեղահանութեան հետեւեցան, որովհետեւ կատարուեցան շատ մօտիկ տեղութիւնք, զխաւորաբար ճըրճըպի ակերուն եւ դէպի Շէտտատէ իջնող ճամբուն վրայ: Հայերը, խումբ խումբ հանուելով, կը սպաննուէին ամենավայրագ կերպով: Երբեմն անոնց, որ մարդիկ կը յաջողէին փախչել, կուգային Բէս-իւլ-Այն, — կարելի չէր ուրիշ տեղ երթալ, — կը պատմէին զարհուրանքը: Երեւակայել պէտք է թէ այդ պատմութիւնները լսող խեղճ անպաշտպան ժողովուրդը ի՛նչ ահաւոր սըրտայուզութեան, ի՛նչ սոսկումի կը մատնուէր երբ կուգային խարազանով, հրացանի բունքով, գաւազանի եւ մոյկի հարուածներով զինքը կը հանէին ու կը քչէին դէպի այն սպանդանոցները: Ո՛չ հիւանդի խնայուեցաւ, ո՛չ մանուկներու, ո՛չ ծերերու:

Զարդերը տեւեցին ամիսներ: Մինչեւ Յունիս տակաւին կը շարունակուէին, երբ տեղույն դաղ-

(16) Ասոնց մէջ կը գտնուէր մասնաւորաբար Արսլան Պէյի եղբայր Հիւսէին Պէյը, որ Արսլան Պէյի մահուընէն ետք (1917-ի սկզբները) անոր յաջորդեց իբր Բէս-իւլ-Այնի քաղապետութեան տնօրէն: Երկու եղբայր մեծ դեր խաղացին նաեւ Տէր Զօրի շարքերուն մէջ: Հիւսէին Պէյ արդէն շարունակ կ'երթար Հալէպ, ծախելու համար այն առարկաները գործ ինքն ու եղբայրը եւ իրենց մարդիկը շարունակ կը կողոպտէին գաղթականներէն:

Թականներու առաքման պաշտօնեան՝ Ատիլ Պէյ՝ այլեւս իր գործը լրացած նկատելով՝ ճամբայ ելաւ դէպի Հալէպ, հազարաւոր ոսկիներով: Որովհետեւ զաղթականները, առանց ո՛ր եւ է փոխադրութեան միջոցի ճամբայ հանուած՝ ըլլալով, գրեթէ ոչինչ կրցած էին առնել հետերնին: Արդէն գիտնալով որ քանի մը ժամ անդին պիտի սպաննուին, չէին ուզեր աւելորդ տեղը բեռ տանիլ: Իրենց կարասիները, իրենց վրանները, քշուելնէն տակաւին շարաթներ ետք կը մնային այն բլրակին զազաթը ուր բանակած էին: Վերջէն՝ ընդհանուր թալան մը տեղի ունեցած էր, եւ Ատիլ Պէյ ալ խոշոր բաժին մը առած կը մեկնէր: Չմեկնած՝ իրեն ողջերթի գացողներուն պատուիրած էր հրապարակաւ.

— Չըլլայ որ հատ մը անգամ ողջ թողուք. պըզտիկները մանաւանդ, մինչեւ 7—8 տարեկանները, ջարդեցէ՛ք անխնայ, որովհետեւ եթէ ողջ թողուք՝ վաղը ատոնք մեզմէ վրէժ յուծելու պիտի ելլեն (17):

Բայց իր մեկնումէն վերջը, Քէրիմ Ռէֆի Պէյ պիտի ստիպուէր կասեցնել տեղահանութիւնն ու ջարդերը: Այդ միջոցին Չէքի Պէյ Տէր Զօր հասած էր իբր կառավարիչ, Սուլտան Պէյի տեղ, եւ այն տեղի ջարդերը սկսած ըլլալով, մարդու պէտք ունէր իր դիւալին գործը յաջողցնելու համար: Մօտաւորապէս 200,000 հոգի ջարդելը դիւրին գործ չէ: Աշխատութեան հսկայական համեմատութիւնը զինքը շփոթեցուցեր էր: Ստի ուսած՝ Տէր Զօր կանչեր էր Ռէս-Իւլ-Այնի ջարդերը կատարող բոլոր Չէչէնները,

(17) Ասիկա կարծես կարգախօս մըն էր: Ամէն տեղ եւ ամէն պատօնեայ, ջարդերը գործադրող ժողովուրդին այդպէս կը խօսէր:

րը, որոնք զացեր էին միանալու Սէֆայի իրենց ազգակիցներուն: Բայց նորէն ջարդարարները անբաւական էին զոհերուն համար: Հասկնալով որ Չէչէններուն միջոցաւ գործը չպիտի լրանայ, Չէքի Պէյ Զօրի շրջակայ արար աշիրէթներուն խոստացեր էր զոհերուն հազուատները իրենց տալ, եթէ ջարդերուն օգնէին: Եւ անոնք շնորհներ էին: Մեծագոյն մասը անոնց ձեռքով ջարդուեցաւ:

Չէչէններուն այս ժամանակաւոր բացակայութեան պատճառաւ, Ռէս-Իւլ-Այն մնացած մէկ երկու հարիւր ընտանիքներ պահ մը շունչ առին: Բայց այս դադարը երկար չպիտի տեւէր: Այն միջոցին ուր թէ՛ Ռէս-Իւլ-Այնի մէջ եւ թէ՛ Տէր Զօր ջարդերը տեղի կ'ունենային, ձէվտէթ Պէյ անցած էր Ատանա: Ճամբան՝ հանդիպեր էր Ինթիլի ուր փութով առաջ կը տարուէին Պաղտատի երկաթուղիի փապուղիին շինութիւնները: Աւելի քան 50,000 Հայեր, որոնք կարաւաններէն անջատուելով հոն մնացեր էին, պատառ մը հացի փոխարէն կ'աշխատէին տեղահանութեան սպսելէն ի վեր: Շատ հարուստ ու դիրքի տէր մարդիկ՝ դարձեր էին պարզ գործաւոր, քար կը կոտորէին, ու նորէն գոհ էին, որովհետեւ այդտեղ գոնէ զերծ էին: Անոնց մեծ մասը կիներ եւ պղտիկներ էին որոնք նոյնպէս կ'աշխատէին:

Արդէն այս գործաւորները հանելու փորձ մը եղած էր 1915-ի վերջերը:

Նախմ Պէյ կը գրէ այդ մասին.—

«Թէ՛ երկաթուղիի շինութիւններու եւ թէ վարչութեան պաշտօնեաներուն մեծագոյն մասը հայ էր: Կառավարութիւնը, իբր

թէ անոնց անյարմարութենէն վախճալով
հետեւեալ հրամանը տուաւ .—

«No. 801

«Հալէպի Կուսակալութեան.

«Առ հասարակ ամէն հաստատութեան .
«Երկաթուղիի եւ ուրիշ շինութիւններու
«գործերուն մէջ ծառայող Հայերուն ալ ի-
«րենց տարագրութեան վայրերը զրկուելին
«որոշուած եւ այս մասին պատերազմական
«նախարարութենէն բանակի հրամանատա-
«րութեանց տեղեկութիւն տրուած է: Ար-
«գիւնքը հազարդեցէք:

«26 Դեկտ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար:
«ԹԱԼԷԱԿ».

«Ասոր վրայ, երկաթուղիի զինուորա-
կան ֆոնդութեան անոնց անունները ուզ-
ուեցաւ: Այս մասին թէ՛ երկաթուղիի ֆո-
նդի տնօրէն Պէյ եւ թէ ձեւալ փաշա մեծ
մարդասիրութիւն ցոյց տուին: Թալէպ
փաշայի անհրաւորութեան ապացոյցը սա է որ
երկաթուղիի պաշտօնեաներու մեծամաս-
նութիւնը հայ ըլլալով եւ Հայերու հան-
դէպ այնքան խժոճութիւններ ի գործ դր-
ուած ըլլալով հանդերձ, 4—5 տարի տեւող
պատերազմին ընթացքին բոլորն ալ հաւա-
տարմութեամբ աշխատելէ գատ ոչինչ ըրած
են: Գիծին ոչ մէկ կողմը դէպք մը տեղի ու-
նեցած է անոնց պատճառաւ:

«Բայց քիչ ետքը խնդիրը նորէն ար-
ժարծուեցաւ եւ հետեւեալ նոր հեռագիրը
հասաւ .—

«No. 840.

«Հալէպի Կուսակալութեան.

«Կը լսեմք որ Ինքիլի, Այրանի շրջա-
«կաներէն սկսեալ մինչեւ Հալէպ երկարող
«գիծերու քամբաներուն երկայնքը, մեծա-
«գոյն մասը կին եւ պոսիկներ, 40—50,000
«Հայեր կը գտնուին: Ամենախիստ կերպով
«պիտի պատժուին այն անձերը որոնք զին-
«ուորական առաջմանց հաւար մեծ կարե-
«ւորութիւն ունեցող այդ դիրքերուն վրայ
«քշաւատութեան համախմբման մը կազ-
«մուելուն պատճառ կ'ըլլան: Հետեւաբար .
«Ատանայի Կուսակալութեան հետ բանակ-
«ցելով, անմիջապէս, առանց Հալէպ հան-
«դիպցնելու, հետիոտն իրենց տարագրու-
«թեան վայրերը (անապատները) զրկեցէք
«այդ Հայերը: Կարեւորութեամբ կը սպա-
«սեմ որ մինչեւ շաբաթ մը հազարդէք անոր
«արդիւնքը:

«Ներքին Գործոց Նախարար

«16 Յունուար 916.

«ԹԱԼԷԱԿ».

«Ճիշդ նոյն օրը հասաւ նաեւ այս հեռագիրը
ամբողջացնող հետեւեալ հեռագիրը .—

«Հալէպի Կուսակալութեան.

«Յաւելուած 16 Յունուար 1916 թուա-
«կիր եւ No. 840 հեռագրին .—

«Ինքիլիի եւ Այրանի դիրքերուն վրայ
«քողուած հայերէն (երկաթուղիի) շինու-
«թեան մէջ ծառայողները մի՛ զրկէք մինչեւ
«շինութեանց աւարտումը: Բայց իրենց ըն-
«տանիքին հետ միասին բնակելին թոյլա-

«տըրելի չըլլալով, գանոնք Հալէպի շրջա-
«կաները յարմար տեղերու մէջ առժամա-
«նակեայ կերպով բնակեցուցէք: Մնացած
«անոք կիներն ու պզտիկները, նախորդ
«յայտարարութեան համաձայն՝ շուտով
«զրկեցէք (դէպի անապատ):»

«Ներքին գործոց նախարար
16 Յունուար 1916.
«ԹԱԼԷԱԴ».

«Այս յաւելումին պատճառը երկա-
թուղիի շինութեան ընկերութեան նարտա-
րագէտներուն կողմէ եղած բողոքն էր (18):
Որովհետեւ հայ գործաւորներու հեռացումը
կը նշանակէր շինութեանց դադարումը: Ա-
նոնց ընտանիքներէն խումբեր Հալէպ բեր-
ուեցան: Գիւղերու մէջ պիտի բնակէին: Ա-
նունքին գրուեցաւ, տետրակներ շինուե-
ցան, խեղները յուսադրեցին, բայց սին
յոյս: Ոստիկանութիւնը մէկ կողմէն դուրս
կը հանէր զիրենք: Խնդրանքներ տուի: Այդ
խնդրանքները իբր թէ նկատողութեան կառ-
նուէին, բայց բան մըն ալ եղած չուներ:
Խեղն կիները մէկ պաշտօնատունէն միւսը
կը թափառէին: Օրեր անցան, աղերսագրի,
գործողութեան հարկ չմնաց այլեւս: Ներ-
քին գործոց նախարարութիւնը, Հալէպի
կուսակալութեան կողմէ եղած հարցման մը
վրայ, կը ջնջէր նախապէս տրուած հրամա-

(18) Առանձին յիշատակութեան արժանի են նոյն տեղը
գտնուող Զուիցերիացի նարտարագէտները, մասնաւորաբար
Ինքիլի նարտարագէտներուն պետ Պ. Koppel, որոնք ամէն
ճիգ չխնայեցին իրենց մօտ աշխատող Հայերուն կեանքը փրկ-
ելու համար, թէեւ անօգուտ տեղը:

նը, որուն համեմատ այդ կիները Հալէպի
շրջակայ գիւղերը պիտի բնակէին, եւ անոնց
տեղ կը զրկուէր հետեւեալ կտրուկ հեռա-
գիրը.—

«№ 860

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Պատասխան 27 Յունուար 916 ծանու-
«ցագրին.—

«Համոզեցէք զիրենք թէ այրերմին ը
«վերջոյ իրենց պիտի միտնան, եւ զրկեցէք
«տուրագրութեան վայրերը:

«2 Փետրուար 916

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ»

«Այդպէս ալ եղաւ, եւ խնդրարկու կի-
ները օր մը յանկարծ նարայ հանուելով
բշուեցան Մէսքէնի անապատը, անկէ Տէր
Զօր զրկուելու համար:»

*Բայց բոլորն ալ չէին հանուած: Մեծ մասամբ
մնացեր էին Ինքիլի, Այլրան, Պահչէ, կաշառքի եւ
ընկերութեան ճարտարագէտներուն պաշտպանու-
թեան չնորհիւ, անանկ որ, ձէվիտ Պէյի անցած տե-
նը մեծամասնութիւնը հոն էր տակաւին, հոն էին
մանաւանդ էրիկ մարդիկը: Առանց կարեւորութիւն
ընծայելու զուիցերիացի ճարտարագէտներու բողո-
քին, Պահչէի ժանտարմըրիի հրամանատար Եաշար
Պէյ անունով զարհուրելի հրէշի մը միջոցաւ որուն
գործակցեցան շրջականերու գրեթէ բոլոր թուրք
պաշտօնեաներն ու ժողովուրդը, ձէվտէթ Պէյ խումբ
խումբ տեղահան ընել տալով ճամբայ հանեց մասնա-
ւոր պատուէրներով:*

Տեղահանութիւն չէր խկապէս, այլ կատարեալ ջարդ մը: Ժողովուրդը տարազրուեցաւ Մարաշի եւ Այնթապի ճամբով: Էն առաջ դատուած 1800 երիտասարդներ ամբողջովին սպանուեւր էին: Միւս խումբերը՝ անոնց դիակները կոխկոտելով անցեր էին այն ցաւի ճամբաներէն, որոնց վրայ տասնեակներով կը տեսնէին ծառերու ճիւղերէ իրենց մազերէն կախուած մերկ աղջիկներ՝ որոնք սպանուեւր էին չարաչար կերպով պղծուելէ վերջ(19):

Երբ բոլոր խումբերը հանուելով տարուեցան, ճամբաներուն վրայ մնացեր էին հարիւրաւոր մանր տղաք որոնք ծառերու տակ, երբեմն դիակներու մօտիկ կը ճուային մերկ ու անօթի: Պ. Koppel զանոնք հաւաքելով լեցնել տուաւ տինամիթի պարապ սընտուկներու մէջ, եւ բերաւ Ինթիլի, ուր իր հաստատած որբանոցը պատասպարուեցան: Քանի մը օր ետքը՝ Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան գերման տնօրէնը, իր պետը, զինքը խստօրէն պիտի յանդիմանէր իր մարդասիրութեան համար:

Մարաշի եւ Այնթապի ճամբով քշուած այդ խումբերը, ճամբան կոտորուելով հրատորուելով, զրկուեցան մինչեւ Մէրտին, ուր տասնէն մէկը պիտի հասնէր: Անոնցմէ մաս մըն ալ 500 հոգի, տարուեւր էին Ռէս Իւլ Այն եւ միացեր էին հոն մնացող մէկ քանի հարիւր հայ ընտանիքներուն, որոնք Չէչէններուն Տէր Զօրի մէջ գրապած ըլլալուն պատճառաւ դեռ չէին ջարդուած: Իայց երբ Տէր Զօրի տեղահանութիւնը լրացաւ եւ ջարդերը դիւրացան, Չէչէնները

(19) Գրեթէ նոյն օրերուն այդ ճամբաներուն վրայ սպանուեցան նաեւ Անգլիացի եւ Հնդիկ գերիներ, որոնցմէ մաս մը կ'աւտաստուէր Ինթիլիի փապուղիին շինութեան գործին մէջ:

չուտով դարձան Ռէս-Իւլ-Այն եւ հանեցին հոն մնացած, ինչպէս նաեւ Ինթիլիէն եկած ժողովուրդը եւ քեցին Շէտտատէի շրջակաները, ուր պիտի ջարդուէին Տէր Զօրի հայոց վերջին մնացորդներուն հետ:

1916 Ապրիլին, մինչդեռ Ռէս-Իւլ-Այնի ջարդերը տեղի կուենային եւ ճամբաները լեցուն էին նոյն իսկ ծծկան պղտիկներու, և ծիծերնին կտրուած աղջիկներու, ցցահան եղած կիներու եւ մարդոց դիակներով, Շուէտացի գերմանասէր Պ. Սվէն-Հետին անկէ անցաւ: Քար մը պիտի խղճար ամենամանողորմ կերպով խողխողուած այդ անմեղ մարտիրոսներուն դիակները տեսնելով: Պ. Սվէն-Հետին նոյն իսկ այդ քարի կտորն ալ չուէր իբր սիրտ: Պօլսոյ մէջ՝ Թուրքերը գովեց, ու Եւրոպա անցնելուն՝ հերքեց ջարդերը որոնց ահանատես եղեր էր:

Գրեթէ նոյն ատենները Ռէս-Իւլ-Այնէն անցնելով ձարապղուս գնաց համբաւաւոր «Էմօնէն» մարտանաւին հրամանատարը, Փօն Միւլքէն: Այդ միջոցին ձարապղուս կը գտնուէր Պաղտատի երկաթուղիի շինութեանց ընկերութեան բժիշկներէն Տք. Հրեշտակեանի կինը, որ գերմանուհի մըն է: Տիկին Հրեշտակեանի, ինք անձամբ մեզի պատմեց, Փօն Միւլքէի կը խօսի հայկական ջարդերուն վրայ եւ կըսէ թէ խաղաղութեան կնքուելէն ետք Գերմանիա Ի՞նչ պատասխան պիտի տայ քաղաքակիրթ աշխարհին՝ այդ բարբարոսութեանց նկատմամբ որոնք իր աչքին առջեւ գործուեցան:

Փօն Միւլքէ կը պատասխանէ.

—Հոգ ընելիք բան չկայ, տիկին. խաղաղութեան կնքուելէն ետք կարգադրելիք ա՛յնքան խնդիրննի պիտի ըլլան որ հաւ մը անգամ իր փետուրը չպիտի չարժէ Հայերուն համար. . . :

ԵՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գ.— ՏԷՐ ԶՕՐԻ ԶԱՐԴԵՐԸ

Մինչդեռ Րէս-Իւլ-Այնի եւ Ինթիլիի ջարդերը
լրանալու վրայ էին, անդին սկսած էին արդէն այն
այլապէս անաւոր կոտորածները որոնցմով Ձէքի
Պէյ բնաջինջ պիտի ընէր Տէր Զօր համախմբուած
200,000 հայ զաղթականները:

Արդէն անգամ մը առիթ ունեցանք ըսելու թէ
Ձէքի Պէյ անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէ-
պի կուսակալութեան, որպէս զի ժամ առաջ նոյն
չրջանակին եւ չրջականերուն մէջ գտնուող Հայերը
զրկեն իրեն:

Կառավարութիւնը նուազ անհամբեր չէր: Այդ
անհամբերութեան պատճառը ցոյց տալու համար
պիտի ստիպուէինք շեղիլ մեր նիւթէն, եւ ասիկա
առիթ մը պիտի ըլլայ մեզի՝ պատմութեան էջի մը
լուսարանութեան համար:

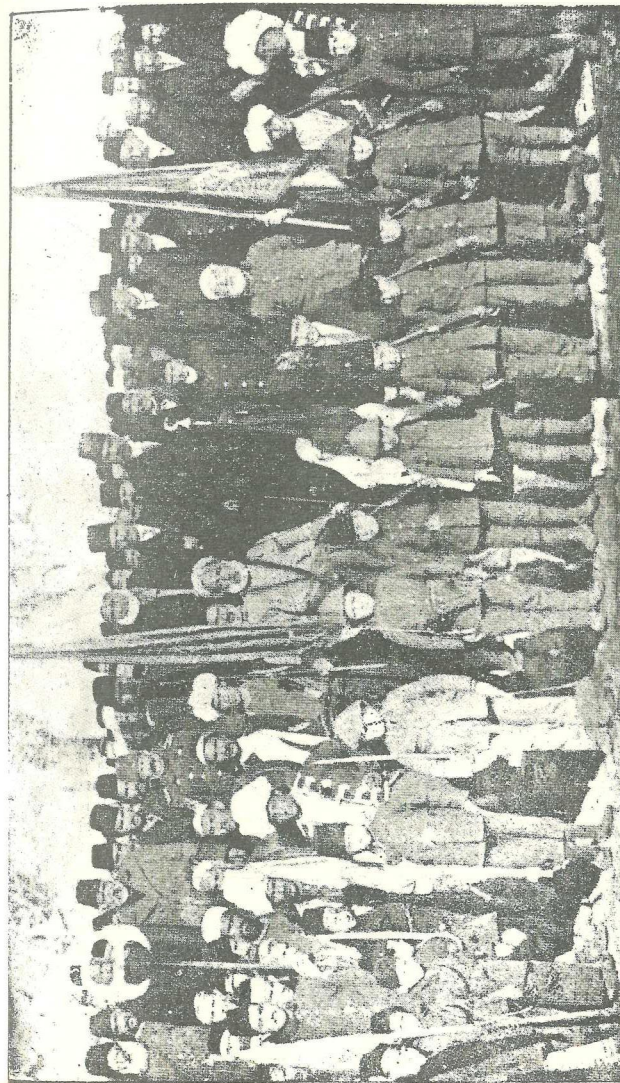
* * *

Տարսանէլի կուրներուն զաղարումը զոր ժէօն-
թիւրք կառավարութիւնը իբր օսմանեան պատմու-
թեան ամէնէն փայլուն յաղթանակը պանծացուց,
չատ սկեպտիկ թողուցած էր թուրք ժողովուրդը:
Որովհետեւ կորուստը զարհուրելի եղած էր: Թուրք
բանակին լաւագոյն եւ ստուարագոյն մասը փճա-
ցած էր անգլիական կրակին տակ: Պօլիս՝ մէկ ծայ-
րէն միւսը հիւանդանոցի վերածուած էր: Վիրա-
ւորները հազարներով կը հասնէին ամէն օր, եւ
վերջը չէր դար: Երբ Անգլիացիք քաշուեցան, — ոչ
ոք հատուց թէ փախած են, ինչպէս կը յայտարարէր
կառավարութիւնը, — նեղուցները պաշտպանող բա-
նակէն այնքան քիչ բան մնացած էր որ կառավա-

րութիւնը չկրցաւ անոնցմէ աչքի զարնելիք խումբ մը գոյացնել՝ Պօլսոյ մէջ յաղթական զօրանցք մը կատարելով վերարժարծելու համար մարեղու վըրայ եղող թուրք դիմադրութեան ուղին: Անգլիոյ, եւ առ հասարակ համաձայնական երկիրներու հանրային կարծիքը թերեւս հիասթափուած մնաց այդ արշաւանքին անյաջողութեան նկատմամբ, բայց կրնան վստահ ըլլալ որ օսմանեան կայսրութեան տրուած դերագոյն հարուածը եղաւ ատիկա, որովհետեւ բոլորովին փճացուց Անատօլըցի թուրքերէ կազմուած այն ընտրեալ ու կորովի բանակը որ թուրքիոյ զօրութեան առանցքն էր, ինչպէս եղած է դարերէ ի վեր, եւ որ այս անգամ, արմատէն զարնըած, թերեւս ա'լ բնաւ չկարենայ վերակազմուիլ: Առանց Տարտանէլի արշաւանքին՝ Պաղտատի ու Պաղեստինի յաղթանակները թերեւս չիրականանային:

Անգլիացուց քաշուելէն ետք՝ երկար ամիսներ այլեւս թուրք բանակի խօսք չկար: Պաշտօնական զեկոյցները լուռ էին միանգամայն բոլոր ճակատներուն համար: Բայց պարտութեան լուրերը, որքան ալ խստիւ դադտնի պահուէին, դարձեալ կը հասնէին թուրք ժողովուրդին: Քիւթ-էլ-Ամարայի վերադարձումն ու զօրավար Թաուզէնտի անձնատուութիւնը միջոց մը նորէն խանդավառեցին թուրք ժողովուրդը, բայց չուտով վրայ հասաւ Պաղտատի անկումը, եւ թուրք պաշտօնական զեկոյցները նորէն վերածուեցան լակոնական «Ճակատներուն վրայ նորութիւն չկայ» յուսահատեցուցիչ քլիշէին, որով ծանուցուած էին անցեալ բոլոր պարտութիւնները:

Ամբողջ այդ շրջանին՝ օսմանեան հանրային կարծիքը Եւրոպայի մէջ ձեռք բերուած դերմանա-

Սրբազան պատերազմի (Ճիսատ) հանդիսար. հաշակուհի.

ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԳԷՄԱԼ ՓԱՇԱ
«Երևորմ» բանակին հրամանատարը եւ մերկայ
ազգայնական շարժման պետը.

կան յաղթանակներու լուրերով օրօրուեցաւ: Թուրքերը կը կարդային այդ լուրերը եւ կը հարցնէին իրարու:— «Այս ամէնը աղէկ, բայց մե՞նք ինչ կ'ընենք»:— Երկրին գրեթէ կէսը թշնամիին ձեռքն էր: Կառավարութիւնը յայտնաբար կը նեղուէր: Միանգամայն մարդու եւ դրամի պէտք ունէր, բայց իրեն խայծը կը պակսէր՝ ժողովուրդը նոր զոհողութեան մը մղելու համար: Այդ խայծը՝ նորէն Գերմանիան էր որ տուաւ իրեն, «Նըլտըրըմ» բանակին կազմութեան զաղափարը մէջտեղ դնելով:

Այս բանակը Պաղտատը պիտի վերադառաւ: Գերմանները շուտով յաջողեցան Թուրքերուն ամստութիւնը հրապուրել՝ Ուալիֆայութեան այդ նուիրական քաղաքը Անգլիացոց ձեռքէն ազատելու հեռանկարով, եւ ասոր շնորհիւ յաջողեցան գերագոյն տուրքի մը մղել թուրք ժողովուրդը, նոր կազմուելիք բանակին անունով: Այդուոր՝ խորհրդանշանական անուն մը տուեր էին անոր, — «Նըլտըրըմ» (կայծակ), — եւ կը հաւաստէին թէ կայծակի մը արագութեամբ պիտի սլանայ «Ֆիւրիցս ատելի անիծած ազգին» վրայ, — ինչպէս կը կոչէին Անգլիացիները, եւ նուիրական քաղաքը պիտի ազատէ անոնց սրբապիղծ ձեռքերէն: Զօրավար Փալքէնհայմ, Ռումանիոյ յաղթականը, անձամբ պիտի վարէր գործողութիւնները, եւ անոր իբր գործակից կը յիշուէր Թուրք բանակին թերեւս կարողագոյն զօրավարը, Մուսթաֆա Բէմալ Փաշա, որ մեծ ժողովրդականութիւն չահած էր Տարտանէլի պաշտպանութեան օրերուն:

Երբե՛ք Գերմանիա այնքան չէր աշխատած թուրք եւ արար ժողովուրդները Անգլիոյ դէմ զրգոելու որքան աշխատեցաւ այդ «Նըլտըրըմ» բանակին

կազմութեան օրերուն: Արչաւանքը արար ժողովուրդին մօտ համակրելի դարձնելու համար, գերման սպաներ արարական տարազով հանդիսութիւններ կը սարքէին Հալէպի մէջ եւ ամբողջ Պաղատտի գիծին վրայ, բեմեր կը յարդարէին՝ որոնց ճակատը խոշոր պրերով կ'երեւար «Gott strafe England!» («Աստուած պատժէ Անգլիան») վերտնտութիւնը; ինչպէս ցոյց կուտայ այս աշխատութեան ընկերացող լուսանկարներէն մէկը (Պատկեր No. 8): Կը ջանային Պաղատտի վերադարձումը խոչալ մը դարձնել նաեւ Արար տարրին համար: Հիբմէթ Պէյ անուն չէրքէս մը(1) յատուկ պաշտօնով զրկուած էր Միջագետքի անաղատները, արար չէյխերն ու ցեղապետները ձեռք անցընելու եւ անոնց վրայ հսկելու համար: Իր ջանքերուն շնորհիւ այն կողմերը գտնուող թափառիկ Արարներու (Ene'ze') նշանաւորագոյն պետը՝ Շէյխ Հաշիմ, որուն ազդեցութիւնը կը տարածուէր Եփրատի բովանդակ գիծին երկայնքը, խոստացած էր ավակցել «Ելլորըրմ» բանակին:

Շէյխ Հաշիմ խորամանկ մարդ մըն էր: Կը հաւատամ որ Անգլիացուց ալ նոյն խոստումը ըրած էր, եւ անոնցմէ ալ դրամ կ'առնէր: Վերջէն՝ այս մարդը Հալէպ եկաւ եւ մեծ պատուի ու նուէրներու արժանացաւ Մուսթաֆա Բէմալ Փաշայի կողմէ:

(1) Այս Զերքէսը պատերազմին սկիզբը իբր կամաւոր կըրուեր էր կովկասի մակաւոր: Վերջին ժամանակ մը Տիարպէֆիքի ոստիկանութեան Տնօրէն եղաւ, յետոյ ստացաւ այս պատօնը որուն կ'ակնարկեմք: «Աւելի ետքը զինքը զրկեցին Դամասկոս, Երզնկաներու Զէյնեմերը Անգլիացուց դէմ կռուի մղելու համար: Հալէպ վերադարձին, ոստիկանութեան Տնօրէն կարգուեցաւ, եւ Անգլիացուց քաղաք մտնելէն օր մը առաջ ինք ալ փախաւ ուրիշ թուրք պատօնեաներու հետ:

Հալէպի անկումէն քանի մը օր առաջ ալ նոյն քաղաքն էր: Եկած էր իր ծառայութիւնը մատուցանելու Մուսթաֆա Բէմալ Փաշայի որ Պաղատտին պարտութենէն փախած՝ Հալէպ կը մնար Գերմաններուն մեկնումէն ետք: Շէյխ Հաշիմ այդ առթիւ 10,000 հրացան ու ռազմանիւթ ստանալով դարձաւ անապատ:

Գերմաններուն կողմէ նոր չէր ատելութեան այս դաստիարակութիւնը Անգլիացուց դէմ: Ընկաւորի (նուիրական պատերազմի) հրատարակութիւնը որուն գլխաւոր թելադրիչները եղան, իրենց ձեռքը պատրուակ մը դարձած էր մասնաւորաբար Արար տարրը զրգոնելու Անգլիացուց դէմ, եւ այդ մտքով Գերմանիոյ մէջ հրատարակեր էին արաբերէն գրքոյկ մը զոր ամէն Գերման, նոյն իսկ Գերմանուհիները, պաշտօն ստացած էին տարածելու արաբական ոստաններու մէջ: Հալէպ՝ Տիկին Քօխն էր որ այդ գործը կատարեց: Ամէն տեսակէտով նշանաւոր կին մըն էր ասիկա, որուն ամուսինը 30 տարի է ի վեր Հալէպի մէջ կը գործէր իբր ներկայացուցիչ գերմանական Luticke առեւտրական տան: Բարի մարդ մըն էր, բայց ամէն կարեւորութիւն կը կորսնցնէր կնոջը մօտ, այնքա՛ն որ զինքը ներկայացնելու համար կ'ըսէին սովորաբար. — «Պ. Քօխ ... Տիկին Քօխի էրիկը»: — Տիկին Քօխ սկիզբները զարհուրելի ատելութեամբ մը լեցուած էր նաեւ Հայոց դէմ, բայց այն ահաւոր թշուառութիւնը որուն աւելի ետքը ենթարկուեցաւ Հայ ժողովուրդը, զինքը այնքա՛ն յուզեց որ միջոց մը ձեռքը խարազան մը առած Հալէպի փողոցներուն մէջ կը ծեծէր Հայ խոշտանգող ոստիկանները: Նոյն իսկ ժամանակ մըն ալ

يجب تشكيل جمعيات سرية وجهرية في البلاد الإسلامية

فدحل الوقت لا أن يشكل كل قوم من الاقوام الإسلامية
جمعيات سرية وجهرية ويقوموا في وجه اعدائهم المستولين
معلمين الجهاد عليهم لوصولوا اوطانهم من غائلة الزوال ويصبروا
نعمه الاستقلال ولعلموا اهم لا تسخ لهم بعد ذلك فرصة تمكنهم
من مثل هذا العمل .

يجب ان يعلموا منذ اليوم ان الجهاد المقدس قد اصبح فرصا
وان دم الكفار الذين في البلاد الإسلامية (ماعدا الدمين
والمستأمنين والحلفاء) اصح هذرا

يجب ان يعلموا ان الكافرين المستولين على البلاد الإسلامية
اصبح قتلهم فرص عين سواء كان سراً او جهراً وبذلك نطق
القرآن العظيم بقوله (وحدثوهم واقتلوهم حيث تقمتموهم
واولئك حملنا اكم عليهم سلطاناً مبيناً)

ان من يقتل من المستولين على البلاد الإسلامية ولو كافراً
واحدا سراً او جهراً ثواباً مثل ثواب من احيا العالم الاسلامي
كله فدمي أن يتعهد كل فرد من المسلمين في اي محل كان يقتل
ثلاثة او اربعة على الاقل من الكفار المستولين اعداء الله واعداء الدين؛
يسعى ان يتعهد بذلك امام الله تعالى واحدا ثوابه من الله وحده
ولتق المسلماته وان لم يكن له من عمل الخير سوى هذا

հաւաքելով խնամեց հայ որբերը, զորս կառավարութիւնը ձեռքէն առաւ վերջէն:

Այս կիսն էր որ Հալէպի մէջ սկսաւ տարածել վերոյիշեալ արարելէն դրքոյկը, որուն 10-րդ էջին վերջին պարբերութիւնը կը յայտարարէր թէ հարազատ իսլամ, հետեւաբար նաեւ՝ փրկութեան արժանի իսլամ չպիտի նկատուի այն որ առ նուազն չորս քրիստոնեայ չմեռցնէ: Եւ արաբական շրջանակներու մէջ՝ քրիստոնեայ ըլլալով Անգլիացիք կը գտնուէին: Գիրքը այնքա՛ն աղմուկ եւ sensation հանեց որ թուրք կառավարութիւնը ստիպուեցաւ հաւաքել եւ ոչնչացնել բոլոր ցրուած օրինակները, Տիկին Քօխի ջով մնացածներն ալ: Հազուադիւս օրինակի մը վրայէն լուսանկարելով կ'արտագրենք 10-րդ էջը որ կը բովանդակէ վերոյիշեալ ոճրագործութեան դրդումը (Պատկեր No. 9):

Ահա այս պայմաններուն մէջ կը պատրաստուէր Պաղտատի վերագրաման ծրագիրը: Նոր կազմուելիք բանակը Եփրատի ուղղութեամբ պիտի իջնէր դէպի Միջագետք: Մէսքէնէ — Տէր Զօր ճամբան քանի մը օրերէ ի վեր կ'ուսումնասիրուէր Գերման սպաներու եւ ճարտարագէտներու կողմէ: Խոշոր թուով հայ զանգուածներու ներկայութիւնը այդ գիծին վրայ՝ անհանգստութիւն կը պատճառէր անոնց: Մանաւանդ որ համոզուած էին թէ հայ դադթականները յարաբերութեան մէջ են Արաբ լըրտեսներու հետ զորս Անգլիացիք կը զրկէին Մուսուլի եւ Զօրի շրջանակներուն հետազօտութեան համար: Գերմանացւոց կողմէ եղած շարունակական դիտողութեանց վրայ՝ կառավարութիւնը հեռագիր հեռագիրի ետեւէ կը հասցնէր, այդ գիծին երկայնքը գտնուող Հայերը վայրկեան մը առաջ

իջեցնելու համար Զօր, ուր պիտի ջարդուէին անողորմ կերպով:

Թէ Գերմաններուն եւ թէ Թուրք կառավարութեան կողմէ այս մասին ցոյց տրուած փութկոտութեան մեծագոյն պատճառը սա էր որ Յփրատի այդ գիծը որուն վրայ բանակած էին Հայ դադթականներու տակաւին ստուարաթիւ մնացորդները, «Նըլտըրըմ» բանակի պարենաւորման գիծն էր, անկէ պիտի անցնէին բոլոր թնդանօթներն ու ռազմամթերքը: Հայերը վտանգ մը կը նկատէին իրենց պարենաւորման ապահովութեան դէմ: Ժողովուրդը չէր այլևս այդ կողմերը մնացած հայութիւնը: Աւելի՛ մարդկային խեղճութիւններ էին որոնք կը յամանէին չմեռնիլ՝ երբ այլևս ոչինչ կենդանի մնացած էր իրենց մէջ: Բայց այդ կասկածը, — անչուշտ դիտումնաւոր կերպով, — միշտ մնաց անոնց մասին, եւ ատոր համար կառավարութիւնը այնքան անհամբերութեամբ աշխատեցաւ Պաղտատի ճամբուն վըրայ գտնուող Հայերը փճացնելու:

Դիւրին չէր կեանքը այդ պայմաններուն մէջ: Երեք տարի վերջ երբ այսօր կը մտաբերեմ այդ արհաւիրքի օրերը, ինծի անանկ կուզայ որ վերադարձ մը կ'ընեմ դէպի դժոխք, — ո՛չ այն դժոխքը որուն սարսափները աւելի զահանդական դարձնելու համար կրօնական մատենագիրներ իրար գերազանցելու ճգնեցան և զոր Տանդէ կրգեց, — այլ անհունապէս աւելի ահաւոր բան մը, որուն զարհուրանքը անոնք միայն պիտի գիտնան որ այդ դժոխքը սպրեցան եւ որոնք երբեք չպիտի կրնան նկարագրել զայն, որովհետեւ մարդկային բարբառը անկարող է ատոր:

Բուն սոսկումը ծաւալեցաւ երբ սկսան պարպել Հալէպն ու շրջակաները, եւ այն տեղերը գտնուող հայ ժողովուրդը իջեցնել Մէսքէնէ: Կարաւաններուն վերջը չէր դար: Պապ, Մաւրա, Մումպուճ ամբողջովին պարպուած էին: Առանց եղանակին խնամութեան նայելու՝ ծեծելով ծեծելով, յաճախ հետիտան, քիչ անդամ միայն ուղտերով կամ էջերով կը քշէին Մէսքէնէ: Այնտեղ ալ կենալու հրաման չկար: Դէպի Տէր Զօր: Այս էր կարգախօսը:

Յփրատի այդ գիծին վրայ գտնուող գաղթականներուն մեծ մասը Պօլսոյ շրջականերէն, Ռօտօթօէն, Նիկոմիդիայէն, Պարտիզակէն, Ատաբազարէն, Կէյվէէն, Գոնիայէն, վերջապէս Անատօլի երկաթուղիի գիծին երկայնքէն տարագրուած հայերէ ու Կիլիկիցիներէ կը բաղկանար: Ճամբան կողոպտուած չէին, եւ անոնք որ տարուան մը կաշառքներէն, ծախքերէն ետք կարողութիւն ունէին տակաւին, նոյն իսկ իրենց զաւակներուն հացի դրամը զոհելով յուսահատօրէն կը կառչէին Մէսքէնէի կայքին, քանզի կը հասկնային թէ վտանգ մը կար վար իջնելուն մէջ: Եւ ասիկա կ'ընէին՝ առանց վըրտահութիւն ունենալու թէ մինչև վերջը պիտի կըրնան մնալ հոն: Օր մը չէ օր մը՝ իրենք ալ պիտի քշուէին: Բայց վերջապէս ժամանակ կը շահէին: Ո՞վ գիտէ, թերեւս վերջը կուզար: Այն հաւատքն ունէին թէ օրերը յղի են: Իրօք երկուների օրեր էին, բայց դեռ քանի՞ տարիներ պիտի տեսէր այդ չըլլալիք երկուները. . .

Ամէն մարդ մտահոգ էր թէ ինչո՞ւ կ'ըլլար այս նոր տեղահանումը եւ թէ ինչո՞ւ Զօր կը քշէին ժողովուրդը: Բայց վըրդովման աւելի մեծ պատճառ մը կար: Բէս-Իւլ-Այնի ջարդերուն լուրը հասեր էր

նաեւ Մէսքէնէ: Ամիսներ տեւող կոտորածը չէր կրնար զազտնի մնալ նոյն իսկ անապատին մէջ: Արաբներու կողմէ բերուած հատուկտոր տեղեկութիւններէ հասկցած էինք որ այնտեղ գտնուող գրեթէ բոլոր Հայերը սպաննուած են: Միւս կողմէ՝ Մէսքէնէի Միւտիբին հետ մտերմացած կարգ մը մարդիկ կը հաւաստէին թէ Հալէպէն «գէշ» հրահանգներ կուգան: Ընթացիկ լեզուին մէջ «գէշ» ածականը մեծ բան չի նշանակեր. բայց այդ արհաւիրքի օրերուն՝ այդ մահուան ոստանին մէջ՝ «զարհուրանք»ին մէկ հոմանիշն էր: Լուր ելած էր տակաւին թէ այլեւս Եփրատի աջ եզերքէն չպիտի զրկուին գաղթականները, այլ ձախ փոխուքէն, եւ ասիկա արդէն մահուան դատապարտութեան պէս բան մըն էր մեկնելիք կարաւաններուն համար, որովհետեւ այդ փոխուքէն մինչեւ Րաքքա՝ մարդիկ պիտի բռնադատուէին անցնել բոլորովին անջրդի անապատներէ, որոնց մէջ անպայման պիտի մեռնէին տաքէն, ծարաւէն, անօթութենէ: Էլ ձէգիբէի շրջանակը, — ինչպէս կը կոչուի Եփրատի ձախ եզերքը, — զերեզմանի ճամբան էր(2):

(2) Հալէպի անկումէն ետք՝ Մուսպուսի Բէթիի Տնօրէնին հետ լուր դրկեցի Մեքէնէի այն ատենուան Միւտիբ Հիւսէին Էֆէնտիի, որ Մուսպուսի Զերէն մըն էր, բովը գտնուած պատուագրերը առնելու համար: Հիւսէին Էֆ. իսկոյն Հալէպի ինծի եկաւ. եւ այդ առթիւ երդումով հաստատեց թէ Հալէպի գաղթականներու վարչութիւնը, որուն գլուխն էր այդ միջոցին Ապտիլահատ Նուրի Պէյ, իրեն հրահանգ տուած էր գաղթականները Եփրատի ձախ եզերքէն դրկելու, որպէս զի մեծ մասամբ փեման եւ Զօրի մէջ անոնց ամբողջութիւնը ջարդելու ծրագիրը դիւրանայ: Վերջէն՝ բռնի իրմէ ետ առեր էին այդ պատուագրերը:

Սոսկումը իր ծայրագոյն աստիճանին հասաւ երբ սկսանք պզտիկ տղաքը իրր լրաբեր դործածելով տեղեկութիւն ստանալ Տէր Զօրէն: — «Վար մի՛ իջնէք, փախէ՛ք»: — Այն էր մեզի հասած անփոփոխելի տեղեկութիւնը: Եւ անոնք որ մեզի կուտային այս խորհուրդը, կը զգացնէին թէ իրենք ինկած են ցանցին մէջ, չպիտի կրնան ազատիլ, պիտի ջարդուին անխուսափելի կերպով:

Պապէն իջնող գաղթականներ զարհուրանքը բոլորովին աւելցուցին, իրենց հետ բերելով հեռագրի հետեւեալ օրինակը՝ զոր հոն ձեռք անցուցեր էին, եւ զոր Հալէպի Ընդհանուր Դատախազութիւնը, դատական նախարարութեան հրահանգով, կը ղըրկէր Պապի դայմագամ Շաֆի Պէյի(3):

«Խիստ ստիպողական եւ գաղտնի.

«Նոյն իսկ ռերագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ոստիկանութեան կողմէ մերքակալուած Հայերը բանտայր մի՛ պահէք, իսկոյն առայ «(Տէր Զօր) զրկեցէք(4)»:

Բան մը կը դառնար անշուշտ: Այդ վար զրկուելուն մէջ սպահով մահ մը կար որ նոյն իսկ ոճրա-

(3) Զարմանալի մարդ մըն էր ասիկա: Ողջերուն չէր դըպչեր, բայց ձեռքը գաւազան մը առած՝ շարունակ մեռելները կը ծեծէր բսելով. — «Անպիտա՛ն շու՛ն, դիտումար հաս մեռար որ օր մը երբ մեքի ալ ձեզի պէս ըլլանք, որովհետեւ պիտի ըլլանք, տեսես, անանկ չէ՞»:

(4) Զինադադարէն ետք՝ Համբնի նախորդ հեռագրական Տնօրէն Պ. Էլիսանեան Հալէպի մէջ անձամբ մեզի յայտնեց թէ ինք այն ատեն Պապ կը գտնուէր եւ թէ այդ հեռագիրը ինք հաղորդեց տեղւոյն Հայ գաղթականներուն, որպէս զի ամէն մարդ իր գլխուն քարը նայի:

գործները հոն կը քէլին ազատ, առանց հսկողութեան: Ասիկա կ'ենթադրէր որ ջարդը բնականուր պիտի ըլլար: Ամէն մարդ կը հասկնար զլիսուն դաւիքը, բայց ա'յն աստիճան ահաւոր բան մըն էր որ չէր համարձակեր անոր վրայ խորհելու:

Աղէտը կը զգայինք մանաւանդ այն չարաշուք ու յանձնադատան խանդավառութենէն որով սոսկ գորուած էին մեր շուրջը գտնուող թուրք պաշտօնեաները: Ոչ մէկուն հետ կը խօսուէր այլեւս: Հասարակ ժամտարմաներն անգամ աւելի լկտի, աւելի աներևս դարձած էին: Տեսակ մը սպառնալից քմծիծաղ անպակաս էր իրենց դէմքին վրայ, եւ չընական հեղնութիւնը որով կը թունաւորէին իրենց նոյն իսկ ամենէն սովորական խօսքը, ի զուր կը ջանար քողարկել այն բոլոր ոճրագար մտածումները որոնք բոյն դրած էին իրենց զլիսուն մէջ: Սանդավառ էին մանաւանդ անով որ այլեւս խոր, անայլայլ, անեղծելի հաւատք մը լեցուցած էր զիրենք թէ անպատիժ պիտի մնան բոլոր այն ոճիրներուն համար զորս զործեր էին, եւ այն նոր ոճիրներուն համար ալ զորս պիտի գործէին:

Իրենց ակնարկը մագիլներու պէս կը կառչէր մեզի, իբր թէ ամէն մէկ նայելուն միտի փերթ մը փրցնել ուղէին: Յաղթանակին հեռապատկերը զոր կործանած Ռուսիայէն հասնող ապշեցուցիչ լուրերը եւ առ հասարակ պատերազմի բոլոր ճակատներուն նկատմամբ դերման ջնարակով տրուած տեղեկութիւնները օր օրի ապահով կը գարձնէին, ցնորեցուցիչ վայրագութեան մը ժաշրը կը ներարկէր իրենց բնածին բարբարոսութեան: Այնքա՛ն անյառ կ'երեւային զերազոյն սպանդին որ կարծես առանց

մարդասպանութեան ապրիլը այլեւս անհնար էր իրենց համար:

Շատ անգամ, զիւային հեղնութեամբ մը, մեզի ցոյց կուտային Հնդիկ, բայց մանաւանդ Անգլիացի գերիներու խումբերը որոնք այդ կողմերէն քուտելով կը տարուէին դէպի Նիսիպին, երկաթուղիի շինութեանց մէջ աշխատելու: Ատոնց վիճակը մերինէն տարբերութիւն չունէր: Օրերով անօթի մընացած, մեծ մասամբ թանջք բռնուած եւ քայելու անկարող էին: Կը քաշքուէին ճամբաներուն երկայնքը, եւ շատեր կ'իյնային հոս ու հոն՝ յաճախ հրացանի բունի հարուածներու տակ: Ոչ կօշիկ կար ոտքերնին, ոչ հագուստ վրանին: Վտիտցած, կորացած, կմախացած, աւելի ստուերներ էին քան մարդկային էակներ: Եւ թուրքերը, անոնց հետ նաեւ ու անոնցմէ աւելի՛ Գերմաններ, այդ թշուառներու կարաւանները մեզի ցոյց տալով կ'ըսէին.

— Ահա՛ ձեր պաշտպանները, ահա՛ այն մարդիկը որոնց կը համակրէիք եւ որոնց համար զոհուեցաք... ըսէ՛ք, ըսէ՛ք, որ դան ձեզ ազատեն... .

Ի՛նչ յուսահատութեան օրեր կը սկսէին...

Ա՛յս պիտի ըլլար արդիւնքը, ասոր համար տոկացեր էինք այն անվերջ ու ցաւազին ամիսները, ասո՛ր համար տարեր էինք այն բոլոր տառապանքն ու նախատինքները, բոլոր սիրտհատումներն ու մահուան դողերը, բոլոր զրկումները, բոլոր չարաչարանքը, բովանդակ զուլումը. . .

Եւ այն հարիւր հազարաւորները որոնք ինկած էին. . . եւ այն միւս հարիւր հազարաւորներն ալ որոնք իյնալու վրայ էին. . .

Եւ այն բոլոր կոյսերը որոնք տակաւին իբր կոկոն չբացուած՝ պատուներ, փեթոտուեր՝ բարբա-

ըիկ բազուկներու մէջ բզիկ բզիկ միանգամայն ցաւի ու ամօթի նոպաներով կը ճուային ամիսներէ ի վեր . . .

Եւ այն բոլոր կիները որոնք ամենախայտառակ գերութեան մը մէջ կը տուայտէին, իրենց կորած անցեալին, իրենց կորած փարթամութեան, իրենց կորած պատուին, — ցեղին բովանդակ պատուին, — իբր կենդանի դամբաններ . . .

Եւ այն բիւրաւոր որբերը, ցրուած անապատին մէկ ծայրէն միւսը, գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ, մասամբ արարացած, աւելի մեծ մասամբ լղբըճուած, վատասերած, կորած ո՛չ միայն ցեղին այլ մարդկութեան ալ համար . . .

Եւ այն օճախները որոնք քանդուներ էին, այն չէն ու ծիծղուն ոստանները որոնք աւերակներու վերածուեր էին, եւ ցեղին դարերու հարստութիւնն ու բարօրութիւնը որոնք հալեր էին այդ զարհուրանքին մէջ, եւ տակաւին այն նուիրական սրբավայրերը, բոլոր վանքերը ու նաեւ բոլոր գերեզմանները որոնք պղծուեր, կամ ախոռի վերածուեր էին . . .

Այս ամէնը ուրեմն պարա՞պը գացեր էին . . . ուրեմն ոճիրը, — մարդկութեան մեծագոյն ոճիրը, — իր ապաշաւը չի՞ պիտի ունենար . . . Եւ այս բոլոր ոճրագործիւնը, բոլոր բռնաբարիչները, բոլոր բարբարոսները, բոլոր հրէշները, — որովհետեւ այլեւս մարդկային չէր իրենց պատճառած չարիքը, — աչպատի՞ժ պիտի մնային . . .

Պարզապէս խենթութիւն կուզար մեր վրան, եւ շատեր խենթեցան արդէն :

Ո՞ր կողմ նայել՝ փրկութիւն մը հայցելու համար : Երկար ատեն կար որ աչքերը այլեւս վեր նա-

յելու բնազդական վարժութիւնն անգամ կորանցուցեր էին . ա՛լ ոչ ոք երկինքէն բան մը կը յուսար . կը վախնային որ ան ալ իրենց վրայ կը փլչի, որովհետեւ ո՛չ միայն մարդիկը, այլ ամէն բան իրենց թշնամի էր, նոյն իսկ ջուրը, քարերը, աւազը, հողը : Ամէն կողմէ եւ ամէն բանէ, մարդոցմէն՝ ինչպէս տարբերէն՝ մօտալուտ սպանդին արհաւիրքը կը բղխէր իբր առատահոս ջրվէժէ մը :

Ու մարդիկ ապշեր, խելուքը, գլխիկոր մնացեր էին՝ միանգամայն ամէն կողմէ պաշարուած մահուան սպաննալիքով, այնքա՛ն իրական եւ բարախուն որ կարծես իրենց կը հպէր՝ ինչպէս դաշոյնի մը շեղբը, ինչպէս հրացանի մը գնդակը, ինչպէս ճոկանի մը գունտը : Բոլորին ալ մտածումները անոր վրայ էին : Ամէն ձայն, ամէն արձագանգ, նոյն իսկ կեանքի ու բնութեան ամենէն ընտանի արտայայտութիւնները, — նորածինի մը ճիչը, պառաւի մը մոլորուքը, կանացի աւազ մը, հիւանդի մը հոնդիւնը, տղու մը ծիծաղը, բոլոր հառաչանքները, — մանաւանդ հառաչանքները, որովհետեւ ամէն մարդ կը հառաչէր, — հովին սոյլը, Եփրատը՝ իր դաւաճան կարկաչով, շուներու հաչիւնը, ագռաւի մը կրկնոցը, բոլորը, բոլորը, իսկոյն մահուան գաղափարով կը թարգմանուէին : Անիկա ամէն տեղ եւ ամէն բանի մէջ էր, — մահուան գաղափարը, — աւելի ահաւոր ու զահանդական քան նոյն իսկ մահը, որովհետեւ մահը չ՛ապրիր, կը զարնէ կայծակի պէս ու կայծակի պէս ալ կ՛իյնայ, մինչդեռ այդ գաղափարի ձեւին տակ՝ այդպէս յաճախանք մը դարձած՝ անիկա այլեւս կենդանի մահն էր, կ՛ապրէ՛ր, յամբարար՝ կարծես իբր զբոսանք մը կատարելով անկացման իր քսամնիլի աշխատութիւնը : Ա-

նոր ցանցին մէջ մարդիկ այնպէս էին ինչպէս մուկը կատուին կամ շոտ ճանկերուն տակ :

Ի՞նչպէս կը նախանձէինք անոնց վրայ որոնք մեռեր էին արդէն : Անոնք ապահովաբար անելի բախտաւոր եղած էին քան մենք : Ինկեր էին տասնեակներով, հարիւրներով, հազարներով, բայց ինկեր էին՝ ամէնքն ալ դէպի Հիւսիս դարձած, լաւագոյն վաղորդայնի մը՝ մեծ, արդար՝ ու շողջողուն ապագայի մը սրտապնդիչ յոյսին հրդեհը աչքերնուն մէջ : Իրենց վերջին հունդիւնը, վերջին ակնարկը, վերջին գալարումը, վերջին հեւքը ողջոյն մըն էր դէպի այդ փայլուն ապագան, որ պիտի ծնէր վերջապէս՝ Համաձայնական Տէրութեանց յաղթանակէն : Որովհետեւ միշտ հաւատացին այդ յաղթանակին : Մեռեր՝ անէացեր էին, բայց ճիշդ յաղթութեան աւետիսին արբելութեան մէջ իյնող զինուորի մը նման : Այդ աղուոր երազը կենդանի ու բաբախուն մնացեր էր իրենց դիակնացած մարմնին մէջ, իրենց հետ թաղուած էր անապատին ամբողջ երկայնքը, յոյսի հունտերու պէս որոնց ապահով բողբոջման մասին վստահ էին այնքա՛ն որ նոյն իսկ իյնալնէն վերջ տակաւին այդ հոյակապ արշալոյսին արփինի ճաճանչները կը շողային իրենց դէմքին մեռելական դալիւթեան վրայ :

Մինչդեռ մեր վիճակը հիմայ յոռեգոյն բան մըն էր քան իրենցը, որովհետեւ այլեւս լրումն էր, — լրումը առանց այդ զմայելի հաւատքին մխիթարութեան : Յաղթական մեռեր էին անոնք : Մենք պարտուած պիտի իյնայինք :

Պառաւներ մէջտեղ հաներ էին այն հողով լեցուած տապալները զորս իրենց հետ բերած էին հեռաւոր հայրենիքէն, — ճամբուն բոլոր մարտիրո-

սութիւններով եւ արիւններով այլեւս օրհնուած այդ հողը զոր պահեր էին ամէն բանի դէմ : Զգալով որ պիտի մեռնին, չունեցողներուն կը բաժնէին այդ հողը, հայրենիքին սրբազան մասունքը, զոր կը դնէին իրենց կուրծքին վրայ, որպէս զի այդ օտարութեան մէջ մեռած ատեննին՝ գոնէ հայրենի հողին գերկը ամփոփուելու պատրանքով փակեն իրենց աշուրները : Եւ տակաւին մարդիկ կան որ կը պընդեն թէ այդ հայրենիքը իրենցը չէ եղած : Ի՞նչ բան լաւագոյն կերպով մը պիտի հերքէր այս սրբապիղծ պնդումը, որքան այդ պառաւներուն այս հոյակապ սէրը հայրենի հողին նկատմամբ :

Մարդիկ այլեւս մէկգմէկու երեսն անգամ չէին նայեր : Կը վախնային : Եւ արդէն՝ ի՞նչ հարկ իրարու նայուածքին մէջ կարգալու անվերաքննելի մահալճիւրը, երբ անիկա արդէն ամէն տեղ էր, — մըտածումներուն, ինչպէս զգայութեանց մէջ : Ամէնուն քով ալ արտեւանունքները յուլօրէն ու ծանրօրէն կը փակուէին ահագին դամբանաբարերու պէս, կը փակուէին աչքերու վառարանին մէջ տակաւին չ'հանգած յոյսի յետին կայծերուն վրայ :

Ու զարմանալի՛ բան որ այն զահանդական մըտածումն անգամ թէ այլեւս վերջն է... Մեծ վերջը... ամէն բանի վերջը... չէր զօրեւր զիրենք ըսթափեցնելու այն խոր թմբիւրէն ուր տակաւ կը մխրճուէին իբր դաւաճան ճախճախուտի մը մէջ : Իրօք մարդ կա՞ր այդ վրաններուն տակ, իրօք մա՞րդ էին այն ուրուային արարածները որոնք կը դալարուէին անոնց մէջ՝ համակուած խաղաղութեան այն անդիմադրելի տենչանքով որ մեզ կը լեցընէ մեծ վիշտերու ու մեծ վախճաններու ընթաց-

քին, բանտի ու նեղութեան մէջ, ցաւի ու ծանրագոյն հիւանդութեանց ընթացքին:

Բոլորն ալ ողջ — մեռելներ էին այլեւս: Ոչինչ, ոչինչ կ'ապրէր իրենց մարմնին կենդանի պատանքին մէջ, այլ միայն մահէն աւելի եղերական այն ահուկ բանը, — Մահուան Գաղափարը...

Եւ խաղաղութիւնը, այն տեսակ մը անասնական անզգալութիւնը որուն յանձնուէր էին իբր դադարի մը, հաշիւն էր այդ անողորմ գաղափարին դէմ:

* * *

Ի՞նչ կանցնէր այդ միջոցին պաշտօնական շրջանակներու մէջ: Նախ մտայն յիշողութիւններն են նորէն որ մեզ պիտի լուսարանեն այդ մասին:

Կառավարութիւնը, որուն բուն նպատակը Հայոց ընդհանուր բնաջնջումն էր, երբէք համամիտ չէր գտնուած որ Հայ դադարականներ քաղաքներու մասնաւորաբար Հալէպի մէջ, կամ անոնց շրջակաները հաստատուին: Գիտենք արդէն թէ տարագրութեան որոշ, հաստատ վայր մը չկար հայ դադարականին համար: Կառավարութեան բոլոր հրահանգները միշտ կը յանձնարարէին. — «Կարաւաններու ընկերացնելով զրկեցէք»: — Այս անորոշ ասութեան իմաստը՝ «անապատները գրկեցէք» էր: Բայց նոյն իսկ անապատներուն մէջ հայ դադարականները որոշ տեղ մը չունէին: Միշտ պէտք էին ելլել, քայլել, երթալ, ո՞ւր, մարդ չէր գիտեր: Կը բաւէր որ տեղ մը չմնային երկար ատեն եւ քայլելով քայլելով հատնէին: Անոնք որ տակաւին այդ տաժանքին մէջ ապրելու յամառել էին, որոնք կրցել էին տոկալ այդ մշտնջենի տեղափոխութեանց, բան մը չէին շահած, որովհետեւ ճակատադրականապէս պիտի իյնային

Ձօրի, Բէս-իւլ-Այնի պէս սպանդանոցներ եւ իրենք ալ անոնց մէջ պիտի կոտորուէին:

Տակաւին «Երլարըմ» բանակին գաղափարն իսկ չծնած, կառավարութիւնը Հալէպ զրկած էր հետեւեալ հրամանը. —

«No. 723.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կաւսակալութեան.

«Նախապէս Հալէպի շրջակաները բնակեցուած Հայերը անյապաղ զրկեցէ՛ք իրենց «տարագրութեան վայրերը եւ այս մասին «տեղեկացուցէ՛ք:

«Յ Դեկտ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար «ԹԱԼԷԱԴ».

Նախ մտայն այս մասին կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ. — «Գաղթականութեան սկիզբը՝ Հալէպի գոնէ շրջակայ գիւղերը բնակութեան վայր նշանակուած էին հայ դադարականներու համար: Այդ գիւղերուն մէջ բազմաթիւ Հայեր տեղաւորուած էին: Շատերը աշխատանքի ալ սկսած էին: Այս հեռագրին վրայ՝ Հալէպի շրջակաները ճիւղաւոր ժանտարմաներ հանուեցան, որոնք հազար տեսակ կեղեքումներով սկսած գիւղերէն դուրս հանել ժողովուրդը եւ քշեցին դէպի Մէսքէնէ, ինչ որ անոնց մեծ մասին փճացումը եղաւ»:

Նախապէս տրուած հրամանի մը այս անակնկալ փոփոխութիւնը դիւրամբունքի կը դառնայ՝ եթէ մտաբերուի որ կառավարութիւնը սկիզբները շատ զգոյշ ու շրջահայեաց վարմունք մը ունեցաւ Հայոց տեղահանութեան մէջ: Տակաւին չէր գիտեր թէ

պատերազմը ի՞նչ ելք պիտի ունենայ: Այս պատճառաւ՝ կ'աշխատէր երեւոյթները փրկելու, տեղահանութեան պատրուակին տակ ծածկուած ընդհանուր կոտորածի նպատակը քողարկելու: Բայց երբ ապահովութիւն դոյացուց լաղթանակին նկատմամբ, այլեւս պէտք չտեսաւ այդ կեղծիքին, եւ շիտկէ շիտակ ընդհանուր բնաջնջման հրահանգներ զրկեց: Ասոր համար է որ ջնջուեցաւ նախապէս արուած այն հրամանը որ Հայ գաղթականները կ'արօտնէր Հայկալի շուրջը բնակելու(5):

Բայց ժամանակ անցնելով՝ այս խտուրթիւնը թեթեւցած էր, եւ Հայերու խոշոր խումբեր, հազար ու մէկ միջոցներով, մասնաւորաբար կաշառքով(6), հաստատուեր էին Պապ, Մաարա, Մունպուն գիւղաքաղաքները, եւ անոնց շրջանակին մէջ գտնուող գիւղերու եւ ագարակներու մէջ: Ասոնցմէ զատ՝ Եփրատի գիծին երկայնքը, մինչեւ Տէր Զօր, գաղթականներ կը գտնուէին Մէսքէնէի, Տիրսիի, Ապուհարրարի, Համամի, Բաքբայի, Սէպբայի, Տէր Զօրի, եւ ուրիշ քանի մը համեմատաբար աւելի անչան կայքերու մէջ: Ահա այս ամբողջ ժողովուրդն էր որ պիտի հանուէր Զօր քշուելու եւ ջարդուելու համար, այն միջոցին ուր «Նըլտըրըմ» բանակը կը կազմուէր:

(5) Կ'արժէ այս առթիւ յիշել որ Հայոց ընդհանուր տեղահանութեան հրամանը տրուեցաւ Մարտալ Մաքեդեհի կողմէ Թուսական ճակատը մեղքուելէն ետք, երբ այլեւս Թուսոյ ջախջախումը, հետեւաբար նաեւ վերջնական յաղթանակը ապահովուած երեւցաւ Թուրք կառավարութեան:

(6) Մի միայն Հայկալի մէջ մէկ երկու հարիւր հոգի խոտոր հարստութիւններ դիզեցին՝ Հայ գաղթականներուն ժամանակաւոր բնակութեան արտօնագիրներ հայթայթելու համար կառուի առնելով կամ կառուի միջնորդութիւն ընելով:

«Երբ Մաարայի, Պապի եւ Հայկալի շրջակայ գիւղերուն մէջ նախապէս բնակեցուած Հայերը քշելու հրամանը եկաւ, — կը գրէ Նաիմ Պէյ, — գայլագամներուն ա՛յն աստիճան անգուրք հրահանգներ տրուեցան որ կայսելի չէր արցունքը զպալի՝ զանոնք կարդալով:

«Հայկալին՝ հրաման կը տրուէր ժամտարմաներուն որ աշխատին նաւթաներուն վրայ անօթի ու ծարաւ ձգելով կարելի եղածին չափ պակսեցնել գաղթականներուն քիւր:

1916 Յունուար 20-ին՝ Ապրիլահատ Նուրի Պէյ կը գրէր Պապի գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Մուհարրէմ Պէյի —

«No. 344.

«Կուսակալութեան կողմէ Ձեր պատուազան անձին նկատմամբ գոյացած վստա՝ «հուրիւնը, եւ այդ վստահութեան վրայ «հիմնուելով մեր պաշտօնատան կողմէ ձեռքի յանձնուած գործին կարեւորութիւնը կը «գնահատէք անշուշտ: Պապի մէջ՝ ոչ մէկ «Հայու մնալը պիտի արտօնէք: Գաղթականներու առաքման առթիւ ձեր կողմէ ցոյց «տրուելիք խտուրթիւնն ու արագութիւնը «միայն կրնան ապահովել այն նպատակը որ «կը հետապնդենք: Միայն թէ, պէտք է ու «շաղրութիւն ընէք որ նաւթաները դիակ չի «մնան: Այս գործին համար ձեր կողմէ «կարգուելիք մարդոց տրուելիք վարձիւն

«առանելագոյն ֆանակութիւնը իմացուցէ՛ք
«փութով»:

«Փոխադրութեան միջոցներ հայթայթելու մի՛ գրադի՛ք: Գաղթականները հետիոտն ալ կրնան երթալ»:

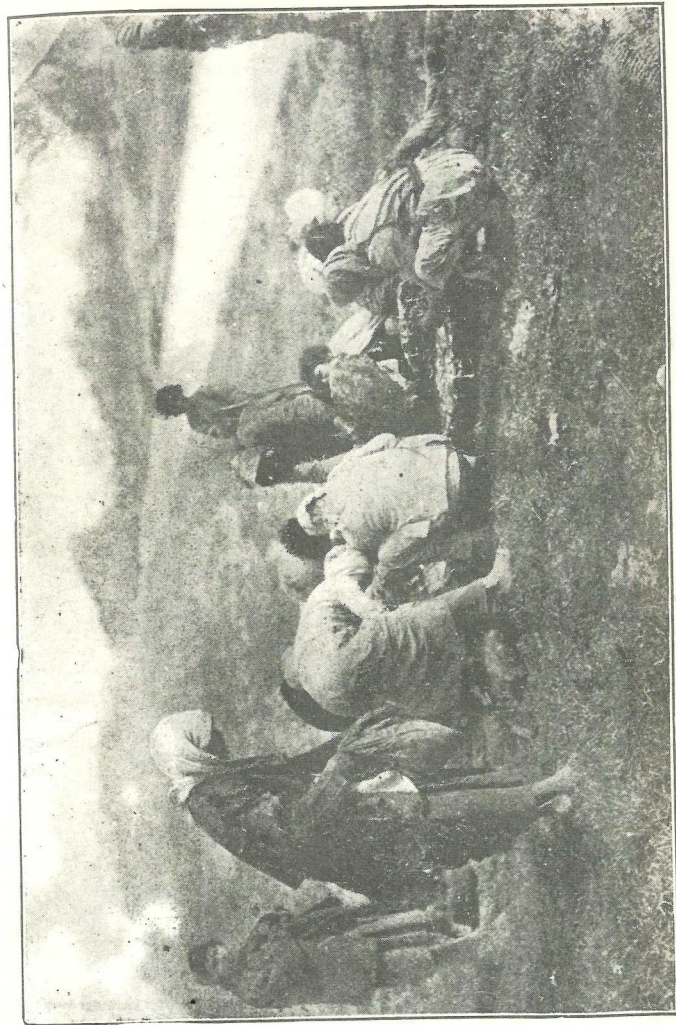
«Այս օրերս մեզի դրկուած շաքաթական «մահերու ցուցակը գոհացուցիչ չէ: Ատկէ «կը հասկցուի որ այդ մարդիկը (Հայերը) «հող շատ հանգիստ կ'ապրին»:

«Գաղթականներու առաժու՛ք պէտք չէ «որ մամբողջութեան մը նմանի: Բողոքի, «ողբի կարեւորութիւն մի՛ տա՛ք: Կուսա-«կալութեան կողմէ հարկ եղած տեղեկու-«թիւնները սրուեցան նաեւ գայմագամին: Ջա՛նք բրէ՛ք»:

«20 Յուն. 916. «ԱՊՏԻԻԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»

«Այս Մուհարրէմ Պէյի Պաղտատի նախորդ ոստիկանութեան տնօրէնն էր, եւ գաղթականներու առաժու՛ք համար կարգը-ւած պաշտօնեաներուն մէջ ամենէն արիւնկզակը: Իրեն յանձնուած գործը շատ կարեւոր էր, եւ որպէս զի ընչա՛քաղցութեան հետեւանձնով ներդրամութեամբ չվարուի, 150 ոսկի ամսական կուտային իրեն: Այս մարդը շատ մեծ առաժու՛քներ ըրաւ: Մի-նակը պատմաւ եղաւ որ հագարաւոր Հայեր ամենաանողորմ կերպով մեռնին մամբա-ները»:

«Ապտիլլահատ Նուրի Պէյ այս անողորմ մարդուն գործակից տուաւ ձիաւոր ժան-

Հուլի 20-ին Երևանի մէջ հայ տղաքանդակները կ'ապրէին

Անապատներէն քաղուած Հայ որբերը. — Քրքացուելու դաստապարտուած միւս Հայ որբերը լաւ հագուեցու ան եւ լաւ կերակրուած էին կառավարութեան խնամքով.

տարմաներու հարիւրապետ մը որ իրեն հետ Պապ տարաւ հետեւեալ նոր հրահանգը. —

«Պապի *գաղան* (գիւղափաղափ) Հայ «գաղթականներէն պարպելու առթիւ կա-
«տարուելիք խստութիւնները պատասխանա-
«տուութեան չպիտի ենթարկուին:

«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ».

«Այս հարիւրապետը, հետը առած 5-10 ժանտարմաներով, ամէն տեսակ ռնիրներ գործելէ չֆաշուեցաւ:

«Վերջին հրահանգին համաձայն, Պապի բոլոր գաղթականները 24 ժամուան մէջ տեղահան պիտի ըլլային: Ինչպէս որ կ'ուզէին այնպէս ելլէին: Ամէն պարագայի մէջ, այս տեղահանութիւնը իրենց մահուան պիտի յանգէր: Եղանակը ձմեռ, ռոտֆերմուն մինչեւ գլուխնին մերկ, այս վիճակին մէջ ցամբայ հանուելով, ցամբաներուն Եգեթը կ'իյնային կը մեռնէին: Պապէն մինչեւ Մէսէնէ՝ ցամբուն երկայնքը, արտերը, Հայու դիակներով լեցուեցան: Իրենց դիակներուն վրայ ափ մը հող անգամ չէր ծածկուեր: Դիակներուն մէջտեղ ձգուած ըլլալը իմանալով, կտրավարութիւնը իրար անցաւ: Այդ դիակներուն օտարականներու կողմէ տեսնուած ըլլալը յիշելով, հրամայեց որ քաղուին: Բահ ու բրիչ ցարուեցաւ: Մեռելաքաղնելու նշանակուեցան: Այս կերպով՝ իբր թէ ռնրագործութեանց հետքերը ծածկուած կ'ըլլային:

«Մեռեալներուն ֆանակութիւնը ամէն տասնըհինգ օրը անգամ մը ծածկագրով կը

տեղեկագրուէր Պոլիս(7) : Ասիկա ալ կ'ապացուցանէ թէ գաղթականներու ընդհանուր Տեսչութեան փոխանորդութեան պաշտօնատունը բոլորովին ոճրամիտ նպատակով մը հաստատուած էր» :

Բայց հակառակ այս ամէնուն, Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ գոհ չէր տակաւին : Գաղթականներու առաքումը իր պահանջած արազութեամբ չէր կատարուեր : Եւ անհամբեր էին վայրկեան մը առաջ անոնց գործը լմնցնելու : Պապի գայմաքամը Հալէպ կանչուեցաւ, խորհրդակցեցաւ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի հետ, եւ քանի մը օր ետքը՝ Նուրի Պէյ անձամբ, էյուպ Պէյի հետ Պապ գնաց : Ամենազարհուրելի տեղահանութիւն մը կատարեցին հոն, վերանները այրելով, գաղթականներուն վրայ գէնք պարպելով : Միակ օրուան մը մէջ՝ էյուպ Պէյ 17,500 գաղթական քչեց առանց կառքի, առանց ջորիի, հետիոտն, անձրեւին տակ : Հարիւրաւորներ որոնք հիւանդ էին, չէին կրնար քալել, ինկան ու մեռան եւ իրենց դիակները մնացին ցետին մէջ : Պապի բռնիկները, որոնք այդ անապատներուն ամէնէն ստորին ժողովուրդն են, նոյն իսկ մեռելները չէին յարգեր : Խումբ խումբ կուգային դիակներուն շուրջը կը խոնուէին, անոնց ծննդական գործարանները կը կտրտէին՝ այլեւս անըմբռնելի վայրագութեամբ մը :

Միւսնոյն տեսարանները տեղի կ'ունենային նաեւ Մասրայի մէջ՝ գայմաքամ Թէֆիք Պէյի առաջնորդութեամբ, եւ Մունպուլի մէջ՝ Թաղապետութեան

(7) Այս բոլոր անցքերուն վերաբերող պատճենական հրատմաններն ու թղթակցութիւնները տեսնել ներկայ աշխատութեան յաջորդ գլխուն մէջ :

Տնօրէն Հիւսէին Ֆէհմիի կողմէ : Այս վերջինը անգամ մը, զարհուրելի կերպով ծեծելէ վերջ, ողջ ողջ թաղել տուաւ տասնամեայ մանուկ մը, որովհետեւ ճամբայ հանուած կարաւանէ մը փախչելով Մունպուլ վերադարձած էր(8) :

Ճշմարիտ զարհուրանքի օրեր էին, որոնց ակնարկելով Նաիմ Պէյ կը գրէ. —

«Կառավարութիւնը կը պահանջէր որ Հայուն կեանքն ու պատիւը փնացուին : Այլեւս անոնց համար ապրելու իրաւունք, գոյութեան իրաւունք չէր մնացած : Թալէադ փաշա կը գրէր. —

«Դարերէ ի վեր Թուրքիոյ համար փորձամքի տարր մը դարձող եւ վերջին ատեն «ներս՝ բովանդակ օսմ. կայսրութիւնը առիւնի մէջ խեղդելու ջանացող Հայոց գոյութիւնը ապահովել ուզողները իբր հայքեր պատրուակով մը եւ պատկանել պաշտօններուն տեղեկացնել գաղտնաբար(9) :»

Իր յիշողութեանց այս մասին մէջ Նաիմ Պէյ արձանագրած է կարգ մը իրողութիւններ որոնք ցոյց կուտան թէ կեզրոնին կողմէ զրկուած այս յաջորդական ոճրագործ հրահանգները ինչ տեսակ դրու-

(8) Անգլիացիք՝ Հալէպի մէջ ձերբակալեցին ու բանտարկեցին գայն : Մասրայի գայմաքամ Թէֆիք Պէյն ալ այդ միջոցին դատի ենթարկուեցաւ :

(9) Այս մասին ուրիշ հեռագիր մը պիտի տեսնուի ներկայ աշխատութեան յաջորդ գլխուն մէջ :

Թիւն մը ստեղծած էին Հայոց համար: Այդ իրողո՞ւթիւններէն մէկը քանին միայն կ'արտադրենք.—

«Թիֆլիսին սաստկացած մէկ պահուն, — կը գրէ Նաիմ Պէյ,— Հալէպի մէջ գաղթականներու առաւումը ա՛յն սստիման սաստկացաւ որ սստիկաններն ու ժանտարմաները տուններէն քաշուելով դուրս կը հանէին եւ խոզ կապելու պէս չուաններով կաշկանդելով կը բշտին Աստուծուէ գաս ուրիշ ապաւէն չունեցող խեղճ Հայերը որոնք մահուան վախէն պահոււրտած էին: Օր մը, խեղճին մէկը, աղերսագիր մը տալով կը յայտներ թէ տանը մէջ Թիֆլիսէ բռնուած ամբողջ ընտանիքը փողոց նետելով՝ աղբիւսի կառէնքուն մէջ լեցուցեր եւ քաղճէն դուրս՝ Գարլըք դրկեր են: Թշուառ մարդը կը պաղատէր, կուլար. գոնէ 10 օր ալ քաղաք մնալու արտօնութիւն կը խնդրէր: Խեղճը չէր գիտեր որ մահուան դատապարտուած է: Ոչ ոք պիտի մեղքնար զինքը: Իմ պաշտօնավարութեան շրջանին 10000 աղերսագիր տրուեցաւ մեր պաշտօնատան, հայ գաղթականներու կողմէ. ամուցմէ նոյն իսկ տասը հստիւն նկատի առնուիլը չտեսայ:

Տիարպէֆիրցի անոք կնոջ մը ձեռքը՝ հայկական գիւնանջանը (10) ներկայացնող

(10) Այս գիւնանջանը կրող ամէն տեսակ առարկաներ ու պատկերներ Թուրքիոյ ամէն կողմը փողոցներու մէջ ազատօրէն կը ծախուէին Սահմանադրութեան վերեօտկումէն ետքը: Տեղահանութեան միջոցին՝ մահուամբ պատժուեցան բոլոր անոնք որոնք իրենց աչի կարգի առարկաներ ու պատկերներ գտնուեցան:

պնակ մը կը տեսնեն: Կինը՝ պնակին հետ՝ գաղթականներու ընդհանուր Տեսչութեան բերուեցաւ: Հարցուցին իրեն թէ ուրկէ՞ առած է այդ պնակը: Կինը պատասխանեց թէ վաղուց իրենց տունն էր եւ թէ անոր ե՞րբ բերուած ըլլալէն տեղեկութիւն չունի: Ժանտարմարիի պաշտօնատունը ուր տարին վերջէն, այս կինը մասնաւոր խուցի մը մէջ բանտարկելով ութ տասը օր տանջեցին որ պէս զի հասկնան թէ ուրկէ՞ առած է այդ պնակը: Բայց խեղճ կինը չէր գիտեր: Այդ տանջանքներուն մէջ, որոնց կ'անելնառ նա եւ անօրութիւնը, մեռաւ վերջապէս:

«Պապ-Իւլ-Ֆարանի(11) սստիկանութեան ֆոմիսէր Ֆէյզի էֆէնտի գիշեր մը ժամը ութին՝ ձիւտէյտէ թաղը երթալով տունէն հանեց էնկիւրիցի հայ քահանայ մը եւ Գարլըք տարած միջոցին գնդակահար: ընելով սպաննեց գայն: Քահանային դիակը՝ գորանոցին կողմը գտնուող իւլամ գերեզմանատունը թաղուեցաւ, եւ հետեւեալ օրը պաշտօնապէս այս մասին տեղեկութիւն տրուեցաւ գաղթականաց ընդհանուր տեսչութեան:

«Արտաշէս անուն մէկը իբր կասկածելի մատնուած էր: Երկար ժամանակ փնտրեցին զինքը ու չգտան: Վերջապէս՝ եղբայրը ձեռքակալեցին եւ հսկողութեամբ դրկելով

(11) Պապ-Իւլ-Ֆարան՝ Հալէպի մէկ թաղն է: Իսկ ակնարկուած սստիկանութեան ֆոմիսէր Ֆէյզին՝ Հալէպի մէջ Հայոց դէմ գործուած ռիթմերու մեծագոյն հեղինակներէն մէկը:

նամբան սպաննեցին խեղճը որ բնա յան-
ցանք չունէր:

«Ահա այսպէս Հալէպի մէջ ստանց նը-
ման հագարաւոր տրամներու վկան ըլլալէ
ետք, իբր գաղթականներու առաջնան պաշ-
տօնեայ Մէսէմէնէ զրկուեցայ: Մեկնած ա-
տենս էյուպ Պէյ գիս կանչեց:

«—Նախմէֆէնտի, ըսաւ, Մէսէմէնէ զըր-
կուած առաջնան պաշտօնեաներուն ոչ մէ-
կէն օգուտ տեսանք: Դուն գործին մէջ զըս-
նուեցար, եկած հրամաններուն տեղեակ ես,
նայէ՛ որ այդ մարդիկը (Հայերը) ողջ
չձգես. ի հարկին քու ձեռքովդ սպաննէ: Ա-
ստնք սպաննելն ալ գուարնութիւն մըն է:

«Մէսէմէնէ գացի: Ապուհարարի մէջ
Ժանտարմըրիի տասնապետի մը գործած ո-
միրները իմացայ: Երկու ամիս կեցայ հոն,
մէկ անգամ միայն գաղթականի առա-
ջում մը ըրի: Ղրկած մարդոցս թիւը երե-
սունը չէր անցներ:

«Երբ տակաւին Հալէպ կը գտնուէի, Պու-
սէն հասած էր նաեւ հետեւեալ ծածկա-
գիրը.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նա-
«խարարութեան, ուղղուած Հալէպի
«կուսակալութեան.

«Հակառակ անոր որ ծանօթ անձնաւո-
«րութեանց (Հայերու) կղերական դասա-
«կարգին գոյութիւնը ջնջելու համար ամէ-
«նէն աւելի աշխատիլ պէտք է, կ'իմանանք
«որ այդպիսիներ Սուրիոյ եւ Երուսաղէմի

«պէս կասկածեյի տեղեր կը զրկուին: Ասանկ
«քոյլտուութիւն մը աններելի յանցանք է:
«Այդ կարգի խոռվարարներուն ախտը վայ-
«քը անկութիւնն է (12): Կը յանձնարարեմ
որ ըստ այնմ գործողութիւններ կատարէք:

«1 Դեկ. 915. «Ներքին Գործոց Նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

«Մէսէմէնէ գացած միջոցիս այնտեղ կը
գտնուէր Նիկողիմիոյ ծերունի առաջնորդը:
Փոքրիկ վրանի մը տակ քաշուած, իր նա-
կատագրին վրայ խոկալով կ'անցընէր ժա-
մանակը: Քովը գացողներուն կ'ըսէր որ
այս աղէտը Աստուծմէ է, եւ ամէնուն ալ կը
յանձնարարէր որ զգուշանան ո եւ է յան-
ցանք գործելէ: Յայտնի չէ թէ ինչպէ՞ս գաղ-
թականներու ընդհանուր Տեսչի փոխանոր-
դութեան ուղարկութեան առարկայ դարձե-
ր այս մարդը որ աշխարհի մէջ ո՛ր եւ մէ-
կու վնաս հասցնելու անկարող էր:

«Էյուպ Պէյ լուր կը զրկէր թէ այդտեղ
Նիկողիմիոյ առաջնորդ մը կայ, ինչո՞ւ վար
դրեր էք, զրկեցէք, թող նամբան անկիւն մը

(12) Այս հեռագրին հետ կ'արժէ յիշատակել որ գաւառնե-
րու խմբական ջարդերու միջոցին ամէնէն գարնուրելի չարքա-
բաններով սպաննուողները եղան կրօնաւորները, առաջնորդ,
վարդապետ, քահանայ, եւայլն: Ընդհանրապէս կտոր կտոր
ըրին զանոնք, օրերով բանտերու մէջ տանջելէ ետքը: Նոյն իսկ
Պօլսոյ Պատրիարքը, երբ Պաղտատ ախտըցին, պիտի սպան-
նէին միեւնոյն կերպով, բայց Անէի գայմաճամին պատաս-
խանատուութեան վայր փրկեց զինքը:

աստկի: Ձեի կրնար ըսել թէ՛ չըլլար, կամ չեմ կրնար ընել: Բայց չղրկեցինք գայն(13):

«Օր մըն ալ երկու ֆահանաներ բռնելով Մէսֆէնէ դրկեր էին: Ասոնց մասին տրուած հրամանը շատ խիստ էր: Պարգապէս՝ սպաննեցէք կ'ըսուէր: Այդ երկու ֆահանաները նոյնպէս առանջ չղրկեցի, հոն պահեցի: Ասոնց անունը միտքս չէ, բայց կարծեմ երկուքն ալ Հալէպ կը գտնուին հիմայ(14):

«Մէսֆէնէի եւ Ապուհարրարի միջև գրտնրւած Տիբսի կոչուած կայքը ամէնէն կարեւոր եղեւնավայրերէն մէկն էր: Մահուան դատապարտուածները հոն կը սպաննուէին եւ գետը կը նետուէին(15): Մէսֆէնէի մէկ ծայրէն միւսը կ'մախքէնէրով լեցուած էր, պարգապէս ոսկորներու արտի մը երեւոյթը ստացած էր:

(13) Վերջէն, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին դիմումին վրայ, ձեմալ Փաշա արտօնեց այս եկեղեցականը որ Երուսաղէմ երթայ: Կաթողիկոսին այս դիմումին վրայ՝ ուրիշ մէկ ֆանի եկեղեցականներ ալ այդ արտօնութիւնը ստացան:

(14) Ասոնք էնկիւրիէն տարագրուած կաթողիկ վարդապետներ էին: Երբ Մէսֆէնէի Միտիրը պատժուանկ եղաւ առանց յաջորդի, ասոնք ալ, տիրոջ շնորհով օգտուելով փախան Հալէպ, ժամատարաններու հրամանատարը եւ ուրիշ պատժուանի կաշտելով:

(15) Տիբսիի մէջ՝ ամբողջ ընտանիքներ մեռան անօրութեան: Վերջերը՝ այլեւս գաղթական չէին տաներ հոն, եւ կարաւանները ուղղակի Ապուհարրար կ'իջեցնէին, որովհետեւ դիակներու գարահոտութենէն կարելի չէր կանց առնել այնտեղ: Յն Հայաստանցի կիներ այդտեղ սպանուեցան խաւարած Արաբներու կողմէ. որովհետեւ... սմասուններուն խոտը կերի էին:

«Մի միայն Հալէպէն՝ Ռէս-Իւլ-Այնի եւ Մէսֆէնէի քամբով, 200,000 հայ զրկուեցաւ. եւ այս խոշոր ֆանակութեան հազար 5-6000 հոգին կըրցած եւ ողջ մնալ: Մանուկները եփրատի մէջ նետուելով մեռցուեցան: Կիները, զանազան քամբաներու վրայ, ժամատարաններու եւ ժողովուրդին խժոժութեամբ ու վայրենութեամբ՝ սուրկուով կամ հրազէնով սպաննուեցան»:

* * *

Գիտենք արդէն որ Նախմ Պէյ շուտով ետ կանչուեցաւ, եւ իրեն հետ պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մէսֆէնէի Միտիր Հիւսէին Էֆէնտին, որովհետեւ չէին կրցած այդ կայքը պարպել: Հիւսէին Էֆէնտի՝ կ'ըսուէր որ կաշտակեր մարդ մըն էր որուն համար անակնկալ բախտ մը դարձած էր այդ պաշտօնը: Հազարաւոր ոսկիներու հարստութիւն մը դիզեր էր զաղթականներէն ստացած դուամարներով, և կայքին ամենէն զեղեցիկ աղջիկները կը բռնէր կը տանէր Մուսպուր, ժամանակ մը կը պահէր իբր հարձ, յետոյ կը դարձնէր անապատ, կամ նուէր կը դրկէր բարեկամբ: Այս աստիճան փայլուն գործ մը պիտի կրնա՞ր գտնել անգամ մըն ալ, եթէ կայքը պարպելու ըլլար:

Բայց Հալէպի մէջ, բոլոր բորենիները անհամբեր դարձնէր էին: Կուսակալը, Մուսթաֆա Ապտիւլ-Հալիֆ Պէյ, վայրկեան մը առաջ Հայոց գործը լմընցնել կ'ուզէր, ստանալու համար իր «բարուք ծառայութեան» վարձատրութիւնը(16): Ապտիւլահատ

(16) Քիչ ետքը ներքին գործոց նախարարութեան խորհրդական անուանուեցաւ Թալէաթ Փաշայի մօտ:

Ինչ որ Նախմ Պէյ եւ Հիւսէին Էֆէնտի չկրցան ընել, քիչ ետքը Հագզը Պէյ պիտի ընէր, Եփրատի բովանդակ գիծին վրայ գտնուող Հայ դաղթականները իջեցնելով Տէր Զօրի սպանդանոցը:

Զարգը չպիտի պատմեմ: Հատորներ պէտք են ատոր համար: Բայց պիտի յիշատակեմ միայն քանի մը անցքեր, ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ հրէշային բարբարոսութեան գլուխ-գործոց մըն էր զոր Զէքի Պէյ իրականացուց մէկ քանի ամսուան ընթացքին:

Ժողովուրդը հանուեցաւ Տէր Զօրէն առանձին խումբերով, Մուսուլ տարուելու պատրուակով: Բայց անոնք չկրցան Շէտտատէէն անդին անցնիլ: Մինչեւ Շէտտատէ երկարող ճամբուն վրայ, Զէքի Պէյ ընտրեց գլխաւորաբար Մարաթի եւ Սուվարի անապատները, եւ որովհետեւ կարելի չէր ամբողջ այդ բազմութիւնը սպաննելով հատցնել, ստեղծեց արուեստական սով մը՝ որու միջոցին մարդիկ նախ էչերը, շուները, կատուները կերան, յետոյ ձիու եւ ուղտի դիակներ, եւ աւելի ետքը, երբ ուրիշ բան չմնաց ուտելիք, մարդկային դիակներ, առաւելապէս պզտիկ տղոց դիակները(18): Դիւահարներու կարաւաններ էին այլեւս ատոնք, որոնց մէջ կարելի էր հանդիպիլ սոսկումի տեսարաններու որոնք ի-

(18) Անապատներուն մէջ առաջին անգամ չէր որ կը պատահէր սաիկա: Անո՞ք ու անօթի որբեր Բաքալի կայքին մէջ կրակի վրայ սան մը տեսնելով կարծեք էին քէ միս է Եփածո, եւ սանին կափարիչը բաճալով կտոր մը գողցեր էին: Գողցածնին՝ պզտիկ տղու մը ձեռքն էր: Տղու միս էր՝ ինչ որ կ'իփէին սանին մէջ: Եւ որբերը կերան այն ձեռքը գոր գողցեր էին, որովհետեւ անօթի էին:

րենց նմանը չունին մարդկային տարեգրութեան մէջ:

Աղջիկ մը հիւանդ պառկած էր, մէկ քանի օրուան անօթութեամբ: Մայրը գլխուն վերեւ կը հըսկէր: Մօտէն՝ եփող միսի հոտ կուգար: Տղու դիակ մը կ'եփէին անշուշտ:

Աղջիկը կ'ըսէ մօրը:

— Մայր, գնա կտոր մը ուզէ, ալ չեմ դիմանար...

Մայրը կ'երթայ, բայց քիչ ետքը ձեռնունայն կը վերադառնայ:

— Չտուրօն, կ'ըսէ աղջիկը. մայր, եթէ մեռնիմ, դուն ալ իմ միսէս չտաս անոնց, մինակդ կեր...

Այսպէս՝ պզտիկները իրենց ողջութեանը վարժուած էին այն գաղափարին թէ մեռնելէն ետք իրենց դիակները պիտի ուտեն:

Մայրեր՝ այլեւս յիմարացած, իրենց զաւակները ծախու հանած էին: Կիներ կը գոռային.

— Աղջիկս է, հարազատս է, հոգիս է, կը ծախեմ ու չեն առներ, նայեցէ՛ք, չեն առներ...

Դեղագործ մը որ հետը թոյն ունէր, դեղահատներ շինած էր, ու բախտաւորներ զանոնք կը գնէին հատը մէկ ոսկիի, վայրկեան մը առաջ ազատելու համար այն անպատու չարչարանքներէն:

550 երիտասարդներ զոր Ձէքի Պէյ բանտարկեց որովհետեւ զինուորական իշխանութիւնը կ'աշխատէր զանոնք զինուորագրելով ճամբու շինութեանց յատկացնելու, Տէր Չօր գորանոցին մէջ ամբողջ եօթօր առանց հացի եւ առանց շուրի թողուեցան: Իրար բզբտեր, իրար կերեր էին ողջ ողջ:

Ձէքի Պէյի կը գործակցէին Չօրի երեսփոխան Մուհամմէտ, Անէի Միւտիր Թուրքի Մահմուտ, Գօմիսէր Մուսթաֆա, Բէս-Իւլ-Այնի թաղապետութեան տնօրէն Հիւսէին Պէյ իր երկու զաւակներով, Սուվարի Միւտիր Շէյխ Սիւլէյման, Հասիջէի Միւտիր Էյսա Սիւթա, Ձէրքէս Էօմար ալ Հաքիմ, գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Ապտուլլահ Փաշա. — մի միայն կարեւորագոյնները կը յիշենք: Ձէքի Պէյ՝ ասոնց ջարդի ետանդը միշտ արծարծուն պահելու համար՝ յաճախ ձիուն վրայէն կը ծռէր, պզտիկ տղաքը թեւերնուն կը բռնէր, կը դարձնէր մէկ երկու հեղ ու գետին զարնելով՝ ջախջախելով կը մեռցնէր ու կ'ըսէր իր արբանեակներուն.

Մի՛ կարծէք թէ անմեղ մը. մեռցուցի. ասոնց (Հայերուն) նոյն իսկ նորածինները յանցաւոր են, որովհետեւ վրէժի սերմը պիտի կրեն իրենց մէջ. կ'ուզէ՞ք վաղուան մասին ապահով ըլլալ, մի՛ խնայէք նաեւ պզտիկներուն:

Եւ անոնք չէին խնայեր:

Չարդերուն ընթացքին լոկ գեղանի աղջիկներէն մաս մը փրկուեցաւ: Մէկ երկու շաբաթ ետք՝ միանգամայն տասը անկողին փոխել տալէ ետք, այդ աղջիկները ուղտերով տարուեցան դէպի Բէս-Իւլ-Այն, դէպի Մարտին, ծախուելու: Իրենց գինը՝ երբ տակաւին էին յիկուած՝ 20 դահեկան էր: Բայց պղծուելէ ետք՝ մինչեւ 5 դահեկանի կը ծախուէին:

Մաս մը կիներ որոնք այս ու այն անկիւնը մնալով ազատեր էին, վերջէն դարձեալ Տէր Չօր դարձան: Ոստիկանութեան քօմիսէր Մուսթաֆա՝ Մուրիաններու (կաթուիկ) եկեղեցին բողոքոցի վերածելով հոն լեցուց այդ կիները որոնք ամիսներով բռնի բողոքեան դատապարտուեցան:

Այսպէսով՝ լրացաւ Տէր Զօրի Զարգը, եւ անոր հետ ալ՝ անապատները քշուած Հայերէն ողջ մնացածներուն զրեթէ ամբողջութիւնը, աւելի քան 200,000 հոգի:

* * *

Իսկ «Երլտըրըմ» բանակը, որուն կազմութիւնը կերպով մը փութացուց այս Զարգը, ճակատագրուած էր բնաւ Պաղտատ չ'իջնելու: Ճակաւին անոր կազմութիւնը չլրացած, Թուրքերը ստիպուեցան հաւաքուած զինուորները զրկել Պաղեստինի ճակատը, ուր նորէն նեղն էին ինկած: Զօրավար Ֆայթէն-հայմ չկրցաւ Անգլիացուոց յառաջխաղացութիւնը կասեցնել, եւ շուտով իրեն տեղ զրկեցին Լիման Փօն Սանտէրս Փաշան, խոշոր յոյսերով, որոնք պիտի յանգէին այն անլուր, գրեթէ անօրինակ պարտութեան որուն Զօրավար Ալլէնպի ենթարկեց Պաղեստինի օսմանեան ոյժերը:

«Երլտըրըմ» բանակէն, եւ միւս բանակներէն ալ որոնք այդ ճակտին վրայ կը դռնուէին, ոչ իսկ բեկորներ ետ դարձան: Միայն Լիման Փօն Սանտէրս Փաշան Հայէպ ժամանեց իր դերման սպայակոյտով, որովհետեւ էն առաջ իրենք փախեր էին: Իրենցմէ ետք, Հայէպ ժամանեցին նաեւ Մուսթաֆա Քէմալ, Քիազիմ, Ֆուատ Փաշաները, գրեթէ մերկ: Աւելի քան 400 քիլօմէթր հեռաւորութիւն մը կտրեր էին մինչեւ Հայէպ, այնքա՛ն շտապով, որ վարտիք մը անցնելու ժամանակ անգամ չէին ունեցեր: Եւ ասիկա՝ առանց չափազանցութեան: Անոնցմէ Ֆուատ եւ Քեազիմ փաշաները այդպէս անվարտի փոխադրուեցան Ալթունեան հիւանդանոց:

Շաբաթ մը ետք՝ Թուրքիա ստիպուեցաւ զէնքերը վար դնել: Վերջն էր:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Ա.— ԿԱՆԻԱՄՏԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Թուրք կառավարութիւնը, արդարացնելու համար հայկական տեղահանութիւնն ու ջարդերը, — նոյն բաներն են ինքնին, — պետական անհրաժեշտութեան տեսակէտի մը ապաւինեցաւ: Առարկեց թէ Հայերը՝ ընդհանուր ապստամբութեան մը համար պատրաստուած ըլլալով, սահմանազրուխներուն վրայ թրքական բանակներու հաղորդակցութեան ճամբաները պիտի կտրէին՝ համաձայնական զինուորներու, մասնաւորաբար ռուս բանակին Թուրքիա մուտքը դիւրացնելու համար:

Հայերը այս տեսակ նպատակ մը չունէին: Ապստամբութեան ալ պատրաստուած չէին, որովհետեւ ատիկա իրենց մտքէն իսկ չէր անցներ: Եւ արդէն զինուած չէին, ինչպէս յայտնի եղաւ ընդհանուր զինահաւաքութեան միջոցին: Ընդհակառակը, թուրք կառավարութիւնն էր որ Թուրքիոյ Հայոց վերագրած այդ ապստամբութիւնը յարուցանել կ'ուզէր ռուսական հողի վրայ, Կովկասի մէջ, անանկ ատեն մը երբ տակաւին պատերազմի չէր մտած:

Նորագոյն փաստը այս մասին մեզի տրուեցաւ այն դատավարութեան ընթացքին որ այս պահուստ Պոլսոյ մէջ կը կատարուէ իբր թէ հայկական ջարդերու պատասխանատուները պատժելու համար, եւ որ պարզ քաղաքական խաղ մըն է իր էութեամբ, ու կը ձգտի անգամ մըն ալ Եւրոպան խաբելու թէ Թուրքիոյ մէջ չէ մեռած արդարութեան զգացումը: Եւ սակայն թուրքերը այդ զգացումը ցոյց չեն տրուած իրենց բովանդակ պատմութեան ընթացքին: Բայց վերջապէս Պոլիս կատարուող դատավարութիւնը բոլորովին զուրկ չէ շահեկանութենէ, եւ յա-

ճախ մեզի կ'ընծայէ ճշմարտապէս անակնկալ յայտնութիւններ, որոնք լաւագոյն կերպով մը կը լուսարանեն տակաւին չհանդարտած այս հսկայ փոթորիկին շփոթութեանց մէջ անորոշ մնացող շատ մը մութ կէտեր:

Այդ կարգի փաստ մըն է որ մեզի կուտայ նոյն դատաւարութեան ներկայ տարուան ապրիլ 14-ի նիստը: Սահմանազուխներու ասպատակութեան եւ հայկական ջարդերուն գործադրութեան համար ըստեղծուած «Մասնաւոր կազմակերպութեան(1)» կարեւոր պետերէն ԵՈՒՍՈՒՓ ՐԻՊԱ Պէյ որ նոյն ատեն կ'անդամակցէր Իթիհատի կեդրոնական քօմիթէին; կը յայտնէ թէ պատերազմի հրատարակութեան աւիւ մը առաջ երբ արդէն բաւական ոյժ կազմակերպած էր, Պոլսէն՝ պատերազմական նախարարութեան հրամանով, եւ վերոյիշեալ «Մասնաւոր կազմակերպութեան» միջոցաւ իրեն յանձնարարուեցաւ յարաբերութեան մտնել Տրապիզոն եկող ութ վրացիներէ կազմուած պատուիրակութեան մը հետ:

Բառ առ բառ կ'ընդօրինակեմ հարցաքննութեան այս մասը՝ որ գրեթէ նոյնութեամբ հրատարակուած է Կ. Պոլիս տպուող ամէն լեզուէ թերթերու ներկայ տարուան ապրիլ 15-ի համարին մէջ:—

«Նախագահը կը հարցնէ .— Որոնցմէ՞ կը բաղկանար այդ պատուիրակութիւնը:

«ԵՈՒՍՈՒՓ ՐԻՊԱ Պէյ .— Պատուիրակութեան պետը Զէրէթ-Էլիին էր եւ իրեն հետ

(1) Այս կազմակերպութեան անդամները կը բաղկանային բանտերու մէջ գտնուող ռեպարտներէ, աւագիներէ, նոյն իսկ մահապարտներէ որոնք արձակուելով մարզուեցան, զինուեցան եւ հայկական նահանգները ղրկուեցան:

«հազարապետ Թերէլ: Այս երկուքին եւ «նոնց միւս վեց ընկերներուն խոստում եւ «դա՞ծ էր կազմել վրացական անկախ պետութիւն մը, որուն մէջ նախարարական «պաշտօն պիտի ունենային ուրիշ ալ:

«Նախագահը .— Ո՞վ ըրած էր այդ խոստումը:

«ԵՈՒՍՈՒՓ ՐԻՊԱ Պէյ .— Թուրքիա, թէ՛ «իր անունով եւ թէ Գերման կայսրութեան «անունով:

«Նախագահը .— Ի՞նչ պիտի ըլլային «պայմանները:

«ԵՈՒՍՈՒՓ ՐԻՊԱ Պէյ .— Վրացիք, մեր «տալիք գէնքերով, կովկասի մէջ պիտի ապրատամբէին եւ Ռուսերուն նահանջի գիւծը պիտի կտրէին, երկաթուղիները պիտի «աւերէին, զինարաններն ու զինուորական «իրերու մթերանոցները օդը պիտի հանէին:

«Նախագահը .— Այդ միջոցին Թուրքիա «պատերազմ հրատարակած էր:

«ԵՈՒՍՈՒՓ ՐԻՊԱ Պէյ .— Ո՞չ:

«Նախագահը .— Երբ պատերազմը հրատարակուեցաւ ո՞ւր կը գտնուէիք:

«ԵՈՒՍՈՒՓ ՐԻՊԱ Պէյ .— Ռուսական ֆազաի մը մէջ:

«Նախագահը .— Ըսել է թէ ձեր (Իթիհատի Գօմիթէին) կեդրոնը արդէն վճռած էր պատերազմի մտնել, քանի որ դուք՝ «տակաւին պատերազմ չյայտարարուած՝ «ռուսական սահմանը անցեր էիք»:

Ինչպէս ցոյց կուտայ այս անհերքելի փաստը, Թուրքերը կը փորձէին կովկասի ոռոտական բանակներուն հազարակցութեանց դիժը կտրել, տակաւին պաշտօնապէս պատերազմի չմտած(2): Այս փաստը նոյն ատեն կը սրբագրէ այն արմատացած սխալը թէ Թուրքերը ինքնակամ չմտան պատերազմի, այլ վերման ծովակալ Souchon-ն էր որ 1914 հոկտեմբեր 29-ին Օտէսայի դէմ յարձակելով եւ քանի մը նաւեր ընկղմելով զիրենք կատարուած իրողութեան մը սուշեւ գրաւ: Մինչդեռ Եուսուֆ Րիզա Պէյի յայտարարութիւններէն պարզ կ'երեւայ թէ Թուրքերը վաղուց որոշած էին պատերազմի մտնել Գերմանիոյ կողքին: Անոք նոյն իսկ առաջին օրէն պիտի ընէին ատիկա, բայց կը յուսային Անգլիայէն ստանալ իրենց հաշուին շինուած երկու զրահաւորներ. որոնց վրայ embargo դրած էր անգլիական կառավարութիւնը, եւ զորս Պոլիս բերելու համար օսմանցի սպաներ եւ նաւազներ ճամբայ հանուած էին արդէն:

* * *

Հայկական ջարդերը վաղուց որոշուած էին: Սկզբնական մտածումը Թուրքերուն մօտ՝ ծնաւ այն օրէն ուր Մեծ Տէրութիւնները օսմ. կայսրութիւնը բռնադատեցին ընդունելու իրենց կողմէն կարգուած ֆոնթրոլտօնները Հայկական վեց նահանգներուն համար: Թուրքերը, իրենց դարաւոր գերիշխանութեան եւ վեհապետական իրաւունքներուն տրուած

(2) Տեղն է յիշելու թէ միեւնոյն նպատակով եւ միտ պատերազմի յայտարարութենէն առաջ, թուրքերը առաջարկ քրած էին նաեւ ծանօթ հայ քաղաքական կազմակերպութեան, Գաեմակցութեան, որ մերժած էր առաջարկը:

այդ ծանր հարուածը երբեք չներկային Հայոց, եւ միջազգային շփոթութենէն օգտուելով ծրագրեցին ու գործադրեցին այն անաւար եղեռնագործութիւնը:

Թուրքիոյ Հայոց պատրիարքը, ներկայ տարուան ապրիլ 25-ին, Բերայի Ս. Երբորդութիւն եկեղեցին սարքուած սպահանգէսի մը մէջ հրապարակաւ հաստատեց այս կէտը, յայտնելով որ երբ 1915 ապրիլ 11-ին Պոլսէն աքսորուած մտաւորականներու մասին դիմում քրաւ Մեծ Եպարքոս Սաիտ Հալիմ Փաշայի, այս վերջինը քառ առ քառ հետեւեալ պատասխանը տուաւ իրեն.

— Պատերազմէն առաջ Համաձայնական Տէրութեանց դիմելով ուղեցիք անջատել ձեր ազգը Օսմանեան Պետութենէն. ձեր ըրածներուն պատիժն է որ կը կրէք. Հայերու մասին եղածը արդիւնք է ծրագրի մը որ պիտի գործադրուի:

Այս դէպքերէն շատ առաջ, 1914 օգոստոս 27-ին, երբ տակաւին հայկական հայածանք չկար Թուրքիոյ մէջ, Լոնտոնի Տէյլի Թէլէկրաֆ Թերթը հրատարակեց Նիւ Եորքի իր թղթակցին մէկ զգայացունց նամակը, որուն մէջ գրուած էր թէ Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Մր. Մորկէնթաուի կողմէ իր կառավարութեան ուղղուած տեղեկագրի մը համեմատ, օսմանեան մայրաքաղաքին իսլամները, եւրոպական պատերազմէն օգտուելով, քրիստոնեայ եւ Հրեայ բոլոր բնակիչները պիտի ջարդեն:

Պոլիս՝ ահագին իրարանցում առաջ եկաւ այս հրատարակութեան վրայ, այնքա՛ն որ ամերիկեան դեսպանատունը ստիպուեցաւ Օսմանեան Մամլոյ գիւանին տալ հետեւեալ հերքումը.—

«Շատ զարմանալով կարդացիմք Լոնտոնի «Տէյլի Թէլէկրաֆ» քերթին հրատարակած «այն հեռագիրը քէ Կ. Պալտյ ամերիկեան «դեսպանը կարեւոր գեկոյցներ ըրեր է Ուաշինկթընի կառավարութեան, հաւաստելով «որ Բոււելի ու Անատոյը բնակող Քրիստոնեաներուն եւ Հրեաներուն կեանքը վտանգի «մէջ է, եւ քէ իսլամները, Մեծ Տէրութեանց «պատերազմի բռնուած ըլլալէն պիտի օգտուին Քրիստոնեաներն ու Հրեաները ջարդելու համար: Դեսպանը կատարեալ իրաւասութիւն կուտայ Մամլոյ Դիւանին որ «պէս զի բացարձակապէս հերքէ այս տեղեկութիւնը: Մը. Մօրկէնքաւի աղջիկն ու «փեսան վերջերս Կ. Պալիս ժամանեցին իրենց երեք զաւակներով եւ մինչեւ հիմայ «դեսպանին հետ կը բնակին: Եթէ «Տէյլի «Թէլէկրաֆ»ի Նիւ Եարքի քղթակցին ըսածին պէս Կ. Պալտյ կացութիւնը վրդովիչ «եղած ըլլար, Ամերիկեան դեսպանը, փոխանակ իր ընտանիքի անդամներուն քիւր աւելցնելու, ընդհակառակը պիտի փութար աւանդ ամէնքն ալ Ամերիկա վերադարձնել»:

Տէյլի Թէլէկրաֆի վերոյիշեալ հրատարակութենէն ամէնէն աւելի վրդովուող տարրը Հայերը եղած էին. որովհետեւ արդէն իսկ նշաններ կային թէ կառավարութիւնը բան մը կը պատրաստէ իրենց դէմ: Կը ցուցակազրուէին մասնաւորաբար հայ մտաւորականներն ու ականաւոր մարդիկը, թէեւ ոչ ոք կը զգար իսկապէս թէ ի՞նչ է պատրաստուածը: Եւ Հայերը մասնաւոր չհաւատացին ամերիկեան դեսպանատան տուած հերքումին, զիւանազիտական անհրաժեշտութեան մը հետեւանքը նկատելով զայն: Գիտէին որ նոյն իսկ մեծ Ջարդի մը ընթացքին թուրքերը երբեք չպիտի համարձակէին ամերիկեան դեսպանի մը կամ անոր ընտանիքին անդամներուն զլիւտն մէկ մազին իսկ դպչիլ: Եւ իրենց այս համոզումը պարզապէս ծիծաղելի կը դարձնէր դեսպանատան հերքումին այն փաստը թէ Մը. Մօրկէնքաւի իր ընտանիքին անդամներուն թիւը չէր բազմացներ Պալտյ մէջ՝ եթէ Ջարդի հաւանականութիւն մը տեսնէր:

Յայտնի է արդէն թէ դէպքերը ինչպէ՞ս եւ ի՞նչ ցնորեցուցիչ եղանակով մը արդարացուցին Տէյլի Թէլէկրաֆի հրատարակութիւնը: Թուրք կառավարութիւնը՝ պատմութեան մէջ անօրինակ բարբարոսութեամբ մը կոտորեց հայկական վեց նահանգներու բովանդակ արու բնակչութիւնը, մինչեւ եօթ տարեկան մանուկները: Իսկ կիներն ու աղջիկները և պղտիկ տղաքը, առանց եղանակին խստութեան նայելու, առանց փոխադրութեան միջոցներու, տեղահան ըրաւ, յափշտակելով անոնց ինչքը, կալուածները, նոյն իսկ պանքաներու մէջ ունեցածներն, եւ այդ ամբողջ ժողովուրդը զարհուրելի պայմաններու մէջ տարազրեց մինչեւ Միջագետքի եւ Սուրիոյ հեռաւոր անապատները: Բոլոր, զեղանիները, աղջիկներուն ու տղոց մեծ մասը, ճամբաներուն վրայ յափշտակուեցան, իսլամութիւնը ընդունելու բռնադատուեցան ու տարուեցան իսլամ տունները:

Միւսնոյն կերպով տեղահան ըրին նաեւ Թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ զտնուող ընդհանուր Հայ

ժողովուրդը, բացի Իզմիրէն եւ Կ. Պոլսէն, որոնց մէջ մասնակի եղաւ տեղահանութիւնը: Այս ամբողջ ժողովուրդը նոյնպէս քրուեցաւ Մուրիոյ եւ Միջագետքի անապատները: Ճամբուն նեղութիւնները, արհաւիրքը, շարչարանքները ա՛յն աստիճան հրէշային եղանակով մը կազմակերպուեցան որ տեղահան եղող ժողովուրդէն ստուար մաս մը մեռաւ կամ սպաննուեցաւ տարագրութեան ընթացքին: Շատեւալ անձնասպան եղան: Իսկ մնացածները, ինչպէս տեսանք, ջարդուեցան կամ հիւանդութենէ ու անօթութենէ մեռան անապատներուն մէջ:

Այս կերպով, Թուրքերը, ոչնչացուցին Օսմանեան կայսրութեան հայ բնակիչներուն ստուարագոյն հատուածը, իր մտաւորականներով, եկեղեցականներով, հարուստներով, վաճառականութեամբ, զբաւեցին դպրոցներն ու եկեղեցիները, որոնցմէ մէկ քանին՝ ինչպէս Ուրֆայի մէջ, Տէր Զօրի մէջ, բողանոցի վերածեցին, քանդեցին բոլոր սրբավայրերը, բոլոր վանքերը, թալանեցին անոնց մէջ գտնուող դարաւոր հնութիւններն ու սրբազան իրերը, նոյն իսկ գերեզմանատունները աւերեցին, եւ գերեզմանաքարերը հանելով գործածեցին՝ Հայութենէն ոչ իսկ հետք մը թողած ըլլալու համար:

Համանման հայածանքի մը ենթարկուեցան նաեւ Յոյները, Արաբները, մասնաւորաբար Մուրիացիք: Բայց այս ժողովուրդներէն ոչ մէկուն համար Թուրք բարբարոսութիւնը եղաւ այնքան հիմնականօրէն քանդիչ՝ որքան Հայոց համար:

* * *

Բուն հայկական հայածանքը սկսաւ 1915 ապրիլ 11-ին՝ երբ մօտաւորապէս 200 մտաւորականներ ձերբակալուեցանք Պոլսոյ մէջ եւ աքսորուեցանք

Ինկիրի: Մինչեւ այն ատեն տեղի ունեցած դէպքերուն, — վանայ խնդիրները, Տէօթ Եօլի եւ Զէյթունի մասնակի տեղահանութիւնը, — կառավարութիւնը «տեղական» դոյն տուած էր, եւ ամէն ճիշդ կ'ընէր հայ ժողովուրդը ապահովցնելու:

Այդ թուականին՝ Թուրք կառավարութիւնը Հայոցմէ վախու բնաւ պատճառ մը չունէր, որովհետեւ Հայերը, եթէ իրապէս ապստամբութեան ծրարադիր մըն ալ ունեցած ըլլային, այդ ծրագիրը գործադրելու բացարձակապէս անկարող դարձած էին այն պատճառաւ որ իրենցմէ 21 տարեկանէն մինչեւ 45 տարեկան այրերը արդէն իսկ դրօշի տակ կանչուած եւ զինուորական մասնակներով, կիներով, աղջիկներով եւ ծերունիներով չէ որ Հայերը պիտի կրնային ապստամբել:

Կառավարութիւնը՝ մեր ձերբակալութենէն ետք խաբեց Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը թէ ոչինչ կայ ընդհանուր ժողովուրդին դէմ: Թալէադ Պէյ, — վերջէն փաշա, — իբր ներքին գործոց նախարար յայտարարեց Հայոց Պատրիարքին թէ «կառավարութիւնը կասկածներ ունի որ կարգ մը Հայեր անուրազական ձեռնարկներ կ'ընեն եւ թէ պիտի չէզոքացուին(3) բոլոր այն Հայերը որոնք կարող են խօսքով, զրիչով եւ ուրիշ գործունէութեամբ բրբաւականոր ընել Հայաստանի մը կազմութեան»: Միեւնոյն ատեն աւելցուց որ այդ մասին քննութիւն կը կատարուի, եւ թէ անոնցմէ անմեղները անմիջապէս պիտի արձակուին: Նոյն իսկ լաւագոյն կերպով մը խարելու համար, ձերբակալուողներէն քանի

(3) Միջոցառ բոլորն ալ, բացի մէկ քանիէն, ապահուեցան ամենամոտոտ կերպով:

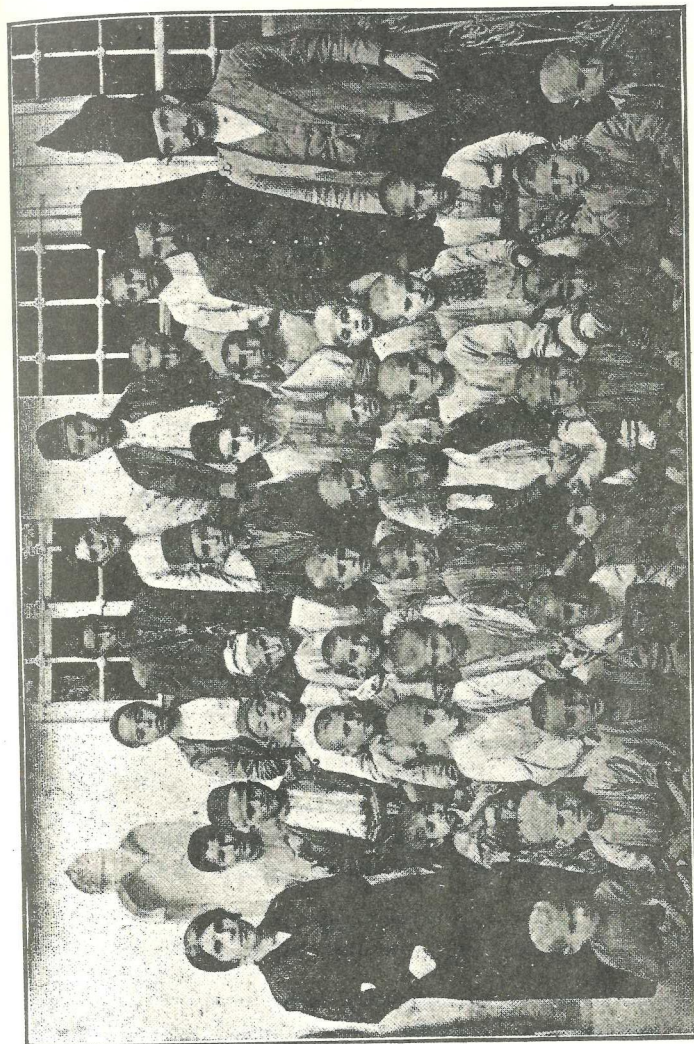
մը հոգի ետ բերաւ երկու շաբաթ վերջ, մինչդեռ միւս կողմէ՝ բոլոր դաւաններու մէջ կը բանտարկէր անխտիր ամէն հայ մտաւորական եւ ականաւոր մարդիկը, — եկեղեցական, դրամատէր, վաճառական, կալուածատէր, եւայլն:

Նախմ Պէյի յիշուութիւնները եւ անոնց մէջ արտագրուած պաշտօնական հեռագիրներն ու հրամանագիրները ցոյց տուին արդէն թէ կառավարութիւնը բնաջնջման որոշ նպատակ մը ունէր Հայ ժողովուրդին նկատմամբ:

Այս նպատակը նոր չէր: Տօքիմանները զորս կը սկսինք ներկայացնել, էն առաջ ատիկա պիտի ապացուցանեն անհերքելի կերպով մը: Ինչ որ միանգամ ընդմիջտ կ'ոչնչացնէ այն բոլոր մեղադրանքները զորս թուրք կառավարութիւնը բեռցուց Հայոց, եւ որոնցմով Լանաց արգարացնել Հայ ժողովուրդին դէմ՝ պատերազմէն ասդին ձեռք առնուած միջոցները, — տեղահանութիւնն ու ջարդերը:

Նախմ Պէյի մեզի յանձնած տօքիմաններուն մէջ կը գտնուին իր պետին՝ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի գաղտնի թուղթերէն մէկ մասը, որոնց մէջ նաեւ երկու նամակներ՝ ուղղուած այն շէմալ Պէյին որ Իթիհատի Քոմիթէին Հայէպի պատուիրակն էր, եւ որ, ինչպէս տեսանք արդէն, Նուրի Պէյի մեծագոյն գործակիցներէն մէկը եղաւ: Այդ նամակները շէմալ Պէյի զրկուած են երբ դեռ Հալէպ չէր եկած եւ Ատանա կը մնար իբր Իթիհատի Քոմիթէին պատուիրակ, եւ ստորագրուած են պայմանադրական սկզբնատառով մը որուն տէրը ապահովարար կը պատկանէր Քոմիթէին Պոլսոյ կեդրոնին:

Անոնցմէ առաջինը կը կրէ 1915 փետրուար 28 թրուականը, եւ գրուած է անանկ ատեն մը ուր տա-

Անպատկից մէջ հաւաքուած Հայ որբեր.

կաւին մենք չէինք ձերբակալուած, ո՛չ հայկական հալածանք կար, ո՛չ ալ տեղահանութիւն, եւ կառավարութիւնը՝ ամէն ճիգ կը շոայլէր հայ ժողովուրդը ապահովցնելու թէ իրեն դէմ ոչինչ կը նիւթուի:

Ահաւաստիկ այդ նամակներէն առաջինը որ ջարդերուն ծրագիրն է ինքնին.—

«18 Փետրուար 1915.

«Ատանայի պատուիրակ ձեմալ Պէյի.

«Թուրքիայ մէջ իթիհատ եւ Թէրագ—
«գըի(4) քաղաքական կեանքը խափանելու
«կարող մէկ հատիկ ոյժը Հայերն են: Վեր—
«ջերս, Գահիրէէն իրարու յաջորդող լու—
«րերէն կը հասկցուի որ Դաշնակցութիւնը
«ձեմիլէթին (Իթիհատի Քօմիթէին) դէմ
«վնասկան յարձակում մը կը պատրաստէ:

«Անցեալին ամբողջ պատմական պա—
«րագաները եթէ մանրագին կերպով քնն—
«նենք, պիտի տեսնենք որ ձեմիլէթին հայ—
«րենասիրական ջանքերու նամբուն վրայ
«յայտնուած բոլոր փոթորիկները Հայերուն
«ցամած խռովութեան սերմերուն արդիւնքն
«են:

«Տոքթ. Նազըմ Պէյ(5) կը գրէ. «Ես
«ամբողջ Թուրքիան իթիհատ եւ Թէրագգըի
«մէկ պզտիկ նշանովը՝ ուզուած նամբան

(4) Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն ֆօմիթէն, որ ներկայ տօհումանին մէջ կը կոչուի նաեւ «Ճէմիլէթ» (Ընկերութիւն):

(5) Իթիհատի Քօմիթէին հիմնադիրներէն եւ ամենէն ազդեցիկ անդամներէն մէկը: Արդի քուրթ կառավարութեան կողմէ իթիհատականներու դէմ պատրաստուած ամբաստանագրին

«մտնելու վիճակին կը հասցնեմ, եթէ Հա-
«յերը չըլլան:

«Ճէմիյէրը, հայրենիքը այս անիծեալ
«ցեղին ցանկութեան վրկելու եւ այս մա-
«սին Օսմանեան պատմութեան քուելիք ա-
«րատին պատասխանատուութիւնը իր հայ-
«րենասէր ուսերուն վրայ առնելու որոշում
«տուած է:

«Վրէժի շարքերով լեցուն անցեալին
«նուաստութիւնն ու դառնութիւնները(6)
«մոռնալու անկարող Ճէմիյէրը, իր ապա-
«գային մասին յուսալից ըլլալով(7), Թուր-
«քիոյ մէջ ապրող բոլոր Հայերը, առանց
«անհատ մը ողջ ձգելու, փնացնել որոշած
«եւ այս մասին կտավարութեան ընդարձակ
«խրաւատութիւններ տուած է:

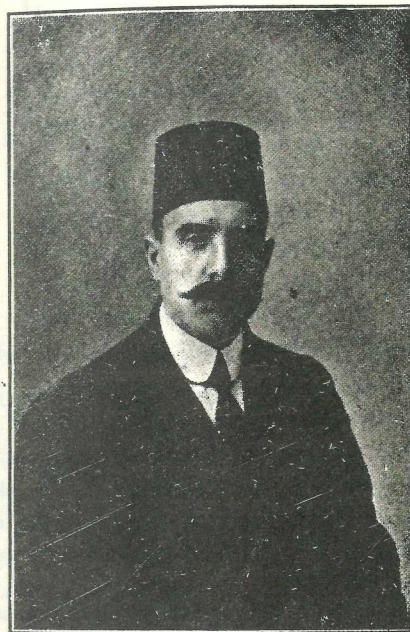
«Ջարդի կարգադրութեան մասին կա-
«ռավարութիւնը կուսակալներուն եւ բա-
«նակի հրամանատարութեանց պէտք եղած
«բացատրութիւնները պիտի տայ(8): Իբի-

մէջ կը կարգանք.— «Նոյն իսկ Տոքթ. Նազըմ Պէյ այնքան ա-
«ռաջ գացած է որ պնդած է թէ այս ձեռնարկը (Հայկական
«Ջարդերը) Արեւելեան Հարցը պիտի լուծէ արմատապէս»:

(6) Կ'ակնարկուի Պայմանեան պատերազմին ուրկէ Թուր-
«քիա այնքան նուաստացած ու կորուստով դուրս եկաւ:

(7) Այսինքն՝ Գերմանիոյ, հետեւաբար նաեւ Թուրքիոյ
«յաղթանակին նկատմամբ ապահով ըլլալով:

(8) Հայոց տեղահանութիւնը, առժամեայ օրէնքի մը հա-
«մաձայն, նախապէս յանձնուած էր զինուորական իշխանու-
«թեանց: Վերջէն քաղաքական իշխանութիւնը այս գործը ըս-

ՀԱՔԻԻ ՊԷՑ

«հատ եւ թէրագգրի բոլոր պատուիրակները
«իրենց գտնուած տեղերը այս խնդրին հե-
«տապնդութեամբ պիտի գրադին: Չպիտի
«քոյլատրուի որ Հայ մը օգնութեան եւ
«պաշտպանութեան արժանանայ:

«Թողուած գոյքերը, ի վերջոյ ձեւիյէ-
«քին կազմակերպութեանը ընդարձակուե-
«լուն եւ հայրենասիրական նպատակներու
«համար ծախսուելու պայմանաւ, առ այժմ
«կառավարութեան յարմար տեսած եղանա-
«կով պիտի գրաւուին ու պահուին(9):

«Այս մասին, եթէ պէտք տեսնուի, կազ-
«մուելիք յանձնաժողովներէն հաշուական
«բացատրութիւններ առէք: Երբ մատակա-
«րարութեան մէջ գեղծում մը տեսնէք, թէ՛
«կուսակալներուն եւ թէ՛ մեր մօտ պէտք ե-
«զած դիմումը կրնաք ընել»:

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No. 1).

Այս նամակին առաջին պարբերութեան մէջ յիշ-
ուած Դաշնակցութեան «յարձակում»ը նոր բան մը
չէր, եւ բնաւ առնչութիւն չունէր համերոպական
պատերազմին հետ: Ինչ որ նամակը «յարձակում»
կ'որակէ, այն համերաշխութիւնն է զոր Պալքան-
եան պատերազմին ատեն, երբ Տէրութիւնները սկը-
սան յուզել Հայաստանի բարենորոգմանց հարցը,
Դաշնակցութիւնը եւ ուրիշ հայ քաղաքական կու-

սանձնեց: Երկու իշխանութիւնները արդէն միտ միասին
գործեցին:

(9) Տեղահան եզած Հայերու գոյքերը, կալուածները,
պանքաներու մէջ ունեցած աւանդները գրաւուեցան կառավա-
րութեան կողմէ:

սակցութիւններ գոյացուցին Եգիպտոսի մէջ, բարենորոգմանց հետապնդման մասին:

Երկրորդ նամակը որ գրուած է շաբաթ մը ետք, կերպով մը կրկնութիւնն է առաջինին, բայց կարելի է մանաւանդ այն պատճառաւ որ անոր մէջ լոկ Հայերուն չակնարկուիր: Այս նամակը ցոյց կուտայ թէ Հայերուն գործը լրացնելէ ետք պիտի զբաղուէր նաեւ միւս տարրերուն, Յոյներուն, Սուրիացոց, Արաբներուն բնաջնջմամբ:

«25 Մարտ 1915.

«Ատանայի պատուիրակ ձեւալ Պէյի.

«Դարերէ ի վեր պետութեան քաղաքականութեան յառաջդիմութեանց արգելք եղող ծանօթ տարրերուն գոյութիւնը ջնջելու մտադրութիւնը՝ քաղաքական արգելքներէ զերծ ընդարձակ սահմանի մը մէջ ապահովելը ամէնուս պարտականութիւնն է: Ասոր համար՝ «Ի՛նչ կ'ուզէ ըլլայ» բնական լոկ, պէտք է ամբողջ պատասխանատուութիւնը ստանձնենք, եւ կառավարութեան ընդհանուր պատերազմին մասնակցութիւնը «որքան մեծ գոհողութեան մը հետեւանք» ըլլալը գնահատելով, պէտք է աշխատինք «ձեռնարկուած միջոցները պահանջուած «արդիւնքներուն հասցնելու:

«Ինչպէս 18 փետրուար 1915 թուակիբ «նամակին մէջ յանձնուած էր, ձեւէյէքս «ասկէ վերջ իր ջանքերուն համարուն վրայ «տարիներէ ի վեր իրեն հետ ընդհարող «զանազան ոյժերը հիմէն քանդելու եւ վերջացնելու սրտշում տուած եւ այս մասին «դժբախտաբար շատ արիւնտ միջոցներ

«ձեռք առնելու ստիպուած է: Վստահ եղէք «որ այս միջոցներուն զարհուրանքը երեւակայելով մենք ալ կը զգածուինք. բայց ձեւէյէքս, իր յաւիտեական գոյութիւնը ապահովելու համար ասկէ զատ ուրիշ մամբայ չի տեսներ:

«Ալի Ռիզա(10) մեզ կը բնադատէ եւ «այս մասին գութի կոչ կ'ընէ: Պարզամտութեան այս աստիճանը ապուշութիւն է: «Հալէպ գացէք, եթէ կրնաք զինքը համոզել՝ միասին աշխատեցէք, եթէ կարելի չ'ըլլայ՝ իր սրտին նուրբ թելերը թրթռացնելիք յարմար տեղ մը կը գտնենք իրեն(11): Ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) մասին եղած ձեռնարկները մինչեւ «որ չարդիւնաւորուին, միւսներուն(12) «հետ զբաղիլը շիտակ չէ: Աս այժմ՝ ուշացուցներուն(13) օրինական միջոցներով «պատժուիլը յարմար տեսնուած է, ինչ որ

(10) Ալի Ռիզա Պէյ՝ Իսթիսաթի Բոմբէթէն Հալէպի պատուիրակն էր ձեւալ Պէյէն առաջ: Կէս կոյր մարդ մըն էր, որ ձեւալ Պէյի Հալէպ երթալէն ետք քաղաքի քաղաքական ասպարէզէ եւ սկսաւ վանտականութեամբ զբաղիլ:

(11) Այսինքն՝ զինքը կը սպաննենք:

(12) Յոյներուն, Արաբներուն, Սուրիացոց:

(13) Ինչպէս յայտնի է, ամէն գաւառներու մէջ, ժողովուրդին տեղահանութենէն առաջ, ուսագրաւ մարդիկը, — մտաւորական, եւայլն, — ձերբակալուեցան: Ասոց մէկ մասը յանձնուեցաւ պատերազմական ատեաններու, եւ ասիկա է նամակին ակնարկած «օրինական միջոց»ը, որով անոնց պատժուելիքը կը ծանուցանէ:

ւառները մասնաւոր պատուիրակներ ունէր, — ընդ-
հանրապէս «Պատասխանատու-Քարտուղար» կը
կոչուէին, — եւ այս պատուիրակները ամէն գործի,
մասնաւորաբար հայկական տեղահանութեան եւ
ջարդերուն կը հսկէին: Կուսակալները եւ առ հաս-
րակ բոլոր պաշտօնեաները, առանց իրենց գիտու-
թեան եւ հաւանութեան ոչինչ կրնային ընել: Նոյն
խի պարզ ուսիկաններ պաշտօնի կոչելու գործը ի-
րենց հաւանութենէն կախուած էր:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ի Խ

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն

Տ Օ Ք Ի Ի Մ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Բ. — Զ Գ Ո Ի Շ Ա Կ Ա Ն Մ Ի Զ Ո Ց Ն Ե Ր

Ջարդերը ծրագրելէն ու գործադրութեան սկը-
սելէն ետք, թուրք կառավարութիւնը ամէն կարե-
լի միջոցներով աշխատեցաւ որ հայկական կոտորածներուն նկատմամբ քաղաքակիրթ աշխարհչ ոչինչ իմանայ: Եւ ամէն անգամ որ առիթ ծագեցաւ, միշտ ամենաանպատկառ ստախօսութեամբ մը հերքեց այդ կոտորածներուն նկատմամբ տարածուած լուրերը: Բայց ամերիկեան հիւպատոսները մանաւանդ հնարը կը գտնէին իրենց Պոլսոյ դեսպանատան տեղեկութիւններ հասցնելու, ինչ որ մեծապէս անհանգիստ կը դարձնէր թուրք կառավարութիւնը(1): Ահա այդ անհանգստութեան փաստերէն մէկն է հետեւեալ տօքիւմանը որ նոյն ատեն կառավարութեան կողմէ Հայոց մասին սնուցուած բնաջնջման քաղաքականութեան մեծագոյն ապացոյցներէն մէկը կրնայ դառնալ.—

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի Կուսակալութեան.—

(1) Ողբացեալ Տոքթ. Շէփրըս կը պատմէր հետեւեալ միջադէպը:— Հայկական ջարդերէն ետքը Ամերիկացի օրիորդներու խումբ մը հարբերդէն Հալէպ եկաւ, Ամերիկա վերադառնալու համար: Այս օրիորդները մամբան կողոպտուած ու շատ նեղուքիւն քաւած էին: Թուրք կառավարութիւնը ամենախիստ խուզարկութեան մը ենթարկեց զանոնք, որպէս զի հետերնին պատկեր կամ ո՛ր եւ է գրութիւն չտանին: Նոյն իսկ անոնց մագերում հիւսիսերը քննեցին:— «Ի՞նչ կը փնտռէք, ըսաւ օրիորդներէն մէկը, ինչ որ կը փնտռէք՝ մեր վրայ չէ, այլ մեր մտքին, մեր աշուրներում, մեր սրտին մէջ. մեզ սպաննելով միայն կրնաք ջնջել զանոնք»:

«Ամերիկեան կառավարութեան հրա-
«մանով, Պոլսոյ դեսպանատան վերջերս ք-
«րած միջամտութենէն կը հասկցուի թէ
«կարգ մը տեղերու մէջ ամերիկեան հիւ-
«պատանները գաղտնի միջոցներով տեղե-
«կուրիւններ ձեռք կը բերեն: Թէեւ պա-
«տասխանուած է թէ (Հայ դաշխականնե-
«րու) տարագրումը ապահով կերպով եւ
«եանգատութեամբ կը կատարուի, բայց ո-
«րովհետեւ այսօրեւ թաւական չէ գիրքնէ
«համոզելու, աշխատեցէք որ քաղքի, գա-
«ւառակներու եւ կեդրոններու մօտ գտնուող-
«ներուն (Հայերուն) առաքման միջոցին ու-
«շուարսիւն գրաւող դէպքերու տեղի չի
«տրուին: Ներկայ քաղաքականութեան տե-
«սակէտով ամենակարեւոր է որ այդ տեղե-
«րը շրջող օտարները համոզուին թէ (գաղ-
«թականներու) առաքումը իսկապէս լակ
«տեղափոխութեան նպատակով մը կը կա-
«տարուի: Այս պատճառաւ կարեւոր է առժա
«մաբար, որ առ ի ցոյց, փափուկ վարմունք
«մը ցոյց տրուի եւ ծանօթ միջոցները(2)
«գործադրուին յարմարագոյն վայրերու
«մէջ: Իսկ այս մասին տեղեկութիւն տուող
«հետազօտիչ անձերը ձերբակալելիք եւ
«ուրիշ պատրասկներով պատերազմական
«ատեաններու յանձնելիք կարեւորութեամբ
«կը յանձնարարեն:

«Ներքին Գործոց Նախարար
«18 Նոյեմբեր 1915. «ԹԱԼԷԱԴ».

(2) Զարդերը:

(Մակազրուած). —

«Ծածկագրին վրայ չիտեսնով
«ոստիկանութեան Տնօրէնին հետ
«տեսնուեցէ՛ք: Իրօք այդ տեսակ հե-
«տազօտիչ անձեր կա՞ն: Նախարա-
«քութեան հրամանին համաձայն այս
«տեղերը քիչ մը չափաւոր գործո-
«ղութիւններ կատարուին:— (Գաղ-
«թականներու) ընդհանուր տնօրէ-
«նութեան փոխանորդին: 21 Նոյեմ-
«բեր 915.

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

— «Այս տեսակ անձերու գոյու-
«թեան եւ վտահ էի, եւ պէտք է
«ղած հետապնդութիւնները կատար-
«ուելու մասին բանի մը անգամ ոս-
«տիկանութեան տնօրէնին աղաչած
«էի, բայց օգուտ մը չունեցաւ: Ե-
«թէ կուսակալութեան կողմէ իրեն
«ազդու կերպով ազդարարուի, թե-
«րեւս արգիւնք մը ապահովուի:
«Այս մասին հրամանը ձերն է:— 21
«Նոյեմբեր 915.

Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ

«ԱՊՏԻԻԼՀԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ».

«Գաղթականներու առաքման
«պաշտօնեաներուն ալ գրելու էիք:
«— (Գաղթականներու) ընդհանուր

«տեսչութեան փոխանորդին :

«22 Նոյեմբեր 915.

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

«Գրեցէ՛ք, Նախ Էֆէնտիի .

«22 Նոյեմբեր 915:

(«ԱՊՏԻԻԼՀԱՆՏ ՆՈՒՐԻ»).

«Գրուեցաւ :— Տօսիէ 741—16»

Մակազրութիւնները ցոյց կուտան այն գործողութիւնները որոնք կատարուած են ծածկազրին նկատմամբ :

Նախ Պէյի յիշողութեանց մէջ կը գտնուի նաեւ արտազրութիւնը հետեւեալ ծածկազրին որ այս խնդրին կը վերաբերի եւ որ զրկուած է մօտաւորապէս ամիս մը առաջ .—

«No. 745.

«Մածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան .

«Կ'իմանանք թէ մէկ քանի հայ թերթերու թղթակիցներ այդ կողմերը շրջելով «կարգ մը եղբրական դէպքեր ներկայացնող «լուսանկարներ նւ թուղթեր կազմած եւ գա- «նունք տեղւոյդ ամերիկեան հիւպատոսին «յանձնած են(3) : Այս կարգի վնասակար «անձերը ձերբակալելով փնացնէք :

«11 Դեկտ. 915.

«Ներքին գործոց նախարար

«ԹԱԼԷԱԴ».

(3) Ճիշդ է որ Հայեր ջարդերուն վերաբերող տեղեկութիւններ տուին Հալէպի Ամերիկեան հիւպատոս՝ Mr. Jackson-ի : Այս Հայերէն մէկն էր անգլիագիր երիտասարդ մը .

Նախ Պէյ կը հաւաստէ թէ «արդէն այս տեսակ հետապնդութեանց համար զաղտնի պաշտօնեաներ յատկացուած էին . նոյն իսկ ամերիկեան հիւպատոսարանին բարձրաբար միշտ լրտես կը գտնուէր : Օր մը, «Ժամանակ»ի թէ ուրիշ լրագրի մը խմբագիրներէն մէկը տեսնուած էր Հալէպի մէջ : Ասոր հետապնդութիւնը մեծ կարեւորութիւն ստացաւ , բայց վերջապէս ձեռք չ'անցաւ :

Այս խմբագիրը Հայաց մեծագոյն երգիծաբանն էր , Պ. Երուանդ Օսեան , որ կ'աշխատակցէր Պոլսոյ Ժամանակ հայ թերթին եւ որ արտորուած ըլլալով մոլորեր էր Հայէպ : Իր մասին հրատարակուած էր ձերբակալման հրամանապիր մը որուն մէջ մանրամասն կերպով նկարագրած էին զինքը : Նոյն իսկ կօշիկներուն կրունկին մաշած եւ մէկ հատին ալ ծայրը ծակած ըլլալը չէին մոռցեր յիշատակելու . Բայց Պ. Օսեանի Մաղլումեան զայն փախցուց Սուրիոյ Համա քաղաքը :

* * *

Դարձեալ կառավարութեան անհանգստութիւնը կ'ապացուցանէ հետեւեալ ծրագիրը .—

«No. 809.

«Մածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան .

Պ. Արամ Կիլիան : Իսկ լուսանկարները առած էր Հալէպի Հայոց Առաջնորդարանին բարտուպար, Պ. Մատթէոս Երէցեան : Ամերիկեան հիւպատոսարանին տեղեկութիւն տուած ըլլալու կասկածով բաւական մտրդիկ, հայ քահանայներ ալ, ձերբակալուեցան Հալէպի մէջ ու կարան :

«Կը լսեմք թէ օտար սպաներ մամբա-
«նեքուն երկայնքը դիզուած Ծանօք Անճնա-
«ւորութեանց (Հայոց) դիակները տեսնե-
«լով կը լուսանկարեն: Այդ դիակները ան-
«միջապէս թաղելնիդ եւ դիակները այդպէս
«մէջտեղ չի ձգելնիդ կարելորութեամբ կը
«յանձնարարեմ»:

«29 Դոկտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակագրուած).—

«Շատ կարելոր է, չէ՞, Պէ՛յ:—
«Գաղթականներու ընդհ. տեսչու-
«թեան փոխանորդին: 2 Յուն. 916.

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

Նախմ Պէյ կը գրէ նաեւ այս մասին.— «Աղէտ-
ներու, թշուառութեան, հիւանդութեան հետեւան-
քով օրական 7—800 հայ կը մեռնէր: Ասոնց դիակ-
ները ճամբաները, ցեխի մէջ կը լքուէին եւ գիշա-
կեր թռչուններ ծակ ծակ ըրած էին զանոնք: Գեր-
ման եւ Աւստրիացի ականատես սպաներ այդ տեսա-
րանները լուսանկարելով կը ղրկէին իրենց երկիր-
ները»:

Արդի թուրք կառավարութեան կողմէ Իթիհա-
տի Քօմիթէին դէմ պատրաստուած ամբաստա-
նագրին մէջ հրատարակուած անցքերը ցոյց կու-
տան թէ երկրին ամէն կողմը նոյն բանն էր, դիակ-
ները մէջտեղ մնացած էին, եւ շարունակ խիստ
հրամաններ կը տրուէին սր թաղուին:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Գ.— ԶԱՐԴԵՐՈՒՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ
ՀԱՆԳԱՄԱՆՔԸ.

Թուրք կառավարութիւնը մեծ ճիշդ ցոյց տուաւ մանաւանդ՝ կարելի եղածին չափ ընդհանուր դարձնելու Հայոց բնաջնջումը: Նախորդ գլխուն մէջ առիթ ունեցանք պատմելու Չարդի անցքերէն մէկ քանին: Այն անողորմ վայրենութիւնը որով կատարուեցան այդ Չարդերը, եւ որուն դէմ կ'ընդվզի մարդկային խիղճը, այլեւս ղիւրժմբունելի կը դառնայ՝ երբ կարդացուին բնաջնջման մասին կառավարութեան կողմէ ղրկուած հեռագիրները:

Անոնցմէ մէկը սպառնովաբար հարցման մը պատասխանն է ու կը թելադրէ շինայնել նաեւ կիներուն ու պզտիկներուն:

«No. 502»

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան».

«Կը յանձնարարեմք որ ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) այրերուն նկատմամբ նախապէս գործադրուիլը ձեզի հըրաւման եղած կարգադրութիւններուն(1) «եմքարկէֆ նաեւ կիներն ու պզտիկները, «եւ այս մասին վստահելի պաշտօնեաներ կարգէֆ:

«Յ Սեպտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

(1) Այս «կարգադրութիւնները» բնաջնջման միջոցներն են, ինչ որ կ'ապացուցանէ այդ մասին «վստահելի պաշտօնեաներ» կարգելու թելադրութիւնը:

د افغانستان د پخواني حکومت د
دولت د واکمنانو د مورخانو

په دغه کتاب کې د افغانستان د
دولت د واکمنانو د مورخانو
د افغانستان د پخواني حکومت
د واکمنانو د مورخانو

د افغانستان د پخواني حکومت
د واکمنانو د مورخانو

ՊՍՏԿԵՐ 3.— Թալէաթի ծածկագիր հեռագիրներէն
մէկը՝ ծանօթագրուած կառավարիչ Մուսթաֆա
Ապտիլիալիզ Պէյի կողմէ

د افغانستان د پخواني حکومت د
دولت د واکمنانو د مورخانو

د افغانستان د پخواني حکومت
د واکمنانو د مورخانو

د افغانستان د پخواني حکومت
د واکمنانو د مورخانو

ՊՍՏԿԵՐ 4.— Թալէաթ Փաշայի գաղտնի հեռագիր-
ներէն մէկը՝ ծանօթագրուած Հալէալի
կառավարիչէն.

(Մակազրուած) .—

«Ժամտարմաներու Հրամանա-
«տարին հետ տեսնուեցա՞ք:— Ապ-
«տիւլահատ նուրի Պէյին:

«5 Սեպտ. 915. «Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No. 3).

Երկրորդ ծածկագիր մը կը հասնի նոյն ամ-
սուն 29-ին արգելելու համար այն ամուսնութիւն-
ները զորս իսլամներ կը կնքէին հայ կիներու հետ:
Ասիկա կ'արգելուի անոր համար որ ատոր շնորհիւ
կիները չփրկուէին: Բայց արդէն ոչ մէկ իսլամ բա-
րի դիտումով կ'ամուսնանար հայ կիներու եւ ազ-
ջիկներու հետ: Ժամանակ մը դործածելէ, անոնց
կուսութեան ծաղիկը քաղելէ ետք կը նետէին
դուրս, եւ այդ կիները հաւաքուելով կը քուէին
անապատ: Ընդհանրապէս՝ ամուսնութեան ձեւա-
կերպութիւն ալ չէր կատարուեր:

Ահաւասիկ այդ ծածկագիրը .—

«No. 537.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարա-
«րութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալու-
«թեան.

«Կը լսեմք թէ ժողովուրդէն եւ պաշ-
«տօնեաներէ ոմանք կարգ մը հայ կիներու
«հետ կ'ամուսնանան: Ասիկա իստիւ ար-
«գիլելով, կարեւորութեամբ կը յանձնա-
«րարեմ որ այդ կարգի կիները ջոկուելով
«առաւուրիք (դէպի անապատ):

«29 Սեպտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակազրուած) .—

«Գաղթականներու ընդհանուր
«Տեսչութեան փոխանորդին: 3 Հոկ-
«տեմբեր 915:

«Կուսակալ
«ՄՈՒՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել՝ Պատկեր No. 4).

Կը յիշեմ որ անապատ դտնուած ատենս միշտ
կը փնտռուէին Հայկական վեց նահանգներու պատ-
կանող Հայեր: Հայրածանքը մանաւանդ անոնց դէմ
էր, եւ բազմիցս լուր չըջեցաւ թէ անոնցմէ զատ
մնացեալ բոլոր Հայերը պիտի վերադառնան իրենց
տեղերը: Այս լուրերը ստոյգ չէին անշուշտ, եւ ար-
դէն ոչ ոք իր տեղը վերադարձաւ, բայց հայկական
նահանգներու ժողովուրդէն տակաւին ապրողնե-
րու դէմ այդ հայրածանքը երբեք չըզդրեցաւ:

Ասոր գաղտնիքը կը պարզէ հետեւեալ ծած-
կագիրը .—

«No. 691.

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Գաղտնի միջոցներով փնտրուցէք Արե-
«ւելեան նահանգներու այն Հայերը որոնք
«այդ կողմերը մեռք պիտի անցուին:

«23 Նոյմ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԴ».

«Այս հեռագրին վրայ, — կը գրէ Նաիմ պէյ իր
յիշողութեանց մէջ, — Հալէպի ոստիկանութեան
Տնօրէնութիւնը անմիջապէս հետապնդումներ կա-
տարեց եւ ակնարկուած Հայերը ձերբակալուելով
յանձնուեցան գաղթականներու յառաքման ընդհա-

նուր պաշտօնատան: Ապահովարար սպաննուած են ճամբաները, Հալէպէն ելլելնէն ետք»:

Ուրիշ հեռագիր մը որ առնչութիւն ունի դարձեալ Հայկական նահանգներու ժողովուրդին հետ, կը հրամայէ.—

«No. 820:

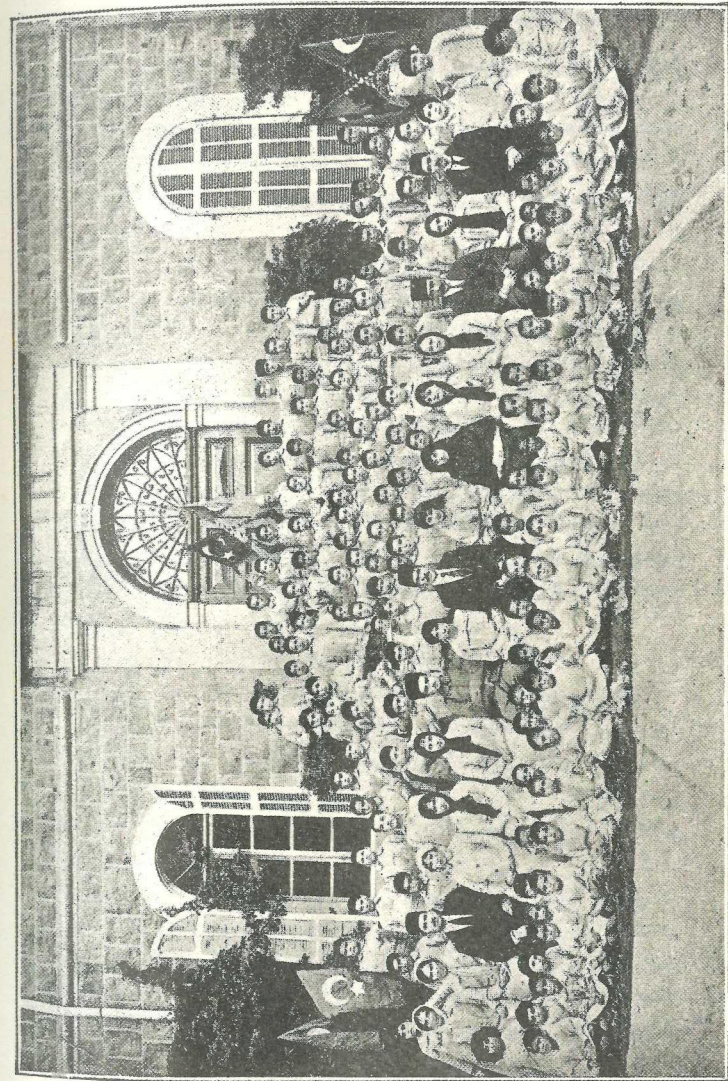
«Հալէպի կուսակալութեան.

«Հիւսիսէն գալի՛ք Հայերը այսուհետեւ «առանց քաղաք կամ աւան մը: հանդիպե՛ք «ցրնելու շիտկէ շիտակ իրենց տարագրութեան վայրերը դրկուելնին ընդհանուր «կերպով կը յանձնարարեմ»:

«4 Յուն. 916. «Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԴ».

Նախմ Պէյ իր յիշողութեանց մէջ կը գրէ թէ «Այս հեռագրին նպատակն էր ժողովուրդին տառապանքը աւելցնել եւ զայն աւելի արագ կերպով մը փճացնել: Եթէ քաղաք հանդիպէին՝ թերեւս կարենային քիչ մը հանգիստ առնել եւ իրենց ճամբու դիւրութիւններ հայթայթել»:

Բայց կառավարութիւնը այդ հեռագիրը տուած պէտք է ըլլայ տարբեր մտահոգութեան մը հետեւանքով: Արեւելեան նահանգներու ժողովուրդէն մնացող կիները, աղջիկներն ու պզտիկները բոլորովին մերկ կը հասնէին քաղաքները: Կողոպտուելով, կողոպտուելով՝ իրենց վրայ ոչ իսկ վարտիք մը կը մնար, եւ այդպէս շաբաթներ կը քալէին ցուրտին կամ արեւին տակ: Անոնցմէ առաջին խումբերը այդպէս մերկ հասան Հալէպ: Կուսակալը, ձէլլալ Պէյ, որ տակաւին չէր հրաժարեցուած, այդ

Թրքացուած Հայ որբեր.

մերկ կիներու խումբերը ցոյց տալով Պ. Օննիկ Մազլումեանի, ըսած է .

— Փառք տուէք ասոր . տակաւին անանկ բաներ պիտի ըլլան որ այս վիճակը պիտի փնտոէք :

Յետագայ դէպքերը իրօք պիտի հաստատէին այս խօսքը :

Պաղտատի երկաթուղիի շինութեան ընկերութեան բժիշկներէն Տոքթ. Հրեչտակեան նոյնպէս այդ մերկ կիներու խումբերուն հանդիպած է Մարտինի աղբիւրին մօտ ուր կը բերուէին գաւառներէ իջնող գաղթականներու կարաւաններուն մնացորդները : Խեղճ կիները, — կը պատմէ Տոքթորը, — ամօթէն՝ re'glisse-ի (մատուտակ) տերեւներով գոցեր էին իրենց ծննդական գործարանները, ձեռքերնին ալ վերան դրած էին որ չիյնան տերեւները : Իսլամ տըղաքը գաւազաններով անոնց ձեռքերուն կը գարնէին որպէս զի նոյն իսկ այդ տերեւներէն մերկանան, ու կը պոռային .

— Թո՛ւ, թո՛ւ, էրմէն (Հայ) :

Մեծերուն ըրածը պատիկները կը լրացնէին :

Եւ այն թշուառ կիները խելակորոյս այս ու այն կողմ կը վնգէին, հայցելով, աղաչելով, պաղատելով .

— Թո՛յն տուէք մեզի, թո՛յն, ուրիշ բան չենք ուզեր . . .

Կառավարութիւնը, որ իմացեր էր այս անցքերը, փոխանակ արդիւիւտ կիներու այդպէս բոլորովին մերկ տարուելը, լոկ կը հրամայէր որ անոնք այդ վիճակին մէջ քշուին անապատ, եւ քաղաք կամ աւան չհանդիպցուին, որպէս զի մարդ չտեսնէ :

Հայկական նահանգներու ժողովուրդին այդ մասնաւոր հալածանքին վերաբերող անցք մը կատարուած է նաեւ Բում Գալէի մէջ, ինչպէս կը գրէ Նաիմ Պէյ իր յիշողութեանց ընթացքին.— «Հրամանը Հալէպէն տրուեցաւ Բում Գալէի գալմաքամին: Ասիկա Քիւրտեր հաւաքելով հրոսակախումբ մը կազմեց եւ դէպի Սամուսաթ ղրկելով՝ Պէհէսնիի ու Ստրեամանի ճամբով եկող հայ կարաւանները կոտորեց, փճացուց: Դիակները Եփրատ նետուեցան: Պաշտօնական մերձաւոր տեղեկութիւններու նայելով, մի միայն Սամուսաթի կողմերը, այս քիւրտ հրոսակախումբը 14,000 հայ սպաննեց:»

Բում Գալէի այդ գալմաքամը, որուն անունը դժբախտաբար անծանօթ է մեզի, այլապէս տխուր համբաւ մը հանեց, իր վարչութեան շրջանակին մէջն իսկ գործելով ահաւոր ոճիւր մը, որուն վրայ բաւական լոյս կը սփռեն հետեւեալ երկու հեռագիրները.—

«Ծածկագիր Հալէպի կուսակալութեան, ուղղուած Այնթապի կառավարչութեան.

«Կ'իմանա՞մ որ Սվագցի եւ Խարբերդ-ցի Հայեր կը գտնուին ձեր շրջանակին մէջ: «Այդ կողմերը հաստատուելու առիթ մի՛ տա՛ք անոնց, եւ ՆԱԽԱՊԷՍ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄԾ «ԾԱՆՕԹ ԵՂԱՆԱԿՈՎ հարկ եղածը ընելով, «արդիւնքը հաղորդեցէ՛ք:

«11 Յունուար 916. «Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻՒԼ ՀԱԼԻԳ».

Հեռագիրը տրուած էր՝ կասկածելով որ այդ նահանգներուն պատկանող այրեր կը գտնուին նոյն

կողմերը, մինչդեռ գտնուողները կիներ ու պրպտիկներ էին մեծագոյն մասամբ: Աւելորդ է ըսել թէ ի՞նչ կը նշանակէր «նախապէս հաղորդուած ծանօթ եղանակ» րացատրութիւնը զոր Հալէպի կուսակալը կը գործածէ իր հեռագրին մէջ:

Եօթ օր ետք, Այնթապի կառավարիչն կը հասնէր հետեւեալ պատասխանը.—

«Հալէպի կուսակալութեան

«Պատասխան 1916 յունուար 11 ծած-

«կագրին.

«Հաստատուեցաւ որ մեր շրջանակին «պատկանող Բում Գալէի մէջ յիշեալ նահանգներու ժողովուրդ ըլլալով միայն «500 հոգի կը գտնուին: Բում Գալէի գայ-«մաքամը կը յայտնէ թէ առո՞մք մեծ մա-«սամք՝ կիներ եւ մանուկներ են, եւ թէ հա-«ղորդուած ծանօթ եղանակով, պահապան «Քիւրտերու՝ կողմէ՛ ղրկուած են՝ մէյ մըն «ալ չվերադառնալու պայմանաւ:

«18 յունուար 916.

«Կառավարիչ

«ԱՀՄԷՏ».

Մեկնութեան հարկ չի մնար անշուշտ:

* * *

Այս կոտորածները կը կատարուէին անանկ ատեն մը ուր մարդու պէտք կար երկրին մէջ: Զինուորական իշխանութիւնները մեծ նեղութիւն կը քաշէին պատերազմին պահանջած բոլոր գործողութեանց մարդ հասցնելու համար: «Աշխատաւոր»ի գումարտակները, որոնք նախապէս կազմուած էին Քրիստոնեաներէ, առաւելապէս Հայերէ, մեծ մասամբ սպաննուած էին զանազան անկիւններ: Նոր մարդ անհրաժեշտ էր: Կառավարութիւնը վերջ ի

վերջոյ հաւանեցաւ որ անապատ զրկուելու եւ ջարդուելու սահմանուած ժողովուրդէն մաս մը ընդունուի բանակներուն մէջ, — ճամբաներու շինութեան համար, — բայց չխնայեց անոնց ընտանիքներուն, եւ պայման դրաւ որ կիներն ու պզտիկները քչեն անապատ, ուր անոնց պիտի միանային էրիկ մարդիկըն ալ, երբ բանակներու մէջ իրենց աշխատութեան այլեւս պէտք չմնար:

Այդ մասին՝ Հայկա-հասած հրահանգներէն մէջ կը բերենք հետեւեալ հրամանագիրը. —

«Հալէպի Կուսակալութեան.

«Բանակի հրամանատարութեանց կողմէ՝ ծանօթ անձանատարութեանց (հայոց) «գիւնտրական տարիք՝ ունեցողները գին-«ուորական ծառայութեան մէջ գործածելու պէտք ցոյց կը տրուի: Մտածելով որ «կարելի չպիտի ըլլայ ատոնք պատերազմական գօտիները զրկել, եւ քաղփին մէջ «մնալնիս ալ ներելի չէ, կ'արտօնենք որ, — «իրենց ընտանիքները ընդհանուր առա-«քումներու հետ բշուելու պայմանաւ, — «ատոնք քաղփէն դուրս մամբու եւ կամ ու-«րիշ շինութեանց մէջ գործածուին: Այս «մասին՝ պատերազմական նախարարութե-«անէն բանակի հրամանատարութեանց մաս-«նաւոր հրահանգ զրկուած է: Հետեւաբար՝ «բանակցելով՝ յիշեալ հրահանգին համա-«ձայն գործեցէք:

«20 Փետրուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԻՍԱՒ».

Վերջէն այս Հայերը մեծ մասամբ գործածուե-

Մ Ո Ւ Ս Թ Ա Ֆ Ա Ա Պ Տ Ի Ի Լ Ն Ա Լ Ի Գ Պ Ե Յ
Կառավարիչ Հալեպի

ցան զինուորական աշխատանոցներու մէջ, կիներու եւ պզտիկներու հետ :

* * *

Հալեպի գաղթականաց ընդհանուր Տեսչի փոխանորդ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյ, օրը օրին տեղեկութիւններ կը հաղորդէր Պոլիս՝ բոլոր ոճիրներուն նկատմամբ, ինչպէս արդէն յանձնարարուած է նախարակական հրամանագիրներէ մէկ քանին մէջ :

Նուրի Պէյի ծածկագիրներէն մէկը կը ծանուցանէ այն եղանակը որով կ'աշխատէին Հալեպի մէջ, եւ որ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան բաղձանքը կը պսակէր. —

No. 57.

«Աշիրէթներու եւ գաղթականներու «գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան(2)».

«Ընդհանուր առաքման ենթարկուած «Հայերէն հազիւ հարիւրին տասին իրենց «տարագրութեան վայրերը հասած ըլլալ «նին եւ միւսներուն նամբաները, անօթութեան, հիւանդութեան պէս բնական պատճառներէ մեռած ըլլալնին յետ քննութեան «հաստատուած է: Տակաւին ողջ եղողներու «մասին խստութիւններ ցոյց տալով, նոյն «արդիւնքին ձեռք բերուելուն աշխատուիլը կը ծանուցուի: «10 Յունուար 916.

«Ընդհ. Տնօրէնի փոխանորդ («ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 5)

(2) Այս պատճառները գաղթականներու վերաբերող գործերու Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնն էր, եւ Հալեպի գաղթականութեան Տեսչութեան փոխանորդութիւնը՝ անոր մէկ ճիւղը:

Սմիս մը վերջ, նոր ծածկադիր մը, գրեթէ համիմաստ, որուն մէջ Ապտուլահատ Նուրի Պէյ դարձեալ կը կրկնէ թէ նոյն իսկ այն պզտիկ մասը որ ողջ մնացած է ընդհանուր հայ դաղթականներէն, չպիտի խնայուի:

«Աշիրէթներու եւ գաղթականներու գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան».

«Տեղեկութեան համար կը հաղորդեմ թէ արհեստաւորի հանգամանքով Սուրիա «մեկնողները բացառութիւն ըլլալով, մինչեւ «հիմայ (անապատները) զրկուած Հայերուն «հազիւ մէկ քանորդը տարագրութեան վայրերը հասած է: Մնացածները, բնական պատճառներու բերումով, քաղաքները «մեռած են: Կարգ մը պատճառներու հետեւանով մինչեւ հիմայ Հայէպէն չհանուողներն ալ շուտով զրկելու համար հարկ եղած միջոցները մեռ անուամբ են:

«26 Փետրուար 916.

«Ընդհ. Տնօրէնի փոխանորդ («ԱՊՏԻԻԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

Այս հեռագրին մէջ «արհեստաւորի հանգամանքով Սուրիա մեկնողները» պարբերութիւնը արժանի է առանձին բացատրութեան: Երբ ընդհանուր տեղահանութիւնը կատարուեցաւ, լրացաւ, եւ բոլոր Հայերը քրուեցան դէպի անապատները, թուրքերը՝ գրեթէ ամէն գաւառի մէջ՝ դէմ առ դէմ գրտնրեցան իրողութեան մը հետ որուն վրայ չէին խորհած նախապէս: Հայոց մեկնումին պատճառաւ, կեանքը անկարելի դարձած էր: Մէջտեղը ոչ դերձակ կար, ոչ կօշկակար, ոչ երկաթագործ, ոչ հացագործ, ոչ ատաղձագործ, ոչ որմնադիր, եւայլն:

Handwritten notes and numbers in Armenian script, including a list of numbers and some illegible text.

ՊԱՏԿԵՐ 5.— Ապտուլահատ Նուրի պէյի մէկ ծածկագիր հեռագիրը.

Բոլոր արհեստները Հայոց ձեռքը ըլլալով(3), իրենց մեկնումէն վերջ թուրք ժողովուրդը չէր կըրնար նոյն իսկ կեանքի քարրական պահանջները գոհացնել: Ասոր վրայ, շատ տեղեր, կառավարութիւնը սկսաւ ետ բերել մաս մը արհեստաւորներ, ի հարկին բանակներէն առնելով զանոնք: Ծէմալ Փաշա որ միջոց մը Սղւրիոյ մէջ իբր վեհապետ իշխեց, Հայոց արհեստներով Սղւրիական քաղաքները ծաղկեցնելու համար արտօնած էր որ գաղթականներէն արհեստաւոր եղողները Դամասկոս ղրկեն: Այդ կերպով շատ մարդիկ ազատեցան: Եւ անոնք ամէն տեղի մէջ, ինչպէս Համա, Հոմա, Ձահլէ, Դամասկոս, Էւալն, իսկոյն խանութ բացին, եւ կարճ ժամանակուան մէջ տիրապետող դիրք մը գրաւեցին բոլոր շուկաներուն մէջ: Արաբ տարրը որ արհեստներու մէջ նոյնպէս յետամնաց է, շուտով տեղի տըլաւ իրենց մրցումին առջեւ: Վերջէն սակայն, այդ արհեստաւորները զինուոր տարուեցան ու մասամբ փճացան:

Միւս անապատներու գիծին վրայ ալ, ինչպէս Րէս-Իւլ-Այն, Բաքթա, Տէր Զօր, Հայերը ուր որ մէկ քանի ամիս կրցան մնալ, չէն ոստաններ գոյացուցին, եւ եթէ քանի մը տարի մնային այդ անապատներուն մէջ, պիտի ծաղկեցնէին զանոնք: Մէսքէնէ — Տէր Զօր գիծին վրայ գտնուող բոլոր շէնքերը, զօրանոց, հիւանդանոց, իջեւան, Էւալն, իրենք շինեցին: Բայց ջարդերը վրայ հասան եւ ընդ-

(3) Պօլսոյ մէջ կ'ըսեն սովորաբար.— «Երբոր տուն մը շինելու ըլլաք եւ գործաւորի պէտք ունենաք, պիտի տեսնէք որ ոչ մէկ թուրք պիտի ներկայանայ: Բայց եթէ տուն մը պիտի փցնէք եւ գործաւոր ուզէք՝ բոլոր ներկայացողները լոկ թուրքեր պիտի ըլլան»: Եւ ասիկա նշմարտութիւնն է:

հատեցին անոնց ստեղծագործող աշխատութիւնը: Մինակ ջարդերը չէին. հիւանդութիւնն ու թշուառութիւնը, ինչպէս նաեւ ճամբուն տաժանքը նոյնպէս կը կոտորէին զանոնք:

Կ'արտագրենք այստեղ ալ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի մէկ ծածկագիրը որ շատ բան կը յայտնէ այդ մասին.—

«No. 76.

«Աշիրէքներու եւ գաղթականներու «գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան.

«Պատասխան 3 Մարտ 1916 հեռագրին.

«Ստացուած տեղեկագիրներէն կը հասկցուի որ մինչեւ հիմայ՝ Պապի եւ Մէսքէ-«նէի շուրջը 35,000, Հալպի առաքման «վայրը (Գատլը) 10,000, Տիբսիի, Ապու-«հարարի եւ Համամի շրջանակին մէջ «20,000, Բէս-Իւլ-Այնի մէջ 35,000, ընդա-«մէնը 95,000 Հայեր այլեւայլ պատնա-«ներէ մեռած են:

«7 Մարտ 916. «Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ «(ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ)».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 6)

Մօտաւորապէս մէկ տարուան շրջանի մը վերաբերող հաշուեկշիռ մը: Եւ տակաւին այնքան ուրիշ գաղթականի կայքեր կային՝ որոնք չեն յիշատակուած այդ հաշուեկշիռի մէջ, եւ որոնց մէջ թըշուառութիւնն ու հիւանդութիւնները նոյնպէս կը տասանորդէին տարաբախտ ժողովուրդը:

* * *

Երբեմն Պոլսէն հրահանգ կը հասնէր նոյն իսկ մասնաւոր անձերու նկատմամբ, որոնց համար

Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի ծածկագիրներէն մէկն ալ ցոյց կուտայ այն եղանակը որ սովորաբար ի դործ կը դրուէր առանձինն աքտորուած նշանաւոր Հայերու սպաննութեան համար:—

«No. 76.

«Աշիրէթներու եւ գաղթականներու «գետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան.

«Պատասխան 1916 փետր. 10-ի հեռագրին.

«Յիշեալը Ատանայի ոստիկանութեան «կողմէ՛ն անբակալուելով, հսկողութեամբ «հոս բերուած եւ ասկէ Մարտին զրկուած «ատները փախուստի՝ ձեռնարկած ըլլալուն «համար՝ իր վրայ հսկող պաշտօնեաներու «կողմէ՛ն մեղսուած ըլլալը Հարրանի (Թէլ «Ասիլատ) գայմագամութեան տեղեկագրերէն կը հասկցուի:

«17 փետր. 1916. «Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ («ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»).

Ո՞ր անյայտ մնալու դատապարտուած նահատակին կ'ակնարկէ արդեօք այս ծածկագիրը: Ո՞վ գիտէ: Իսկ այդ «փախուստի ձեռնարկած ըլլալու» առարկութիւնը՝ սպաննութեան սովորական պատուակին էր:

Արդէն առ հասարակ՝ մասնաւոր հսկողութեամբ առանձինն զրկուող մարդիկը մահուան դատապարտուած էին: Նախ՝ Պէյ իր յիշողութեանց մէջ կը գրէ այս մասին. —

«... Մէյ մըն ալ հսկողութեամբ զբրկելու խնդիրը կար: Այս դժբախտութեան ենթարկուողներու համար այլեւս ապրելու

Handwritten notes in Armenian and Arabic script, including a list of numbers and names. The text is written in a cursive style and includes some underlined words. At the bottom, there is a signature and the date '12 1916'.

յոյս եւ հաւանականութիւն գոյութիւն չունէր երբեք: Ատոնք ընդհանրապէս իբր կասկածելի բերուած երիտասարդներ էին: Նախ (Հալէպի) բանտին քակին մէջ գրտնուող աղտոտ ու նեղ սենեակ մը կը բըխմուէին. շուներն իսկ չպիտի հանէին այդ տեղ ապրի. Հոն 10-15 օր կէս մը անօթի թողուելէ ետք, ձեռքերնին ու քեւերնին կ'ապուած՝ կ'ընկերացնէին ժանտարմաներու ու մամբայ կը հանէին: Որովհետեւ ժանտարման մախապէս հրաման ստացած էր գանոնք մեռցնելու, մամբան՝ ամալի վայր մը, կը սպաննուէին: Յետոյ իրողութիւնը գաղթականներու ընդհանուր Տեսչի փոխանորդութեան կը տեղեկագրուէր հետեւեալ բացատրութեամբ. — « . . . . . քուակնին դրկուող . . . . . անձերը իրենց ախտաբանները հասած են»: — Անոնք որոնց մասին հրաման կը տրուէր հսկողութեամբ դրկելու, անպայման կերպով մահուան դատապարտուած էին»:

Բացատրեցինք արդէն թէ այդ դժբախտները նախապէս Տիրապէքի շնորհով ճամբայ կը հանուէին, ու վերջէն՝ սկսած զրկել Մարտինի անունով, ինչպէս կ'ապացուցանէ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի այս ծածկագիրը զոր արտագրեցինք:

Պոլսոյ բարձրագոյն վարժարաններուն աշակերտող մօտաւորապէս 6000 դաւառացի հայ երիտասարդներ այս կերպով հանուեցան, տարուեցան եւ սպաննուեցան: Քիչեր յաջողեցան ազատիլ, զաղթականներու կարաւաններուն կամ կայքերուն խառնուելով:

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ի Խ

Պ Ա Շ Տ Օ Ն Ա Կ Ա Ն

Տ Օ Ք Ի Ի Մ Ա Ն Ն Ե Ր Ը

Դ . — Պ Ջ Տ Ի Կ Մ Ա Ր Տ Ի Ր Ո Ս Ն Ե Ր Ը

Բայց ամէնէն արևուր դրուծիւնը վերապահ-
ուած էր պղտիկներուն: Յայտնի է արդէն անոնք
ամէն տեղ կոտորուեցան անխնայ կերպով: Նախա-
պէս՝ կառավարութիւնը որոշած էր ողջ թողուլ
մինչեւ 15 տարեկանները: Վերջէն՝ նոր հրաման մը
սրբագրեց այս կարգադրութիւնը, յանձնարարելով
որ եօթ տարեկանէն վար գտնուողները միայն խը-
նայուին: Եւ ընդհանուր վեց նահանգներու այրե-
րուն հետ անոնք ալ մորթուեցան սարսափելի պա-
րագաներու մէջ:

Երզնկայի երեսփոխան Հալէթ Պէյ՝ անոնցմէ
հարիւրաւորներ գետը թափեց: Խարբերդի մէջ
նոյն բանը եղաւ: Աւելի սովորաբար կը վառէին
զանոնք: Պիթլիսի մէջ՝ կուսակալ Մուսթաֆա Ապ-
տիւհալի Պէյ, — այն որ վերջէն Հալէպի կուսա-
կալ պիտի ըլլար, — այդ պղտիկներէն հազարի չափ
հաւաքել տալով առաջնորդեց Թաշխտա ըսուած
վայրը, եւ զանոնք վառել տալով Թուրք երեւելի-
ներու եւ ստուարաթիւ ամբօխի մը ներկայութեան,
արտասանեց նշանաւոր ճառ մը որուն մէջ կ'ըսէր
թէ «Թուրքիոյ ապագայ գոյութեան համար հայ-
կական գաւառներու մէջ հայ անուր իսպառ բնա-
ջիւն ընել պէտք է»: Այդ դժբախտ տղաքը վառելէ
վերջ նետած էին նախապէս բացուած հորերու մէջ,
որոնցմէ՝ օրերով կը լսուէին տակաւին ողջ մնա-
ցածներու հոգեվարքի հոնդիւնները:

Ատրեամանի մէջ՝ Սերաստիոյ կարաւաններուն
տղաքը նոյնպէս վառեցին: Անգամ մը, այդ պղտիկ-
ներէն մէկը յաջողեալ էր փախչիլ խարոյկէն, երբ
արդէն իսկ հազուատները սկսած էին բռնկիլ, եւ

այդպէս բոցերու մէջ, վազելով վազելով եկեր հասեր էր իրենց կարաւանին: Աւելի քան երկու հազար կիկներ՝ որոնց տղաքը տարած էին, խելացնոր կեցեր էին հոն, չէին հասկնար թէ ի՞նչ է այդ վազող բոցը որ իրենց կը մօտենայ: Տղան, հազիւ իրենց մօտ հասած, ինկե՛ր էր երեսի վրայ, պոռալով:

— Մայրի՛կ, կը վառե՛ն. . .

Ինկեր էր այլեւս չելլելու համար: Մայրը, որ ձայնէն ճանչցեր էր իր տղան, շուտով նետուեր էր վրան, դրկեր էր առանց բոցերուն կարեւորութիւն ընծայելու: Իր հագուստները նոյնպէս բռնկեր էին, եւ ժանտարմաները, որոնց համար անակնկալ զբոսանք մը դարձեր էր այդ ահաւոր տեսարանը, չէին թողեր որ մարդ անոնց օգնութեան փութայ, եւ այդպէս մայրն ալ վառեր էր իր վառող զաւկին հետ:

Կարելի է հարիւրներով պատմել այս կարգի դէպքերը:

Եւ բոլոր այս ոճիւրները մասնաւոր հրահանգներու արդիւնք էին: Կառավարութեան նպատակն էր Հայութեան զալիք սերունդը կոտորել, ցեղին ընդհանուր բնաջնջումը իրականացնելու համար: Կը խնայէր լոկ այն տղոց որոնք չպիտի կրնային օր մը յիշել իրենց ծնողներուն կրած զարհուրանքը: Որովհետեւ, աւելի ետքը տրուած հրահանգները կը յանձնարարէին լոկ հինգէն պակաս տարիք ունեցողներուն խնայել: Ասոնք պիտի թրջացուէին եւ իբր թուրք պիտի մեծցուէին մասնաւոր որբանոցներու մէջ, եւ օր մը պիտի ծառայէին պատերազմին պատճառաւ թուրքերուն ունեցած մարդկային կորուստը լեցնելու, եւ թուրք ցեղին բերելու այն-

քան բարձր յատկութիւններով օժտուած ցեղի մը, հայ ցեղին պատուաստը: Ծիշք երբեմնի ԵՆԻՆՅԵՐԻներուն պէս:

Այս կարգի տիպար որբանոցներ հաստատուեցան Էնկիւրիի, Կեսարիոյ, Դամասկոսի, Անթուրայի (Լիբանան), Պէյրութի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ: Թրջացման այդ ծրագիրը ա՛յն աստիճան խանդավառութեամբ ընդունուած էր թուրք մտաւորականութեան կողմէ որ նշանաւոր թուրք գրագիտուհիներ՝ ինչպէս Պալիտէ Էտիպէ Հանըմ, Նիկեար Հանըմ, եւ ուսուցչուհիներ՝ յօժարակամ այդ դործին նուիրուեցան, եւ Սուրիա երթալով անձամբ ձեռք առին թրջացուած որբերը մարգելու, «ագագփոխ» ընելու այդ դործը, ինչպէս ցոյց կուտան այս աշխատութեան կցուած լուսանկարները:

Շատ տեղեր՝ իսլամ ընտանիքներ իրենց քով առած էին այդ տղոցմէն մէկ կամ երկու հատ: Ընդհանրապէս կը յափշտակէին, քիչ անգամ կը գնէին, եւ երբեմն ալ ճամբաներուն վրայէն կը գտնէին: Մարդասիրութեան համար չէր: Ընդհանուր զօրահաւաքութեան պատճառաւ՝ աշխատող ձեռք չէր մնացած մէջտեղը: Այդ տղաքը կ'առնէին որպէս զի աշխատցնեն, եւ շատ հեղ թիապարտի տաժանք մըն էր որուն կը բռնադատուէին այդ խեղճ տղաքը՝ պատառ մը հացի փոխարէն զոր քիչ անգամ առանց ծեծի կ'ուտէին:

Այդ տղոց տարիքը, հինգէն, եօթնէն վեր էր:

Կառավարութիւնը, վախնալով որ այդ կերպով կը փրկուին, օր մը նորէն հայ կը դառնան, արգիլեց ատիկա, ինչպէս ցոյց կուտայ հետեւեալ հեռագիրը. —

«No. 603.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կանաւաբուքեան.

«Կ'իմանանք թէ Սվազի, Մամուրէք-Իւլ-Ազիզի, Տիարպէֆիքի, Էրզրումի նահանգներէն տարագրուած եւ նամբուն ընթացքին իրենց ծնողներուն մեռած ըլլալուն հետեւանալով անոք մնացած ծանօթ անձնատրութեանց (Հայոց) պատկերները կարգ մը իսլամ ընտանիքներու կողմէ որդեգրութեան եւ սպասարութեան կ'ընդունուին: Ձեր նահանգին մէջ գտնուող «այդ կարգի տղաքը հաւաքելով՝ տարագրութեան վայրերը (անապատները) զըրկելնիդ եւ յարմար դատուած կերպով ժողովուրդին այս մասին պէտք եղած հրահանգները տալերնիդ իբր շրջաբերական կը ծանուցանենք(1):

«Ներքին գործոց նախարար
«5 Նոյեմբեր 915. «ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակազրուած). —

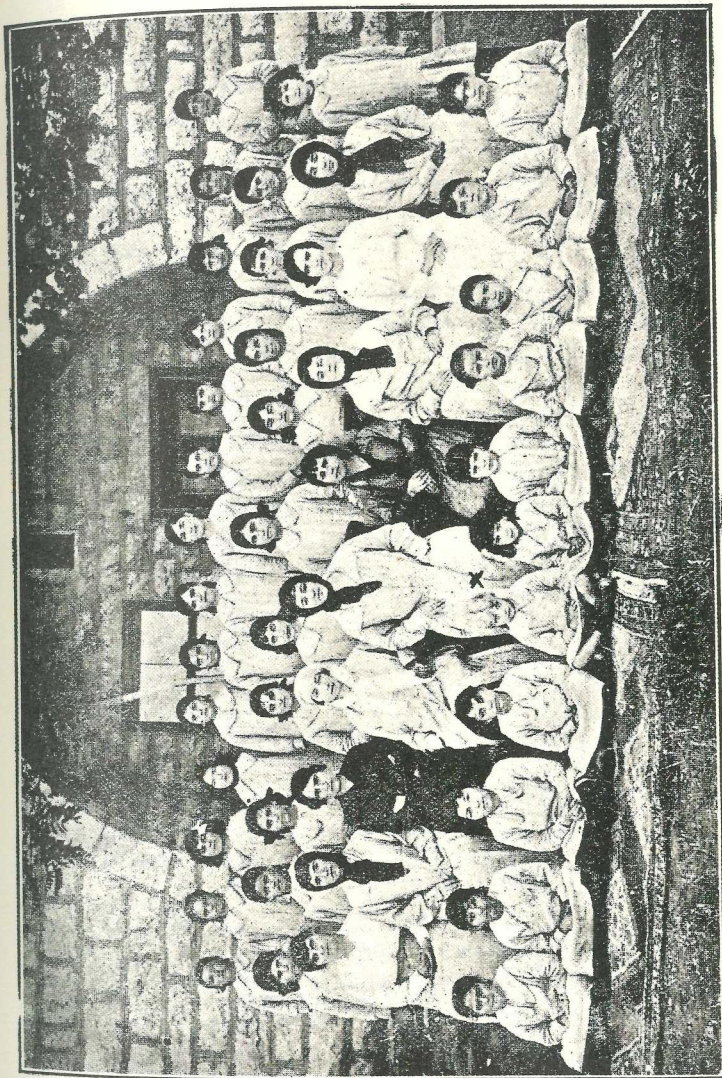
«Ոստիկանութեան Տնօրէնին հետ
«տեսնուեցէ՛ք: Գաղթականներու ընդ-
«հանուր Տեսչի փոխանորդին: 7
«Նոյեմբեր:

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 8)

(1) Այս հեռագիրը Երջաբերական մըն է որ զրկուած է բոլոր գաւառները:

Թրքացուած Հայ որբեր. — Աստղանշով. ցոյց տրուած կիներ՝ Հալիթէ Էտիպէ համբմն է.

Ատկէ քանի մը շաբաթ առաջ Հալէպի մէջ փորձ եղած էր որբանոց մը հաստատելու, եւ սկսեր էին որբերը հաւաքել փողոցներէն, ո՛չ թէ անոնց վրայ գլխաւնուն, այլ անոր համար որ անոնք փողոցէ փողոց թափառելով կարգ մը տարափոխիկ հիւանդութիւններու, մասնաւորաբար Թիֆլիսին քաղքին մէջ ծաւալման պատճառ կը դառնային:

Կառավարութիւնը սակայն, որուն տեղեկադրուած էր խնդիրը, վախնալով որ այդ կերպով որբերը կ'ազատին, իսկոյն հասցուց հետեւեալ հրամանը.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Այդ տեսակ որբանոցի մը պէտք չկայ:
«Զգացումներու անսպով գանձմէ (որբերը)
«Կերակրելու եւ անոնց կեանքը երկարելու.
«Խամար ժամանակ վատնելու ատեն չէ:
«Ղրկեցէք (անապատները) եւ իմացուցէք:

«21 Սեպտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԵԱՒ».

Այս հրամանին համաձայն, Նոյեմբեր 16-ին, Հալէպի գաղթականներու ընդհանուր Տեսչի փոխանորդութիւնը կը հեռագրէ Պոլիս՝ Աշիրէթներու եւ գաղթականներու զետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան, որուն մէկ ճիւղն էր ինք.—

«No. 31.

«Աշիրէթներու եւ գաղթականներու զետեղման ընդհանուր Տնօրէնութեան.

«Որբանոցին մէջ աւելի քան 400 տղաք
«կը գտնուին. ասոնք ալ կարգաւորուին»

«ընկերացնելով իրենց տարագրութեան վայ-
«րերը պիտի զրկուին :
«26 նոյեմբեր 915.

Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ
(«ԱՊՏԻԻԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ») .

Բայց պէտք չմնաց զրկելու : Հայէպի իշխանու-
թիւնները այլապէս ահաւոր պատուհաս մը գտեր
էին այդ խեղճ պատիկ մարտիրոսներուն համար :
Եւ այդ պատուհասը Նազմի անունով արիւնկզակ
գազան մըն էր, զոր Հայէպի որբանոցին Տեսուչ
կարգէր էին : Այս մարդը, սիսթէմաթիք անգլթու-
թեամբ մը, անօթութեամբ ու չարչարանքներով,
կը սպաննէր որբերը նոյն իսկ քաղքին մէջ : Երբ
Անգլիացիք Հայէպ մտան, Հայոց Առաջնորդարանի
բողոքներուն վրայ ձերբակալեցին այս հրէջը որ
ժամանակ չէր ունեցեր փախչելու : Այդ ձերբակա-
լութեան առթիւ յայտնուեցաւ թէ իր տեսչութեան
օրով յաջորդաբար որբանոց տարուեր են աւելի
քան 3000 հայ տղաք(2), որոնցմէ 50 հատ միայն
ողջ կը պահէր՝ ըսելով .

— Գիտմամբ այս 50 հատը ողջ թողուցի, որ-
պէս զի այս չէնքը արդարացնէ իր որբանոց անունը :
Ու մանաւանդ, ինք շարունակէ ստանալ իր
տեսչի ամսականն ու պարէնը :

Շատ անբարոյական մարդ մըն էր նոյն ատեն
այս Նազմի Պէյը : Հարիւրաւոր պղծուած մանկա-

(2) Որբերը քանի՛ հաւաքէին, այնքան կը բազմանային
փողոցները, որովհետեւ քիչ մը ամէն կողմէ, նոյն իսկ անա-
պատներէն, կը փախէին կուգային Հայէպ, երբ իրենց ծնող-
ներն կը մեռնէին : Անոնցմէ ոմանք երբեմն մէկ ամուսն քամ-
բայ կը քալէին՝ Հայէպ գալու համար :

دعوتی که در این باره صادر شده است
مستوفی ننویسید

سواس، صوره الترتیب، در باب دیگر، در مورد دولت تبریز
دشمنان زنده، این بنده و خانی حیدر که کوفت لانه است
و این بنده و خانی حیدر که کوفت لانه است
و این بنده و خانی حیدر که کوفت لانه است

دعوتی
طاعت
الدولت
الای
الای

ՊԱՏԿԵՐ 8. — Թալեպ Փաշայի մէկ ծածկագիր
հեռագիրը մակագրուած Մուսթաֆա Ապ-
տիւլիայից Պէյէ .

տի աղջիկներու, նոյն իսկ մանչերու պատմութիւններ շարան շարան իրարու յաջորդեցին իր բանտարկութեան առթիւ:

Որբերուն՝ որբանոցներու մէջ հաւաքուելով փրկուելուն վախը միշտ բարբախուն մնաց կառավարութեան մօտ, ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ մեր ձեռքը գտնուող տօքիմաններէն: Մէկ հատը մահաւանդ կ'արժէ մէջ բերել՝ իբր անխղճութեան գլուխ-գործոց մը որուն երբէք հասած ըլլայ մարդկային բարբարոսութիւնը.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Կ'իմանամք թէ կարգ մը տեղեր բացուած որբանոցներուն մէջ ծանօթ անձնակալութեանց (Հայոց) տղաքն ալ կ'ընդունուին: Բանի որ կառավարութիւնը անոնց «այրիւր վնասակար կը նկատէ, ըլլայ իսկական նպատակը չհասկնալով(3) եւ կամ «գայն արհամարհելով՝ այդ տեսակ տղաքը «սնուցանել եւ անոնց կեանքին յարատեւութեան աշխատիլը, ինչպէս նաեւ անոնց «վրայ գթալը կառավարութեան բաղձանքին բոլորովին հակառակ գործել կը նշանակէ: Կը յանձնարարեմ որ այդ տեսակ «տղաքը որբանոցները չընդունուին եւ անոնց համար յատուկ որբանոցներ հիմնելու ձեռնարկներ չըլլան:

«15 Յունուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԿ».

(3) Այսինքն՝ կառավարութեան իսկական նպատակը, — անոնց ամէնուն ջարդուելու սահմանուած ըլլալը:

«Կերջէն՝ կառավարութիւնը պէտք տեսաւ բացատրութիւն մը տալու սպաննուելիք պղտիկներու մասին, զանազանելով անոնք որոնք պէտք էին պահուիլ՝ թուրք ցեղին ապագայ զօրացման համար, եւ այս մասին զրկեց հետեւեալ հեռագիրը զոր կարելի է կարգալ՝ առանց սոսկումէ փշտուելու.—

«No. 830.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Հաւաքեցէք եւ սնուցէք այն որբերը «միայն որոնք չեն կրնար յիշել գուլումը որուն եմքարկուեցան իրենց ծնողները: «Մնացածները կարաւաններուն ընկերացնելով զրկեցէք:

«12 Դեկտեմբեր 915.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱԿ».

(Մակազրուած).—

«Գաղթականներու ընդհանուր «Տեսչութեան փոխանորդին: 12
«Դեկտեմբեր:

«Կուսակալ

«Մ ՈՒ ՍԹԱՖԱ ԱՊՏԻԻԼ ՀԱԼԻԳ».

Այս հեռագրին մէջ՝ «կարաւաններուն ընկերացնելով զրկեցէք» պարբերութիւնը կը նշանակէ.— «Անապատները զրկեցէք», այսինքն՝ մեռցուցէ՛ք:

1916 յունուար 23-ին՝ նոր հեռագիր, որ գրեթէ միեւնոյն թելադրութիւնը կ'ընէ, այս անգամ պատճառաբանելով նախապէս տուած հրամանը.—

«No. 853.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարության, ուղղում՝ Հայկափ կուսակալության».

«Անանկ ատեն մը ուր պաշտպանութեան եւ սնունդի կարօտ հազարաւոր իսլամ գաղ-քականներ եւ նահատակներու(4) այրի-ներ կը գտնուին, ապագային դարձեալ վնասակար դառնալէ զատ ուրիշ բանի չծա-ռայելիք կարգ մը ծանօթ անձնաւորու-թեանց (Հայոց) ձգած պոտիկներուն սը-նուցման համար աւելորդ ծախսեր ընելլը «յարմար չէ: Ատոնք տարագրութեան կա-րուաններուն ընկերացներով, վիլայէթէն «դուրս հանել, եւ մինչեւ հիմայ սնուցուող-ներն ալ՝ մեր վերջին զեկուցման համե-մատ՝ Սվազ գրկել:

«23 Յունուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակագրուած). —

«Գաղթականներու ընդհանուր «Տեսչութեան փոխանորդին: 25 «յունուար:

«Կուսակալ

«Մ Ո Ւ Ս Թ Ա Տ Ա Ա Պ Տ Ի Ի Լ Հ Ա Լ Ի Գ».

Հայկափի մէջ՝ միջոց մը սկսան որբերը ժողովել, ըսելով որ Սվազ պիտի զրկուեն: Հայոց Առաջնորդարանը որբանոց մը բացած էր. այնտեղ զտնուող

(4) Թուրքերը «Շէհիտ» (հաշատակ) կ'անուանեն պատե-րագրի մէջ մեռած իրենց զինուորները:

دفعه تقاضا کرده ایم که این کار را در تاریخ ۲۰ فوریه ۱۳۰۵
مقرر شد که این کار را در تاریخ ۲۰ فوریه ۱۳۰۵

ایرندین فدراتی تحقیر ایدیه جده جده لورگانه استحقاق مصور
ایمانک خوبه شایسته بر سر نه اعانه کری منا خیرینک فخره زینف
ایراندی | ایراندی
دفعه تقاضا
طعنات

۱۳۰۵ / ۲۰ فوریه
۱۳۰۵ / ۲۰ فوریه
۱۳۰۵ / ۲۰ فوریه

որբերը առնուեցան ամբողջովին: Ուզեցին առնել նաև Ալթունեան որբանոցին որբերը, բայց այդ որբանոցը կը դնուէր ձէմալ Փաշայի պաշտպանութեան տակ, եւ չյաջողեցան(5):

Նախ Պէյ մեզի պիտի պատմէ այդ տղաքը Սըվազ զրկելու մտադրութեան գաղտնիքը, որ արդէն ծանօթ էր Հալէպի մէջ:

«Որբերը Սվազ զրկելու նպատակը, — կը գրէ իր յիշողութեանց մէջ, — զանոնք սպաննել էր: Ասոնց առաքման մասին ինծի ալ հրահանգ տրուած էր: Յատուկ պաշտօնեայի մը հսկողութեամբ մանուկները մինչեւ էրէյլի պիտի տարուէին եւ անկէ՛ կառքերով՝ Սվազ պիտի զրկուէին: Ես էրէյլի պիտի մնայի: Այդ միջոցին՝ գաղթականներու գործերուն յատկացուած գումարը լմնցած էր: Նոր վարկի մը կը սպասուէր: Յապաղեցաւ: Գործը աւրուեցաւ: Եօթ-ութ ամիս վերջ ուրիշ կարգադրութիւն մը եղաւ: Որբերը Պոլիս զրկուեցան:

Այս մասին զարհուրելի փաստ մը կը դառնայ Հալէպի գաղթականաց ընդհանուր տեսչի փոխանորդին կողմէ Պոլիս՝ նոյն պաշտօնատան կեդրոնին զրկուած հետեւեալ ծածկագիրը. —

«No. 63.

«Աշիրէթներու եւ գաղթականներու գետեղման բնդիսանուր Տնօրէնութեան.

(5) Այս որբանոցին հաստատման պատճառ եղաւ Տաքթ. Ալթունեան, Հալէպի ամենէն նշանաւոր հայ բժիշկը որ այդ ֆաբրիկա հաստատած է տիպար որբանոց մը: Ճէմալ Փաշա կը յարգէր Տաքթորը, եւ արտօնած էր անոր աջիկը, օրհորդ No-rah-ն որ որբանոց մը բանայ: Նոյն իսկ որբերուն պարէնը փաշան տուաւ մէկ երկու անգամ, զինուորական շտաբաններէն:

5.

د اخير نظر زاهدی که در تاسع ماه و ۱۸۰۴
روز در سفره بی تنگ از راه حورناهد.

عنا بوجه و انوار بکرم جوده و کرم انوار و انوار
وجود اکبره آنگاه که منته به بقیه بقیه تولد انچه به جلا اوله
بپایان انچه معلوم نکرده قضیه سنه ۱۸۰۴ که در ایام
اختیاری و غیره...
و کرمی و نه...
دفعه اوله
طفت
کرم جوده و انوار
اوله
دفعه اوله

Այս հեռագրին քարգումանութիւնը տես էջ 189, քիւ 853.

«Յուրտեյունն սաստկութեամբ շարու-
«նակած այս միջոցին որբերը որոշուած տե-
«ղը(6) զրկուելով, անոնց յաւիտեանական
«հանգիստը պիտի ապահովուի: Հետեւա-
«բար՝ խնդրուած վարկին յանձնման մասին
«արտօնութիւն կը հայցեմք:

«28-Յունուար 916:

«Ընդհ. Տեսչի փոխանորդ
(«ԱՊՏԻԻԼԱՀԱՏ ՆՈՒՐԻ»)».

Ժամանակ մը վերջը, էնվէր փաշա, Պաղես-
տինի ճակատը զացած միջոցին ճամբաներուն վը-
րայ տեսեր էր որբերու խումբեր, մերկ ու անօթի,
եւ հրամայեր էր որ ատոնք հաւաքուելով սնուց-
ուին զինուորական կայաններու հրամանատարնե-
րուն կողմէ:

Որբերը իրօք հաւաքուեցան: Երբ դեռ Մէսքէ-
նէ կը գտնուէի, այս հրամանին համաձայն, մաս-
նաւոր վրաններու տակ առնուեցան այդ պզտիկնե-
րը որոնք մէջտեղ մնացած էին առանց ո՛ր եւ է ան-
պաւէնի, առանց ապրուստի ո՛ր եւ է միջոց ունենա-
լու: Ծոններուն հետ կը կուռէին, անոնցմէ խլելու
համար ոսկորները զորս քարերու միջոցաւ փոշխաց-
նելով կ'ուտէին(7):

(6) Սվազ:

(7) Կ'երեւայ թէ քուստութիւնն ալ իր բնական կանոն-
ները ունի: Այդ հայ տղաքը ինչպէ՞ս սորվեք էին ոսկորները
փերելով ուտելու եղանակը՝ որ անուստ իրենց անձամօք էր
անապատ եկած ատեննին: Ամիսներ զիրջ երբ Լիբանան փայտած
էի, հոն ալ սով կար. եւ Լիբանանցի արար տղաքն ալ միե-
նոյն կերպով կը փերէին ու կ'ուտէին ոսկորները:

Ճշմարիտ հերոսներ ելան իրենց մէջէն: Տէր
Զօրի Զարդին նախապարաստութեան այդ օրե-
րուն՝ ամէն կողմէ պաշարուած էինք, չէինք կըր-
նար ոչ մէկ լուր առնել ոչ մէկ տեղէ: Այս տղաքը
մեզի իբր լրաբեր կը ծառայէին: Քանի քանի ան-
գամ Տէր Զօր զրկեցինք 6—7 տարեկան մանուկներ,
ծանօթներու ուղղուած նամակներով: Գացին ու
պատասխանները բերին: Իբր մուրացկան կը մըտ-
նէին քաղաք, կը գտնէին մարդիկը որոնց գրած է-
ինք, նամակը կուտային եւ պատասխանը առնելով
կը դառնային ետ, մեր մօտ: Քսան օր կը տեւէր
այս ճամբորդութիւնը: Ինչո՞վ կ'ապրէին այդ քը-
սան օրերու ընթացքին: Ո՞վ գիտէ: Որովհետեւ
խոտ ալ չկար ճամբաները: Բայց կ'ապրէին ու կը
կատարէին իրենց վստահուած գործը:

Պօլսէն աքսորուած երիտասարդ մը, Շաչեան
Լեւոն, որ լաւ դիրք չիւնած էր Տէր Զօրի մէջ եւ որ
Զարդերուն առաջին զոհերէն մէկը պիտի ըլլար,
այդ պզտիկ տղոց միջոցաւ մեզի հասցուց երկտող
մը որուն իւրաքանչիւր բառը կը յիշեմ հիմայ,
երեք տարի վերջ, եթէ դարեր ալ ապրելու ըլլամ՝
պիտի յիշեմ նորէն. — «Մնաք բարո՞վ. դանակը
վզիս կը գրեմ: Փախէ՛ք ամէն գնով, վար մի՛ իջնէք:
Հարիւր հազարներ ենք հոս որ պիտի իյնանք վաղը
միւս օր: Փրկեցէ՛ք մեր յիշատակը եթէ բախտա-
ւոր. . . »: Զէր կրցեր չարունակել: Այդքանը մի-
այն հասաւ մեզի, եւ ատոր վրայ էր որ անապա-
տէն փախանք Հալէպ:

Պարտիզակցի տղայ մը, հազիւ տասնամեայ,
Տէր Զօրէն տասը ժամ ասդին՝ Մէսքայի եւ Հա-
մամի կէս ճամբուն վրայ, աւազին մէջ թաղուած,
դէպի վար իջնող Հայերը ետ դարձնելու կը ջանար:

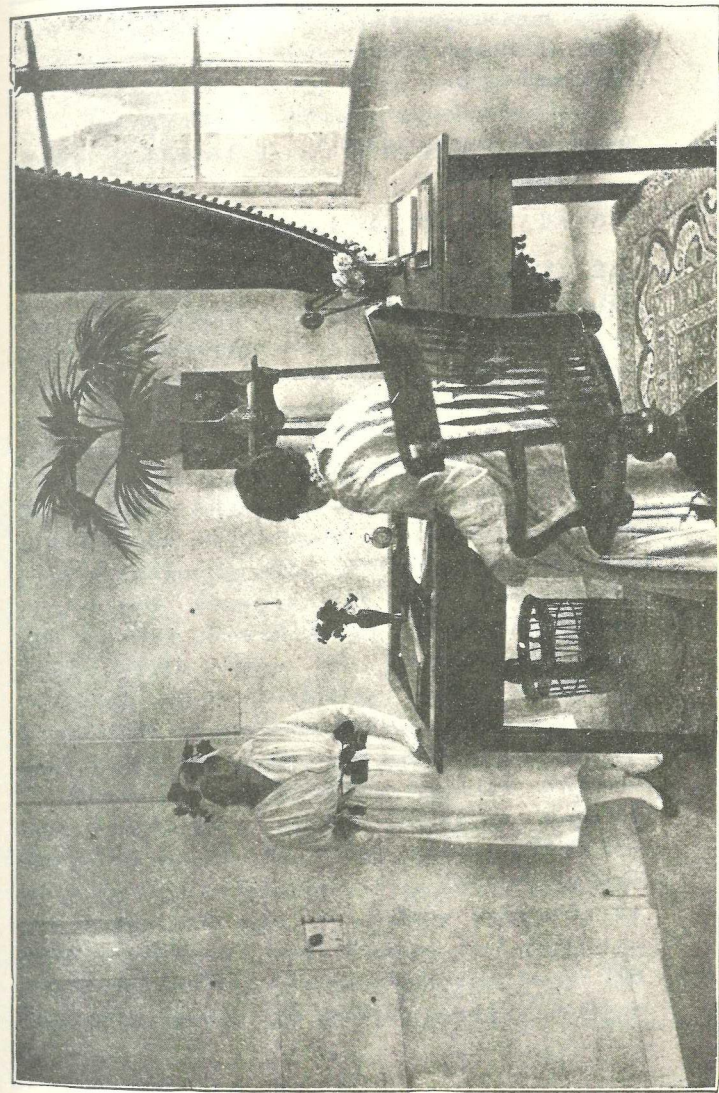
Այս տղան չէր կրնար խօսիլ: Լեզուն կտրուեր էր ով գիտէ Ի՞նչ զարհուրելի անցքի մը ընթացքին: Բայց ձեռքի շարժումներով կը հասկցնէր թէ վարը պիտի շարդեն, եւ իր անբարբառ պերճախօսութիւնը չէր ընդհատուեր մինչեւ որ մարդիկը չհամոզէր ետ դառնալու: Յետոյ նորէն կը թաղուէր, կը ծածկուէր աւազին մէջ, սպասելով նոր մարդոց: Այն զարհուրանքի ու սոսկումի օրերուն մէջ այս հոյակապ վեհանձնութիւնը տանամեայ տղու մը կողմէ՛ որ խօսելու կարողութիւնն ալ չունէր, անսովորական աւանդ մը կը դառնայ այլեւս: Ի՞նչ եղաւ այս պզտիկ հերոսը: Ո՞ր ազգը չպիտի հրպարանար՝ ասանկ տղաք հասցուցած ըլլալուն համար:

Այսպէս՝ այդ որբերը կը հաւաքուէին զինուորական կայաններու մօտերը: Մէսքէնէ ալ զինուորական կայանի մը վերածուած ըլլալով, հոն ալ հաւաքուեցան: Օրական մէյ մէկ պզտիկ հաց կուտային անոնց, երբեմն ալ, շաբաթը մէկ երկու անգամ, ապուրի հեռաւոր գաղափարը տուող տաք ջուր մը:

Բայց կեղբոնական կառավարութիւնը չուտով իմացաւ ասիկա, եւ իսկոյն հասաւ հրաման մը որ կը յանձնարարէր զինուորական իշխանութեանց ձեռքէն առնել այդ տղաքը եւ փճացնել:

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալեպի կուսակալութեան.

«Պատերազմական նախարարութեան հրաւանով զինուորական կայաններու կողմէ հաւաքուելով սնուցուած ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայոց) մանուկները,

Է. Գ. Գ. Կիճեաւ Լոյս Միջնակարգ դպրոցի խնամարարները Կիճեաւի Կոմիտասի մանկապարտէզում:

«պատրուակելով թէ գաղթականներու պաշ-
 «տօնատանց կողմէ պիտի սնուցուին, հա-
 «մախումբ վիճակի մէջ, առանց կասկածի
 «տեղի տալու, փնացնել ու տեղեկացնել :
 «7 Մարտ 916. «Ներքին գործոց նախարար
 «ԹԱԼԷԱԿ» .

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 9)

Քիչ ետքը, Հաբբը Պէյ, Մէսքէնէ-Տէր Զօր
 ճամբուն վրայ գտնուող գաղթականներու վերջին
 բեկորները կոտորել տալէ ետք, հաւաքեց բոլոր
 որբերը եւ քշել տուաւ դէպի Տէր Զօր, ուր ջար-
 դերը դադրեց էին; որովհետեւ ջարդուելիք մարդ-
 չէր մնացեր : Այդ որբերը 300-էն աւելի էին, բայց
 անոնցմէ մաս մը, մօտաւորապէս 100 հատը, Տէր
 Զօր չգացին : Ապուհարրարի մօտ, մինչդեռ տեղ-
 ւոյն Միւտիբ տիրահոջակ Բահմէտտին Օնպաշի
 զանոնք ճամբու կը դնէր, անոնցմէ չորս հինգ հո-
 ղի յանկարծ խոյացեր էին դէպի Բահմէտտինի
 ձին, եւ անոր յետոյքն ի վար՝ փերթ փերթ իյնող
 աղբին մէջէն սկսեցին իրարմէ յափշտակել
 մարտուած գարիի հատիկները, որոնք յստակօրէն
 կ'որոշուէին դարչահոտութեամբ մխացող թրիքի
 կոյտին մէջ : Ով գիտէ քանի՛ օրէ ի վեր անօթի է-
 ին : Անասունը, այդ անահնկալ արչաւէն վախա-
 լով, խրտչեց էր եւ քիչ էր մնացեր որ Օնպաշին
 վար նետէ վրայէն : Այդ ատեն, կատաղութեան նո-
 պայի մը մէջ, արիւնարբու հրէշը ձին քշեց էր տը-
 դոց խումբերուն վրայ եւ զանոնք կոխկրտեց էր
 անոր սմբակներուն տակ : Քառորդ ժամ վերջ, երբ
 կարաւանը ճամբայ ելեց էր վերջապէս, հազիւ 200
 պղտիկներ մնացեր էին քալելու կարող : Միւսները

Երկու պատիկներ միայն ազատեցան այս ըսպանդէն, մէկը Ռօտտօթօցի Օննիկ անուն 13—14 տարեկան մանչ մը որ քարայրի մը անկիւնը մնացած ըլլալով՝ ծուխէն նուաղեր էր միայն: Վերջէն՝ յաջողեցաւ Տէր Զօր դառնալ եւ պատսպարուեցաւ Նիկոմիդիացի Քիւրտեան Օննիկ անուն հացագործի մը կողմէ որ բանակին հացի հայթայթիչը ըլլալուն ողջ թողուած էր: Միւս ազատողը՝ Շապին Գարահիսարցի աղջիկ մըն է, Աննա անունով, Օսմանեան բանակին հայ սպաներէն մէկուն քոյրը: Այս աղջիկը նոյնպէս նուազած էր եւ քաջքուելով քաջքուելով յաջողեր էր կտրել ահագին հեռաւորութիւն մը, անցեր էր Ուրֆա, ուր կ'ապրի տակաւին:

Որբերուն տրուած գերագոյն հարուածը եղաւ ասիկա:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ւ Խ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Ե.— ՔԱԶԱԼԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Քանիցս առիթ ունեցանք ըսելու թէ ինչպէ՛ս Պոլսոյ կառավարական կեդրոնը կը քաջալերէ այս ոճիրները, պատասխանատուութեան ամէն մտահոգութեան մասին ապահովելով ոճրագործները: Կառավարութիւնը միշտ աշխատեցաւ որ ամէն պաշտօնեայ եւ ժողովուրդէն ամէն անհատ ետ չկենայ այս «հայրենասիրական սուրբ պարտականութեան», — ինչպէս կը կոչէր հայասպան գործը: Բայց աւելի լաւ է որ պաշտօնական սօքիւմանները խօսին այս մասին: —

«No. 544.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«Զօրի Սանճագ-ին տարագրութեան «վայր ընտրուելուն նպատակը 2 սեպտ. «1915 թուակիր եւ No. 1843 գաղտնի հրաւանագրով բացատրուած էր: Ճամբուն ընթացքին ժողովուրդին կողմէ ծանօթ անձնաւորութեանց (Հայերուն) դէմ կատարուելիք բոլոր ռիթները կառավարութեան «հասնիլ ուզած նպատակին իրականացման «ծառայելուն համար, անոնց մասին օրինական հետապնդման տեղի չկայ: Զօրի եւ «Ուրփայի կառավարչութեանց ալ պէտք է «զած գեկուցումը եղած է:

«3 Հոկտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԴ».

(Մակաղորւած) .—

«Գաղթականաց ընդհանուր տես-

«չի փոխանորդին: 5 Հոկտեմբեր:

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 10)

Համիմաստ հեռագիր մըն է նաեւ հետեւեալը,
որ ոճիրները հրամայուելէն ետք՝ կը յանձնարարէ
ականջ չկախել զոհերու բողոքին .—

«No. 745.

«Ծածկագիր ներքին գործոց նախա-
«քարուքեան, ուղղուած Հալէպի կուսա-
«կալութեան.

«Ծանօթ անճամարութեանց (Հայե-
«բուն) կողմէ իրենց դէմ գործուած ա-
«քարքներուն մասին կառավարական պաշ-
«տօնատանց ուղղուած տրտունջի եւ բողո-
«քի հեռագիրները ընդունուելուն մէջ ան-
«պատեհութիւն մը չկայ: Բայց անոնց քնն-
«նութեամբ զբաղիլը ի գուր ժամավաճա-
«րութիւն պիտի ըլլայ: Բողոքողներու կը
«հաղորդէ՛ք որ կորսնցուցած իրաւունքնին
«իրենց տարագրութեան վայրերուն մէջ
«հետապնդեն:

«9 Դեկտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷԱՒ».

(Մակաղորւած) .—

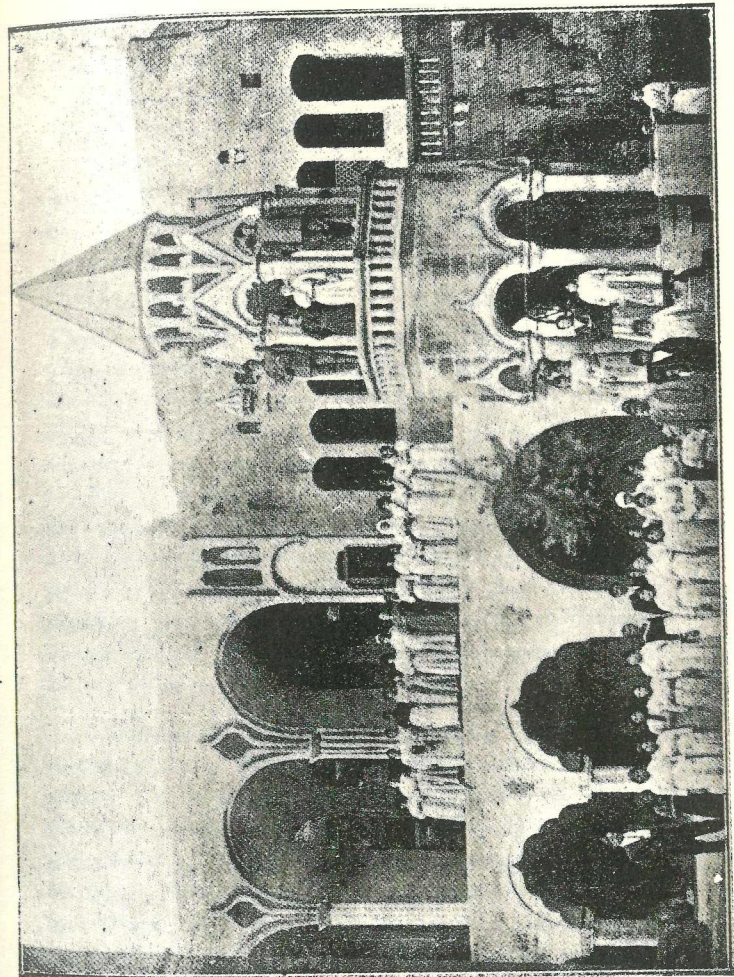
«Ընդհ. տնօրէնութեան գրուած

«էր: Գաղթականաց ընդհ. տեսչի

«փոխանորդին: 11 Դեկտեմբեր:

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

Ռեպուբլի Ս. Սարգիս վանքին բակը ապաստանող Հայեր .

Բայց այդ տարազրույթեան վայրերը անապատներու սպանդանոցներն էին, ուր այն «իրաւունքներն կորսնցուցած» մարդիկը կը քուէին ջարդուելու համար: Որո՞ւ պիտի բողոքէին այդ անապատներուն մէջ, որոնցմէ՞ պիտի փնտռէին իրենց կորած իրաւունքը: Անոնցմէ՞ արդեօք որոնք իրենց մնացած կեանքն ալ խելու կոչուած էին:

Երբ այս հեռագիրը կ'արձանագրեմ, միտքս կ'իյնայ հետեւեալ միջադէսը: Այն օրերուն ուր վերապրողներու յիշատակները կը հաւաքէի, մըտածեցի առանձին աշխատութեան մը մէջ նկարագրել այն ահաւոր տանջանքները զորս Թուրքերը հնարեցին ու գործադրեցին հայկական տեղահանութեան ու ջարդերու միջոցին, եւ որոնց քով՝ Հաւատաքնութեան բովանդակ արհաւիրքը, նոյն իսկ չինական նրբահնար տանջանքները կը կորսնցընեն ամէն նշանակութիւն: Արդէն իսկ հատոր մը լեցնելու չափ բան հաւաքեր էի, երբ օր մը Սեբաստացի Կիւլիա անունով կին մը ներկայացաւ ինծի: Ան ալ կը պատմէր միւսներուն պէս:

— Երկու գաւազներս մեռցուցեր էին, կ'ըսէր լալով, երրորդ մը միայն կը մնար ինծի. ութ տարեկան էր, լոյսերու պէս. ուրիշ բան չունէի զիս կեանքին կապող. առեր ու կը տանէին. ուզեցի ընդդիմանալ, բայց զարկին, ծեծեցին. գլուխս ձեղքէր էին եւ արիւնը աչուրներուս մէջ լեցուած էր: Սկսայ լալ: Եւ չուզեցին որ լամ, արգիլեցին: Կը զարնէին որ չլամ: Եւ ինծի համար ամէնէն դառն տանջանքը այս չլալու բռնադատութիւնն էր երբ արցունքի ծով մը կար ներսս որ արդէն դուրս չելլելով դիս կը խեղդէր:

Եւ իրօք ամէնէն զարհուրելի տանջանքն է ասիկա, որուն այդ կինը եւ ուրիշ բիւրաւորներ ենթարկեցին: Չարնել, անոնց սիրտը խաւտոցել, անոնց միւր բղիկ բղիկ ընել, եւ ստիպել որ չպուսան, չլա՛ն. . .

Եւ այդ դժբախտներուն լալու իրաւունքն իսկ չճանչցող մարդիկը ինչպէ՞ս պիտի աշխատէին որ անոնք վերտանան իրենց այն միւս բոլոր կորած իրաւունքները:

Կատալարութիւնը, մինչդեռ մէկ կողմէ կը քաջալերէր սճրագործութիւնները, միւս կողմէ շարունակ կը դրդէր զաւառներու պաշտօնէութիւնը որ հետապնդուած նպատակին էութիւնը լաւ ըմբռնեն եւ ամէն կերպով աշխատին զայն փութով գործադրելու: Լաւագոյն հայրենասիրութիւնըն էր ասիկա եւ նոյն ատեն գեղեցկագոյն յատկութիւնը զոր կրնային ցոյց տալ իրենց պաշտօնին մէջ:

Ահաւասիկ հետազիր մը որ ուրիշ ամէն բանէ աւելի պերճախօս պիտի գտնայ այդ մասին.—

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Նախապէս հաղորդուած էր թէ կա-
«ուսակարութիւնը, ձէմիյէթին (Իթիհատի
«Քօմիթէին) հրամանով, որոշած էր ամ-
«բողջովին փնացնել Թուրքիոյ մէջ բնակող
«ընդհանուր Հայութիւնը: Այս հրամանին
«ու որոշման հսկառակողները պետութեան
«պաշտօնական կազմին մաս չեն կրնար մը-
«նայ (1): Կին, տղայ, անկար, նկատի չառ-

(1) Իթիհատի ֆօմիթէին դէմ արդի թուրք կառավարութեան հրատարակած ամբաստանագրին մէջ կը կարդանք.—
«Կատարուած ֆնուրիւններու համաձայն, անոնք որ չեն ու-

دفعه نظريه
تقدیر و انوار
۱۳۱۰

دفعه نظريه
تقدیر و انوار
۱۳۱۰

دفعه نظريه
تقدیر و انوار
۱۳۱۰

ՊԱՏԿԵՐ 10.— Թալէադ փաշայի մէկ ծածկագիր հեռագրին լուծուած պատմէնը, ծանօթագրուած Հալէպի կուսակալէն.

«նելով, փնացման միջոցները որքան-ալ ե-
«ղերական ըլլան, խզնի զգացումներու ա-
«կանջ չկախելով՝ անոնց գոյութեան վերջ
«տալու է:

«16 Սեպտեմբեր 915.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԵԱԳ».

(Բնագրին լուսանկարը տեսնել, Պատկեր՝ No. 11)

* * *

Նոյն իսկ իսլամանալով փրկուելու ճամբան
դոցած էր կառավարութիւնը, միշտ հրահանգ կը
դրկէր որ կարեւորութիւն չընծայեն իսլամացման
առաջարկներու: Եւ արդէն ամէն տեղ մերժուեցան
անոնք: Ընդունողներն ալ, ինչպէս Կեսարիոյ ժո-
ղովուրդին մէկ մասը, նորէն քշուեցան ու կոտոր-
ուեցան:

Կարգ մը անցքեր ցոյց կուտան թէ ի՞նչ էր այս
մասին կառավարութեան մտածումը: Նախորդ
ջարդերու միջոցին, Հայեր, փրկութեան ուրիշ մի-
ջոց չունենալուն, իսլամացեր, եւ փորձանքը ան-
ցընելէն ետք նորէն իրենց եկեղեցին դարձեր էին:
Կառավարութիւնը վստահ էր որ այս անգամ ալ
այդպէս պիտի ըլլայ, եւ չէր ընդունած. իսլա-
մացման առաջարկները: Ինկիլերի մէջ հայ մը
զաղտնի իսլամացեր էր տեղահանութեան օրերուն:
Երբ զինքն ալ կը ձերբակալեն, քանի մը թուրքեր
դիտել կուտան տեղւոյն տիրահազակ ոստիկանու-
թեան Տնօրէն Պէհաէտտին Պէյի թէ այդ մարդը
իսլամութիւնը ընդունած է:

զած մասնակցիլ յիշեալ ոմիրներուն, համարուած են հայրե-
նիքի դաւաճան»:

— Հոգ չէ, կ'ըսէ Պէհաէտտին Պէյ՝ խնդալով,
այսքան Հայ մեռնելու կ'ըթան կոր, թող մէկ հաս
ալ իսլամ դտնուի անոնց հետ:

Մարդը կը քշուի ու կը սպաննուի:

Նմանօրինակ դէպք մըն ալ կը պատմէ Նախմ
Պէյ իր յիշողութեանց մէջ.—

«Ամասիայ նահանգին Մարգուան քաղ-
քին ժողովուրդէն ընտանիք մը իրենց քաղ-
քին մէջ տեղահանութիւնը սկսելէն քանի
մը օր առաջ կ'իսլամանան եւ իսլամացած
ըլլալին հետագրով կ'իմացնեն իրենց ըն-
տանիքին պետին որ այն միջոցին Չօրում
կը գտնուէր: Կնոջն ու զաւակներուն իսլա-
մացած ըլլալը իմացող այս մարդը ինք ալ
կ'իսլամանայ, բայց տեղահանութեան չա-
գատիր: Հալէպ՝ ուր ինկեր էր վերջապէս,
աղերսագիր տալով ընտանիքին Մարգուա-
նի եւ իրեն ալ Չօրումի մէջ իսլամացած ըլ-
լալը յիշելով, կը խնդրէր որ զինքը ար-
տօնեն երկիրը դառնալու: Թէ՛ Մարգուան
եւ թէ՛ Չօրում հարցուելով հասկցուեցաւ: Ի՞նչ
այս մարդը իբր իսլամացած է եւ Եւուսի
Ձիյա կը կոչուի: Բայց հակառակ ատոր, Ապ-
տիլահատ Նուրի Պէյ գրեց իր մասին.—
«Թէ՛ եւ իսլամացեր է, բայց որովհետեւ
գաղթականներու առաքման մէջ կարելի չէ
բացառութիւն ընդունիլ, Չօր պէտք է եր-
բայ ընդհանուր առաքումներու հետ, եւ իլ
ընտանիքն ալ պէտք է իրեն միացուի այն
տեղ:»

«Կուսակալը հաստատեց այս որոշումը»:

Ներքին գործոց նախարարութեան հետեւեալ հեռագիրը ցոյց կուտայ թէ Ապտիւլահատ Նուրի Պէյի այդ վարժունքը եւ Հալէպի կուսակալին կողմէ ատոր վաւերացումը Պոլսէն եկած մասնաւոր հրահանգի մը արդիւնքն էին:—

No. 762.

«Հալէպի կուսակալութեան.

«Պատասխան՝ 2 Դեկտեմբեր 1915 հեռագրին.

«Ընդհանուր առաճումներէն (դէպի աւնապատ) փրկուելու մտածումով իսկ «մութիւնը ընդունիլ ուզող Հայերուն հազարդեցեք թէ անհրաժեշտարար պէտք է իրենց տարագրութեան վայրերուն մէջ իսկ լամանան:

«17 Դեկտ. 915. «Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԴ».

Այսինքն՝ պէտք է նախ իջնեն անապատները, ուր սակայն պիտի ջարդուէին իսլամանալու ատեն չունեցած: Եւ արդէն այդ կարգի դիմումներու ահանջ կախող չկար անապատներուն մէջ:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ի Ե

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Զ.— ԱՐԴԱՐԱՑՄԱՆ ՓՈՐՁԵՐ

Թուրք կառավարութիւնը մինչդեռ մէկ կողմէ
այս ընդհանուր բնաջնջման միջոցները գործադրել
տալու կ'աշխատէր, միւս կողմէ ալ կը զբաղէր ա-
նոնց արդարացումը պատրաստել տալու: Որմէ՞ կը
վախնար իրապէս: Մարդոցմէ՞ն թէ պատմութե-
նէն: Ոճրագործներու խղճմտանքը չափազանց մութ
բան մըն է որ կարելի ըլլայ ամէն բան յստակ տես-
նել անոր մէջ: Մենք սոսկ իրողութիւնը նկատի
կ'առնենք, առանց պատճառը փնտռելու:

Մեր ձեռքը գտնուած տօքիւմաններուն մէջ կայ
նաեւ հետեւեալ ծածկագիրը որ Հալէպ հասած է
1916 Փետրուարին, երբ տեղի կ'ունենային անա-
պատներու ջարդերը.—

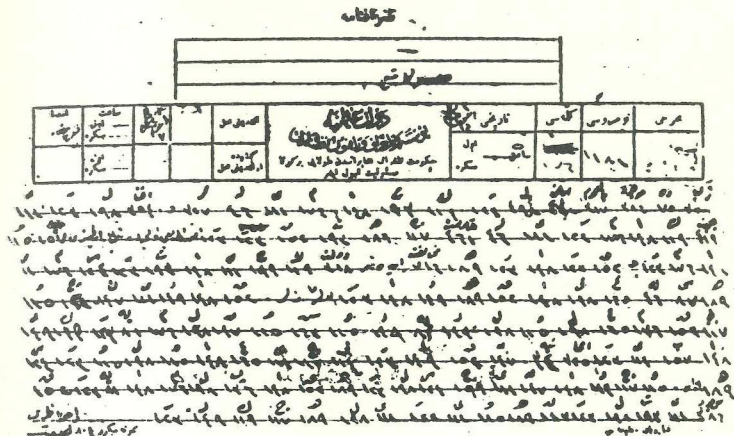
«Հալէպի կուսակալութեան.

«Ծանօթ անձնաւորութեանց խոսովա-
«րար գաղափարներուն ու ձեռնարկներուն
«նկատմամբ քննութիւններ կատարելու եւ
«փաստաթուղթեր ձեռք բերելու պաշտօնով
«Մուսթաֆա Նայիլ էֆէնտիի նախագահու-
«թեան տակ Ուրֆա դրկուած յանձնաժողո-
«վը նոյն տեղի պարտականութիւնը լրա-
«ցընելէ ետք Ձեր նահանգին ենթակայ Այն-
«թապի եւ Գիլիսի կողմերն ալ քննութիւն-
«ներ պիտի կատարէ: Հետեւաբար՝ պէտք
«եղած տեղերը գաղտնապէս հաղորդեցէք
«որ անոնց ջանքերը դիւրացնելու եւ ար-
«դիւնաւորելու համար լաւագոյն միջոցներ
«ըր ձեռք առնեն: «3 Փետրուար 916.

«Ներքին գործոց նախարար
«ԹԱԼԷՄԻ»:

Յանձնաժողովը՝ որուն կ'ակնարկուի այս հե-
ռագրին մէջ, իր գործունէութիւնը տարածեց առ
հասարակ բոլոր դաւաններու մէջ, եւ ի վերջոյ
հրատարակեց ընդարձակ հատոր մը, որով, ամե-
նախայտառակ ստախօսութեամբ մը, կը ջանար ա-
պացուցանել թէ Հայերը իրօք Օսմ. կայսրութեան
գոյութեան կը սպաննային, եւ թէ հետեւաբար
կառավարութիւնը բռնադատուած էր զանոնք տե-
ղահան ընելու: Մեծագոյն փաստերը այդ գրքին
մէջ՝ զանազան նահանգներու Հայոց քովէն գրաւ-
ուած զէնքերու լուսանկարներն են: Ատոնց մէջ
կային նաեւ, մասնաւորաբար Պոլսոյ մօտակայ
նահանգներու մէջէն զտնուած պոմպաներ, բայց
այս պոմպաները պատրաստուած էին Իթիհատի
Քօմիթէին համամտութեամբ, Դաշնակցութեան
կողմէ, որպէս զի եթէ ըհաքսիօնի նոր փորձ մը ըլ-
լար Թուրքիոյ մէջ, ինչպէս եղեր էր Սահմանա
դրութեան վերահռչակումէն քիչ ետք՝ 1909 Մարտ
31-ին, կարենային պայքարիլ ձեռք ձեռքի(1): Ար-
դէն այս պոմպաները, չափազանց սակաւաթիւ, չէին
կրնար արդիւնաւոր կերպով մը գործածուիլ ո՛ր եւ է
ապստամբութեան միջոցին: Իսկ զէնքերը՝ են-
թադրելով որ ճիշտ ըլլան բոլոր լուսանկարները,
իւրաքանչիւր նահանգի համար այնքան աննշան
քանակութիւն մը կը կազմեն որ կարելի չէր անոնց-
մով նոյն իսկ քիչ շատ տեւական դիմադրութիւն
մը ընել, ո՛ւր մնաց ապստամբութիւն: Եւ արդէն
այդ լուսանկարուած զէնքերէն մէկ մասը բռնի զը-

(1) Իթիհատի ֆօմիթէն ու Դաշնակցութիւնը քաղաքական
գործունէութեան դաշինք մը կնքած էին՝ ըհաքսիօնի այդ
անդրանիկ փորձէն ետք:

ՊԱՏԿԵՐ 10.— Թալէադ փաշայի ծածկագիր
հեռագիրներէն մէկը՝ լուծուած.

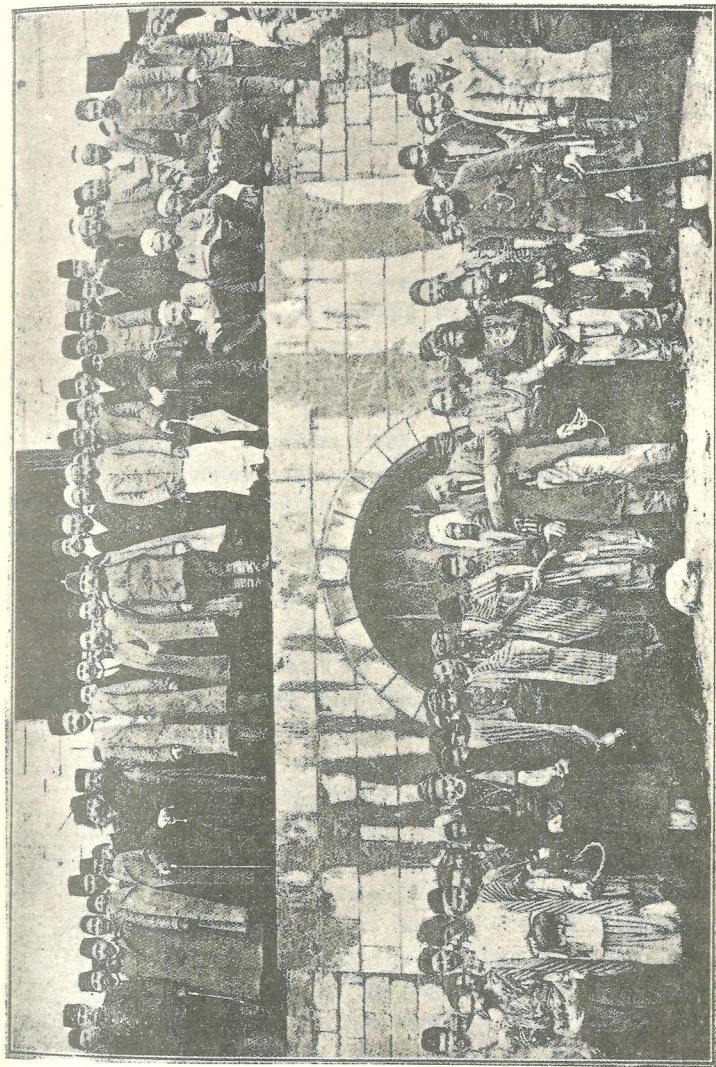
նել տուին Հայոց: Բոլոր նահանգներու մէջ անխըտիր՝ ազգին նշանաւոր մարդիկը լեցուցեր էին բանտերը, զարհուրելի կերպով կը տանջէին որպէս զի իմացնեն իրենց զէնքերուն պահուած տեղը: Խեղճերը ի զուր կը պնդէին թէ զէնք չունին:

— Կ'ուզէ՞ք որ ձեր տանջանքը վերջ գտնէ, կ'ըսուէր իրենց, դրամ տուէ՛ք, զէնք գնեցէք, եւ իբր ձերը յանձնեցէք:

Եւ անոնք ամէն տեղ ստիպուեցան զէնք գնել բանտերու մէջէն ու յանձնել, ինչ որ նորէն չդադրեցուց իրենց շարշարանքը, ոչ ալ զիրենք փրկեց ընդհանուր կոտորածէն:

Արդէն զօրահանութենէն քիչ ետքը, առժամեայ օրէնք մը մահուան պատիժ կը սպառնար ամէն անոնց որոնք իրենց զէնքերը չպիտի յանձնէին: Թուրք, Հայ, Քիւրտ՝ փութացին տանիլ ինչ զէնք որ կար իրենց մօտ, նոյն իսկ դանակները: Կառավարութիւնը Թուրքերու եւ Քիւրտերու զէնքերը վար չդրաւ, բայց Հայոց նոյն իսկ դանակները առաւ:

Ասիկա կ'ըլլար ժողովուրդին ընդհանուր տեղահանութենէն շատ առաջ: Երբ բոլոր երիտասարդները, մինչեւ 45 տարեկանները, բանակներու մէջ էին, երբ բոլոր զէնքերը, մինչեւ դանակները, առնուած էին, երբ ամբողջ մտաւորական եւ հարուստ դասակարգը բանտերու կամ աքսորի մէջ էր, այլեւս մնացած ծերերու, կիներու, պզտիկներու ողորմելի բազմութիւնը ի՞նչ կրնար ընել որ կառավարութիւնը այն ընդհանուր տեղահանութիւնը կատարեց, առարկելով թէ կը վախնայ որ Հայերը Օսմանեան բանակներու նահանջի գիծին

1915-ին շղթայակապ Մարաշ տարուած Զէյթունցիներ: Այս լեռնակամերու մէկ մասը կախեցին, իսկ միւսը այրեցին տափ կիրի մէջ:

կը սպանան: Յետոյ ինչպէ՞ս այս առարկութիւնը պատշաճեցնել նաեւ սահմանազուխներէն շատ հեռու դռնուող եւ Պոլսոյ մերձակայ նահանգներու Հայոց, որոնք այդքան հեռաւորութեան մէջ ոչ մէկ սպանալիք կը ներկայացնէին, եւ որոնք նոյնպէս տեղահան եղան ու կոտորուեցան:

Նախմ Պէյի յիշողութեանց մէջ այս մասին կայ հատուած մը զոր կ'արտագրենք այստեղ.—

«... Այս ոմիքը (Հայկական տեղահանութիւնը) գործադրուած ատեն, Թալէաք փաշա մէկ կողմէն իր անպարտութիւնը ապահովող փաստաթուղթեր կը փնտռէր, ասոնց կազմութեան ու կարգադրութեան համար պաշտօնեաներ յատկացուցած էր եւ պետական գանձէն դրամներ կը ծախսէր: Իբր թէ Հայերու տուններէն գտնուած ֆանի մը զէնֆի, հրացանի լուսանկարներ, հանել տալով իր ոմիքը չփնեղացնել կ'ուզէր: Աւա՛ղ... եթէ զէնֆերու գոյութիւնը խոսովութեան եւ ապստամբութեան նշան է, ուրեմն Թուրքիոյ բոլոր մասերը ապստամբութեան վառարաններ պէտք էին ըլլալ: Ո՛ր թուրք գիւղը որ երթաք, հարիւրաւոր մարթիններ, մավզերներ պիտի գրտնէք: Այս զէնֆերը՝ ապստամբութիւն, խռովութիւն հանելու համար պատրաստուած չեն, աւագակներէ վախճալուն, անոնց դէմ՝ իրենց ինչքն ու կեանքը պաշտպանելու համար կը պահեն: Ասկէ սա նըշմաւորութիւնը կը յայտնուի թէ կառավարութիւնը անապահովութեան մատնած էր իր ժողովուրդը»:

Արդէն վերոյիշեալ հեռագրին իմաստէն յայտնի կ'ըլլայ թէ կառավարութիւնը կը յանձնարարէ որ զրկուած յանձնաժողովին շինծու փաստեր հայթայթուին Հայոց մեղապարտութեան մասին: Եւ այդ կարգի փաստերու վրայ միայն հիմնուած է նոյն յանձնաժողովին հրատարակած հատորը:

Մենք կը յիշատակենք միայն մէկ հատ մը, որ արդէն ամէն բան ըսել է: Այդ հատորին մէջ հրատարակուած են երեք լուսանկարներ որոնք իբր թէ Հայ հրոսակներու կողմէ Տիարպէքիւրի մօտ ըսպաննուած Քիւրտերու դիակներ ցոյց կուտան: Բայց իրապէս՝ Հայերու դիակներն են ատոնք, որոնց Քիւրտի տարազ հագցուցած են՝ սպաննութենէն վերջ, եւ լուսանկարած: Նոյն իսկ տեսակ մը նրբահնար խղճմտութեամբ՝ երեք լալկան քիւրտ կիներ նստեցուցած են անոնց մօտ:

Նմանօրինակ լուսանկար մըն ալ՝ իբր թէ Ուրֆայի մօտերը սպաննուած Թուրքեր կը ներկայացնէ: Բայց լուսանկարին մէջ տեսնուած դէմքերը ծանօթ Հայեր են, որոնց ամէնուն անունն ալ կըրնայ տալ ո՛ր եւ է Ուրֆացի:

Այս macabre խարդախութիւնը թրջական հրնարամտութեան արդիւնք է իրօք: Կը կասկածիմ: Որովհետեւ նախապէս Գերմանիոյ մէջ հրատարակուեցան մասնաւոր այլօմներ՝ որոնք իբր թէ Հայոց յանցապարտութիւնը ցոյց տալու սահմանուած էին, եւ որոնց մէջ՝ Գերմանները նոյն խարդախուած լուսանկարները գետեղեր էին Թուրքերէն տուալ:

Նախմ Պէյի յիշողութիւններէն պիտի արտագրեմ տակաւին մաս մըն ալ, ուր յստակօրէն կ'են-

րեւայ այն նենգութիւնը՝ որով Թուրք կառավարութիւնը աշխատեցաւ պատասխանատուութեան բաժին մը բեռցնել Հայոց:

Բայց նախ հեռագիր մըն ալ.—

«No. 563.

«Մածկագիր ներքին գործոց նախարարութեան, ուղղուած Հալէպի կուսակալութեան.

«25 Սեպտեմբեր 1915 եւ No. 1923 «Գաղտնի հրամանագրով պահանջուած «Քուրքերը մինչեւ շաբաթ մը պատրաստեցէք ու զրկեցէք:

«12 Հոկտեմբեր 915.

«Ներքին գործոց նախարար «ԹԱԼԷԱԿ».

(Մակագրուած).—

«Հարցնել: Գաղթականաց բնդ-«հանուր տեսչի փոխանորդին: 13 «Հոկտեմբեր:

«Կուսակալ

«ՄՈՒՍԹԱՅԱ ԱՊՏԻԻԼՀԱԼԻԳ».

Ի՞նչ էր հեռագրին ակնարկած գաղտնի հրամանագիրը, եւ ի՞նչ էին այդքան ստիպողաբար պահանջուած թուղթերը: Թողունք որ Նախմ Պէյ խօսի.—

«Այդ գաղտնի հրամանագրին մէջ կը յանձնարարուէր որ Տէօրթ Եօլի, Հանընի, Մերսինի Հայերէն ուման մեծարեմ, փայփայեմ եւ համոզեմ որ իրենց ձեռագրով ու ստորագրութեամբ Քուրք մը գրելով վրկայեմ թէ Դաշնակցութիւնը պատրաստու-

Քիւններ կը տեսներ՝ պատերազմի միջոցին
ապստամբութիւն հանելու, եւ թէ ամէն
կողմ ապստամբեան անհրաժեշտ պէտ-
քելը հոգացած էր: Կը յանձնարարուէր
տակաւին որ այս թուղթը ստորագրողները
դիրքի ու նշանակութեան տէր մարդիկ ըլ-
լան:

«Այդ հեռագրին վրայ թէն կարգա-
դրութիւններ եղան, բայց չեմ գիտեր թէ
ի՞նչ կերպով եւ որո՞ւ միջոցաւ: Այդ նպա-
տակով քանի մը հոգի բռնեցին ու բան-
տարկեցին: Պատերազմական Ատեանի ան-
դամ սպայէ մը, դատական պաշտօնեայէ մը
եւ գաղթականաց տեսուչ էյուպ Պէյէ կագ-
մըւած մարմին մը կարգ մը խոստովա-
նութիւններ քաղեց անոնցմէ: Նոյն իսկ
այդ մարդոց լուսանկարները պիտի առնը-
ւէին: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը»:

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Գ Լ Ո Ի Խ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ
ՏՕՔԻԻՄԱՆՆԵՐԸ

Է.— «ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԱՐՈՒԱԾԸ».

Էրզրումի վերագրաւումէն ետքը, Թուրք հրամանատարները, մասնաւոր թելադրութեան համեմատ, տեղեկագիր տեղեկագրի վրայ կը հասցնէին Պոլիս թէ նահանջող Հայերը հսկայ ջարդի մը մէջ փճացուցած են այդ կողմերու բոլոր իսլամ բնակչութիւնը: Թուրք մամուլը ամենաոխրերիմ պայքար մը սկսած էր Հայոց դէմ: Ամէն օր զարհուրելի պատմութիւններ, նկարագրութիւններ, վիճակագրութիւններ կ'երեւային թերթերուն մէջ: Լըւկուած իսլամ աղջիկներու, փոքերնին պատուած յղի կիներու, սուրներու ծայրը շամփրուած նորածիներու, ծիծերնին կտրտուած գեղջկուհիներու, սրունգներնէն երկու կտոր եղած մանուկներու, խոշոր խարոյկներու մէջ տապկուած ծերերու եւ պառաններու, ցցահան եղած եւ կամ կտոր կտոր մանրուած դիակներու, քանդուած օճախներու առասպելները սիւնակ սիւնակ իրարու կը յաջորդէին Թուրք մամուլին մէջ եւ վերջը չէր գար:

Թերեւս այս ամէնուն տակ կար ճշմարտութեան հիմ մը: Վերջապէս՝ նահանջող բանակներ շատ ողորմած չեն ըլլար, եւ երբ նահանջը կը կատարուի այն տեսակ երկրէ մը ուր գտնուող բոլոր տարրերը լոկ թշնամիներ են, մանաւանդ Թուրքերուն պէս թշնամիներ, ինքնապաշտպանութեան նուիրակն հոգը անհրաժեշտ կը դարձնէ կարգ մը նախազգուշական միջոցներ, որոնց հետ բոցարձակապէս անհաշտ են գութն ու բոլոր փափկութիւնները: Նահանջող բանակ մը նախ իր սեփական ապահովութեան կը նայի. իրեն համար՝ ուրիշ ամէն նկատում ատկէ ետքը կուգան: Եւ

հայերու նահանջն ալ, մանաւանդ թուրքերու մէջէն, չէր կրնար տարբեր բան մը ըլլալ:

Այսպէս՝ հայկական նահանջին առթիւ կատարուած մանր մունր անցքերու եւ թուրք թերթերուն կողմէ նկարագրուած զարհուրելի դէպքերուն միջեւ կար անսահման անդունդ մը գոր լով թուրքերու ստանիստութեան հանճարը կրնար լեցնել: Եթէ հայերը իրօք ջարդարարներ ըլլային, մինչեւ իրենց նահանջը՝ այսինքն տարիներով, իրենց իշխանութեան տակ թուրքեր կը պահէին, իրենք որ այնքան արդար հաշիւներ ունէին անոնցմէ պահանջելիք: Եթէ իրօք մասնաւոր դիտում մը ունենային զանոնք կոտորելու, կը սպաննէին աւելի առաջ, երբ բացարձակ տէր էին անոնց վրայ: Ուրեմն ստիպուած՝ նեղեր են զանոնք, պարզապէս ինքզինքնին պաշտպանելու համար այն դաւերէն զորս անոնք կը նիւթէին, թուրք բանակին յառաջխաղացումը իմացած ըլլալով:

Այն բոլոր եղերական մանրամասնութիւնները որոնցմով թուրք մամուլը լեցուած էր, մտացածին բաներ էին, եւ կը հրատարակուէին նոր գրգռութիւն մը յառաջ բերելու համար Հայոց դէմ, անոնցմէ մնացող վերջին բեկորներն ալ, այս անգամ թերեւս Պոլսոյ եւ Իզմիրի Հայութիւնն ալ, եւ անոնց հետ՝ Գօսիայի մէջ ու շրջակաները մնացած 20-25,000 գաղթականներն ալ կոտորել տալու մտածութեամբ:

Թուրքիոյ վարիչները կատղեցնող եւ այս նոր սճրին մղող բուն պատճառները իրզրումի նահանջին առթիւ տեղի ունեցած դէպքերէն չէին բղխեր իրապէս: Պաղեստինի մէջ՝ այդ միջոցին շատ փափուկ, նոյն իսկ վտանգաւոր կացութիւն մը ու-

նէին: Եւ անգլիական բանակին մէջ հայ կամաւորներու ներկայութիւնը անծանօթ չէր թուրքերուն: Կատղած էին մանաւանդ ատոր համար: Ազգը ամբողջ մեռցուցած ըլլալ կը կարծէին, բայց ահա անոր օփ մը զաւակները նորէն կը կոռէին իրենց դէմ, այդ փափուկ կէտին վրայ, ուր տեղի ունեցող կռիւներէն կախուած էր Արաբիոյ եւ Սուրիոյ, թերեւս ամբողջ թուրքիոյ ճակատագիրը, — ինչպէս որ ալ եղաւ: Հայեր նոյն իսկ թրքական գիծերը կը ճեղքէին կ'անցնէին, եւ թանկագին տեղեկութիւններ առնելով կը վերադառնային Անգլիացոց մօտ:

Ահա ասոր համար մանաւանդ կ'ըլլային այն գրգռութիւնները թուրք մամուլին մէջ: Եւ մինչդեռ այդ յօդուածները ամէն օր իրարու կը յաջորդէին միշտ աւելի ատելափառ ու ոճրամիտ provocation-ներով, որոնք արդէն իսկ դաշոյնի հարուածներու պէս էին, բոլոր վերապրող Հայերը կը զգային այն նոր ոճիրը որ կը կազմակերպուէր, եւ որմէ ազատում չէին տեսներ այլեւս:

Թահսին պէյ, Դամասկոսի կուսակալը, ըսեր էր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին որ այդ քաղաքը տարուած էր Երուսաղէմի անկումէն ի վեր:

— Կառավարութիւնը փաստեր ունի ձեռքը թէ Հայեր կը դառնուին Անգլիացոց եւ Շէրիֆին բանակին մէջ, եւ այս Հայերը ասկէ փախչողներ են. զգուշացո՛ւր ժողովուրդդ, որովհետեւ կրնայ շատ ծանր ըլլալ հետեւանքը:

Բայց պէտք չկար այդ սպառնալիքին: Որովհետեւ այդ «հետեւանքը» ամէն մարդ կը զգար արդէն: Այն քսամների յօդուածները զորս թուրք թերթերը կը շարունակէին հրատարակել, այն բոլոր

Ջարդի եւ զուլումի մանրամասնութիւնները զորս կը հնարէին ապշեցուցիչ դիւրութեամբ մը, — եւ արդէն իրենց իսկ գործած ոճիւններուն թուումն մասանցն էր ըրածնին, — ամէն իրիկուն իբր օրակարգ կը կարդացուէին Թուրք զինուորներուն, զօրանոցներու մէջ, պարտաւորիչ կերպով: Անոնց մէջ գտնուող հայ «աշխատաւոր», — աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել՝ «տաժանակիր», — զինուորներ գաղտնապէս լուր կը զրկէին մեզի, կը հասկնային վտանգը, բայց արդէն աւելորդ տեղը կը վտանգէին ինքզինքնին, որովհետեւ գիտէինք: Հալէպ՝ նոյն բանը կ'ըլլար Թուրք զինուորներուն, եւ գրեթէ հրապարակաւ: Յայտնաբար զանոնք կը պատրաստէին մօտալուտ սպանդին:

Ջարդի առաքեալները, Չէչէնները, արդէն իսկ եկեր բանակեր էին Հայէպէն չորս ժամ անդին, Սէֆիրէ մեծ գիւղը, Ամէն բան ցոյց կուտար որ Հալէպի հայ ժողովուրդը յանկարծ տեղեկան ընելով պիտի յանձնէին Չէչէններուն, ինչ որ դատապարտեալի մը դաժիճներու յանձնումին պէս բան մը պիտի ըլլար: Հալէպի ոստիկանութեան Տնօրէնը՝ Սաստէթտին պէյ, իրեն ծանօթ Հայու մը ըսեր էր որ այս անգամ «ընդհանուր պիտի ըլլայ», եւ յանձնարարեր էր որ գլխուն ճարը նայի: Բայց ինչպէ՞ս... որովհետեւ ամէն կողմ, մինչեւ Դամասկոս, նոյն դրութիւնն էր, եւ ամէն իսլամ, ամէն զինուոր, ամէն ժանտարմա, հրահանգուած էր մասնաւոր կերպով, պատրաստուած էր այդ գերադոյն կոտորածին:

Ռօտօսթոցի Հայեր՝ որոնք սրճարան մը բացած էին Հալէպի մէջ, օր մը եկան իմացուցին թէ

երբեմն Տէր Զօրի մէջ պաշտօնավարած սպայ մը՝ lieutenant-colonel Նուրէտտին պէյ, իրենց խորհուրդ տուեր է խանութիւն շուտով ծախել եւ պահուելու, որովհետեւ Հայոց ընդհանուր Ջարդ մը պիտի ըլլայ մօտ օրէն: Բայց ի՞նչ կարելի էր ընել: Չկար հայ մը որ այդ օրերու, վզին վրայ դաշոյնի մը հպանքը չզգար:

Մեծ սղեւորութիւն մը կը տիրէր պաշտօնական չըջանակներու մէջ: Հայերու՝ ցանկերը, որոնք տարին քանի մը անգամ կը նորոգուէին, երեւան հանուած էին նորէն, սրբազրութիւններ կը կատարուէին, յաւելումներ կ'ըլլային: Ամբողջ գաղտնի ոստիկանութիւնը ոտքի վրայ էր: Որովհետեւ՝ հրամանին կը սղասուէր մէկ օրէն միւսը:

Ինչպէ՞ս ապրեցանք այդ ահազանգի օրերը: Չեմ յիշեր անգամ: Ոչինչ յստակ կը տեսնէինք մահուան մերձաւորութեան մշուշին մէջ որ մեզ պատած էր: Սա միայն գիտեմ որ կը սպասէինք, եւ թէ նոյն իսկ թաքստոց մը ճարելու փորձը անգամ չըրինք: Կը սպասէինք միայն: Ու չկրցանք բան մը ընել, որովհետեւ դարհուրելի կերպով մտալիչ բան մըն էր մահուան այդ սպասումը այն տարամերժ ու թշնամի չըջանակին մէջ ուր ինկած էինք՝ իբր ականատի մը մէջ:

Հրամանը հասաւ իրօք, բայց տակաւին գործադրութեան չդրուած, հասաւ նաեւ հակահրամանը:

Եւ այդ հրամանը՝ ինչէր Փաշայի այն հեռագիրն է որ վտանգին անցնելէն գրեթէ անմիջապէս ետք յայտնուեցաւ միանգամայն թէ՛ Հալէպ եւ թէ՛ Դամասկոս, ուր Նէշաթ պէյ անուսով Թուրք հա-

զարապետ մը, գինովութեան մը ընթացքին ցոյց տուեր էր Հայու մը, Զէյթունցի Պ. Կարապետ Ճըլզայեանի, եւ որուն օրինակները այսօր կը պտուտքին քիչ մը ամէն տեղ:

Նոյնութեամբ կ'արտագրեմ զայն այստեղ.—

«Ծածկագիր պատերազմական նախարարութեան, տրուած բոլոր զինուորական «հրամանատարութեանց, 27 փետրուար 1918-ին.

«Ներկայ կացութեան բերմամբ, կայ-«սերական հրամանաւ որոշուած է Հայ ցե-«ղին ամբողջական փնացումը: Անոնց մա-«սին հետեւեալ գործողութիւնները պիտի «ըլլան.

«1. Մինչեւ հինգ տարեկան մանուկնե-«րէն գատ՝ Օսմանեան հպատակ եղող եւ «երկրին մէջ գտնուող հայ անունը կրող «բոլոր պաշրպօգուհները (ոչ-զինուորա-«կանները) քաղփէ դուրս համուելով պիտի «սպաննուին:

«2. Կայսերական բանակներու մէջ ծա-«ռայող բոլոր հայ անհատները, առանց «ղէպփի մը տեղի տալու՝ իրենց զօրաբա-«ժիններէն գատելով, ընդհանուրին աչքէն «հեռու ծածուկ վայրերու մէջ գնդակահար «պիտի ըլլան:

«3. Բանակին մէջ գտնուող հայ սպա-«ներն ալ, իրենց պատկանած զօրախում-«բերու բանակատեղիին մէջ պիտի բան-«տարկուին մինչեւ իրենց մասին նոր գե-«կուցում ըլլալը:

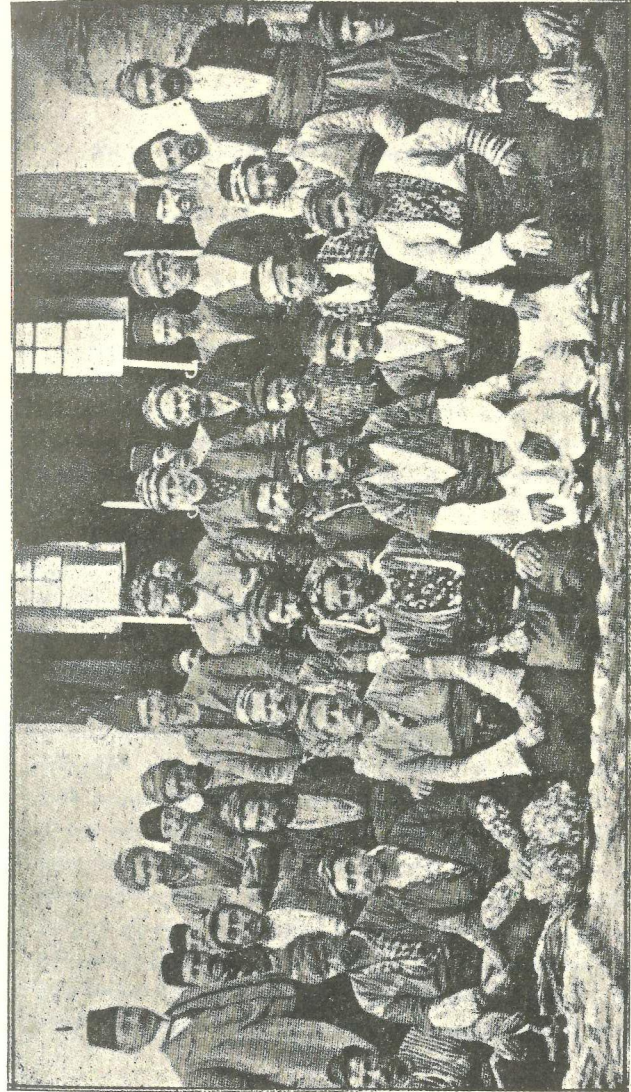
«Այս երեք տրամադրութիւնները իրա-««քանչիւր բանակի հրամանատարութեան «հաղորդուած թուականէն 48 ժամ վերջ ա-««նոնց գործադրութեան մասին յատուկ գե-««կոյց մը պիտի ըլլայ: Ատր համար, ան-««հրաժեշտ նախապատրաստութիւններէն «գատ, ո՛ր եւ է գործողութեան պէտք չէ «ձեռնարկել:

«Ընդհանուր հրամանատարի փոխանորդ «եւ պատերազմական նախարար «ԷՆՎԷՐ».

Մարտի սկիզբն էր որ այս ահաւոր հրամանա-«գիրը հասաւ Հայէպ: 48 ժամ վերջ, ոստիկանու-«թիւնը կը պատրաստուէր Հայերը տեղահան ընե-«լու, իբր «անհրաժեշտ նախապատրաստութիւն», «ինչպէս յանձնարարուած էր էնվէր փաշայի հեռա-«գրին մէջ, երբ փոխանակ գործադրութեան հրա-«մանին՝ հասաւ չգործադրելու հակահրամանը: Բայց արդէն իսկ սկսեցին: Ինչպէ՞ս ետ դառնայ: Պէտք եղաւ հեռագրական փոխանակութեան մը, որուն վրայ իսկոյն անուն մը տուին ձեռնարկուած նախապատրաստութիւններուն, առարկելով թէ բան մը չէ, զաղթականները զինուորագրելու հրաման եկած է, զինուորական տարիք ունեցողները կը փնտուրին: Ատկէ ետքն է որ սկսան զինուորագրել հայ զաղթականները, որոնք մինչեւ այն ատեն ընդհանրապէս զերծ էին այդ փորձանքէն եւ որոնց համար տաժանքի նոր օրեր կը սկսէին, որովհե-«տեւ կը զինուորագրուէին իբր «աշխատաւոր»,— «թիապարտի պէս բան մը: Բայց դոնէ կ'իներն ու «սպաննուին զերծ մնացին:

Նոյն բանը եղեր էր նաև Դամասկոս: Մինչև անգամ, հակահրամանը կէս օր ետքը հասած լլալուն, տեղւոյն հայ ժողովուրդը մեծ մասամբ բռնի հաներ էին իր տաներէն, լեցուցեր էին փողոցները, թրքական բրաութեամբ, որ արդէն շատ բան ըսել է, խարաղանով, դաւաղանով, առանց նայելու ո՛չ ծերերուն, ո՛չ կիներուն, ո՛չ մանուկներուն, ոչ նոյն իսկ հիւանդներուն: Հոն ալ, հակահրամանը հասնելէն ետք, ինդրին զինուորագրութեան գոյն տրուեր էր, եւ կիներն ու տղաքը իրենց բնակարանները դարձուեր էին, եւ զինուորական տարիքի մէջ գտնուող էրիկ մարդիկը վարդուեր էին:

Ինչպէ՞ս, եւ ի՞նչ պղբեցութեան տակ այդ հակահրամանը տրուեցաւ: Նւրոպա գալուս՝ ամէնէն առաջ այս կենսական հարցը լուսաբանելու աշխատեցայ: Ինծի անանկ կը թուի թէ Գերմանները արգիլեցին այդ նոր ջարդը: Ինչպէս ամէն ատեն ունեցան, այս անգամուն ալ տեղեկութիւն ունէին թուրքերու ծրագրէն, երբ այն գրգռութիւնները կ'ըլլային Պոլսոյ թուրք թերթերուն մէջ: Ռայխսթակի ընկերվարական երեսփոխաններուն, մասնաւորաբար Լիպնիխի եւ Լէտէպուրի հարցապընդունները հայկական կոտորածներու մասին՝ որոնց պատասխանատուութիւնը կը վերագրուէր մասնաւոր Գերմաններուն, ստիպեցին Գերման կառավարութիւնը որ թուրքերը ետ կեցնէ այդ նոր ոճիրէն, որուն պատասխանատուութիւնն ալ իրենց վրայ պիտի ծանրանար անշուշտ, ինչ որ քիչ մը աւելի պիտի սարսէր իրենց դիւանագիտական ար-

Մարաշի կուսակալին՝ Հայտար պէյի հետ լուսանկարուած Ձէյթունցիները իրենց 1915-ի ջարդէն ժամ մը առաջ.

դէն իսկ խախտած դիրքը քաղաքակիրթ աշխարհին հանդէպ :

* * *

Բայց Թուրքերուն ոճրագործութեան ծարաւը չյազեցաւ նորէն : Այն միջոցին ուր Պաղեստինի մեծ պարտութիւնը կրեցին, անոնք կը պատրաստէին «Երկրորդ Արարուածը» այն ահաւոր տոամին որ Թուրքիոյ Հայ ժողովուրդին ստուարագոյն մեծամասնութեան բնաջնջումը իրագործեց :

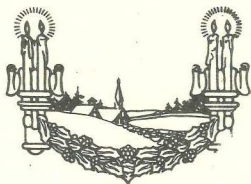
Այս անգամ՝ ինդիրը Թրքահայոց վրայ չէր : Հայութեան միւս մեծ զանգուածն էր որ պիտի զարնէին, — Ռուսահայ զանգուածը, — եւ ատոր համար ի գործ կը դնէին տեսակ մը պետական կեդ-ծաւորութիւն որուն քիչ անգամ կըրցած է հասնիլ ապականած ազգերու նենգութեան հանճարը :

Մինչդեռ մէկ կողմէ Արարատեան Հայ Հանրապետութեան պատուիրակները Պոլսոյ մէջ կը խաղցնէին, միւս կողմէ տեսակ մը «խաչակրութեամբ» կամաւոր կը հաւաքէին, ղրկելու համար Կովկաս : Բոլոր ոճրագործները, Չէչէններ, Բիւրտեր, Չէրքէսներ, եւ անոնց հետ՝ Թուրք ազգայնամոյ երկտասարդութեան մեծագոյն մասը, տակաւ ճամբայ կ'ելլէին դէպի Կովկասի ճակատը, իրենց Թուրանեան ազգակիցներուն ձեռք տալու : Համախորհուրդ վրացոց, Թաթարներուն եւ Հիւսիսային Կովկասի անունով կաղմուելու վրայ եղող Չէրքէսներու նոր պետութեան մը հետ, յանկարծ պիտի յարձակէին Հայոց վրայ, եւ անոնց ամբողջութիւնը սուրէ պիտի անցնէին : Շարժառիթներ չէին պակսեր՝ այս յարձակումը վերջէն արգարացնելու համար : Պաբուի անցքերն ու ջարդերը, Հայ-վրացական կռիւ-

ները՝ այս ծրագրին հեռաւոր արդիւնքներն են պարզապէս:

Բարեբախտաբար, սակայն, Պաղեստինի սլար-տուիւնը վրայ հասաւ եւ թուրքիա ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ: Եթէ Զօրավար Ալէնպի ամիս մը վերջ տարած ըլլար այդ յաղթանակը, Կովկասի Հայուիւնը փճացած էր:

Եւ Պոլիս գտնուող անգլիական իշխանուիւնները ճշմարիտ արդարութեան գործ մը տեսան, ձերբակալելով եւ Մալթա աքսորելով այս երկրորդ ոճիրը ծրագրողներէն մաս մը, որոնց մէջ նաեւ Հիւսիսային Կովկասի անունով կազմուելիք պետութեան ներկայացուցիչները:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Ընդհանուր Ժողովուրդին
Պատասխանատուութիւնը

Օսմանեան կայսրութեան այս օրուան վարիչները եւ առ հասարակ թուրքերու բոլոր պաշտպանները, — որովհետեւ տակաւին կը գտնուին թուրքերը պաշտպանողներ, — կ'առարկեն թէ այս անօրինակ ոճիրը թուրք ժողովուրդին գործը չէր, թէ անոր ամբողջ պատասխանատուութիւնը կը ծանխանայ լոկ քաղաքական կուսակցութեան մը, — Իթիհատի Քօմիթէին, — եւ անկէ բղխած կառավարութեան վրայ:

Կը հասկնանք որ թուրքիոյ արդէ վարիչները այս տեսակ առարկութեան մը ապաւինին: որովհետեւ ուրիշ ճար չ'ունին փրկելու համար կործանելու վրայ եղող Օսմ. կայսրութիւնը: Բայց այդ առարկութիւնը եթէ դիւրամբօնելի է իրենց համար, կը դառնայ ճշմարտապէս հրէշային ու ոճրագործ'երբ մէջտեղ կը դրուի նաեւ ոչ-թուրքերու կողմէ:

Այս տեսակ առարկութիւն մը ընելու համար՝ հաւատարու է նախ թէ ջարդ ըսուած բանը, թուրքիոյ մէջ, տասը տարիէ ի վեր միայն տեղի կ'ունենայ, քանի որ Իթիհատի Քօմիթէն հազիւ տասը տարուան դոյութիւն միայն ունի: Ասկէ առջի ջարդե՞րը, — հէլլէնական ջարդերը, սերպիական, պուլկարական ջարդերը, Սուրիոյ ջարդերը, հայկական ջարդերը, — ասոնք ո՞վ ըրաւ: Ո՞վ ըրաւ տակաւին այն բոլոր ջարդերը որոնք Օսմանեան պատմութեան իւրաքանչիւր էջը կ'արիւնոտեն:

Թուրք անունով ծանօթ ժողովուրդը տեսակ մը ջարդի մեքենայ է որ անողոք ու կամակոր հլութեամբ մը իր բարբարոս պաշտօնը կը կատարէ,

ո՛վ որ ալ ըլլայ զինքը վարող մեքենավարը: Այս անգամ՝ Իթիհատականներն էին. անոնցմէ առաջ՝ Համիտն էր. անկէ առաջ՝ Մահմուտ Բ.ը, եւ անկէ առաջ ալ միւս բոլոր Սուլթանները, գրեթէ ամէնքն ալ: Եւ մեքենան՝ թուրք ժողովուրդը՝ այս բոլոր մեքենավարներուն ձեռքին տակ միշտ նոյնը մնաց, անոնց ամենուն ալ հնազանդեցաւ հաւասար հլու-թեամբ:

Եւ քանի՛ օսմանեան կայսրութիւն մը գոյութիւն պիտի ունենայ քրիստոնեայ հպատակներով, այդ մեքենավարները միշտ պիտի ստիպուին նոյն հրամանը տալու, եւ այն մեքենան ալ միշտ պիտի գործէ, միշտ պիտի ջարդէ ճակատադրականապէս: Որովհետեւ թուրք տարրը՝ քրիստոնեայ տարրերուն վրայ իր տիրապետութիւնը պահելու համար ուրիշ ճար չունի: Քրիստոնեաները ամէն տեսակէտով գերազանց են իրմէ, ամէն ասպարէզի մէջ միշտ իրմէ առաջ կ'անցնին: Կամ պիտի ստիպուին տէրերը փոխել, — տիրապետութիւնը տալ Քրիստոնեաներուն, ինչ որ անկարելի է, — եւ կամ ջարդել, զանոնք ետ ձգելու, անոնց տնտեսական յառաջդիմութիւնը կասեցնելու, անոնց աշխատութեան պտուղը խլելու, եւ այս կերպով՝ տեսակ մը հաւասարութիւն ստեղծելու համար:

Իէժիմը խնդիր չէ: Գրեթէ բոլոր ըէժիմներն ալ փորձուեցան թուրքիոյ մէջ. եւ ամենէն ազատականները, — ինչպէս էր Իթիհատի սահմանադրական ըէժիմը, — ամենէն ոճրագործները եղան: Որովհետեւ ուրիշ ելից հնար չկար: Կարելի չէ ջարդերուն առաջը առնել՝ առանց թուրք տիրապետութիւնը վերցնելու:

Շատ փաստեր կարելի է մէջ բերել՝ ապացուցանելու համար թէ այս վերջին սպանդին մէջ որ միմիայն Հայոց աւելի քան մէկ միլիոն հոգի արժեց; Թուրք ժողովուրդը եւ առ հասարակ Օսմանեան կայսրութիւն կոչուած գեհեներն մէջ ապրող բոլոր իսլամ ժողովուրդները թուրք կառավարութեան հետ հաւասարապէս յանցաւոր են: Նոյն իսկ տեղ տեղ՝ ժողովուրդը սրբազրեց ու լրացուց կառավարութեան գործը: Երբ Հիւանի Մանուրի Հայերը կը քուլէին, իսլամ ժողովուրդը նեղացաւ որ այդ տարագրումը կը կատարուի առանց սովորական չարչարանքներուն, առանց կիներու եւ աղջիկներու յափշտակութեան, առանց մանուկներու ըսպանդին, — ինչպէս կը կատարուէին միւս նահանգներուն մէջ, — եւ իսկոյն, ձի հեծնելով, սուրացին հասան կարաւանին, կեցուցին զայն Եփրատի եզերքը, զատեցին այրերը, նահատակեցին ամենազարհուրելի տանջանքներով, խեղդեցին մանուկները, եւ կիներն ու աղջիկները նոյն իսկ տեղին վրայ իրարու մէջ բաժնելով քեցին տարին:

Ամէն նահանգի մէջ, գիւղերու հայ ժողովուրդը կոտորուեցաւ իր հարեան թուրք գիւղացիներու կողմէ: Կառավարութիւնը, մինակը, յատկապէս մարզուած ու կազմակերպուած իր ափ մը ջարդարաններով ինչպէ՞ս կրնար հազարաւոր գիւղեր բնաջինջ ընել՝ եթէ այդ գիւղերուն շուրջը գտնուող ժողովուրդը չօժանդակեր իրեն: Եւ թուրք կիներն ու սղաքը՝ այրերուն հետ հաւասարապէս կը գործէին, Հայ տարրին բնաջնջման այդ նպատակը իրականացնելու համար:

Երբ բանտերու մէջ գտնուող հայ մտաւորականները եւ ականաւոր մարդիկը կը տանջէին,

Թուրք կիներն էին որ ամէն օր ճպոտներ հաւաքելով, առջի իրիկուընէ շուրը կը ձգէին որպէս զի ուռին, աւելի տոկուն դառնան, ու կը պոռային դահիճներուն. — «Զարկէ՛ք, ուժով գարկէ՛ք, եթէ փայտերը կտարին, լահա ձեզի նորեր բերեր ենք»: Եւ ամէն տեղ անոնք նուագածուծեամբ ու հեղանկան երգերով, պարերով ու ցնծութեամբ ճամբու կը դնէին դէպի սպանդանոց քշուող կարաւանները:

Կառավարութիւնը նախապէս յետաձգած էր կիլիկիոյ Հալէպի սահմանակից մասին հայ ժողովուրդին տեղահանութիւնը: Անոնք վերջէն ալ կըրնային պարպուիլ, երբ միւս նահանգներու ժողովուրդը անգամ մը իջնէր անապատ: Թէ՛ Մարաշ եւ թէ՛ Այնթապ Թուրքերը իրար անցան, իսկոյն հեռագիրներ եւ հանրագրութիւններ փութացուցին Պոլիս, պահանջեցին որ քշուին հայերը: Կառավարութիւնը ստիպուեցաւ տեղի տալ, եւ տեղահանութեան հրամանը ղրկեց, բայց Թուրք ժողովուրդը ինք իր զլխուն Հայոց տեղահանութեան սկսեր էր արդէն, տակաւին հրամանը չհասած:

Համանման դէպք մը կը յիշատակէ նաեւ շատ վաւերական աղբիւր մը, Թրքական աղբիւր մը, այն ամբաստանագիրը՝ զոր արդի Թուրք կառավարութիւնը կազմել տուաւ Իթիհատի Քօմիթէին վարիչներուն նկատմամբ:

«Իթիհատի Պրուսայի պատասխանատու — քարտուղար (պատուիրակ) Միտհատ պէյ, — կ'ըսէ ամբաստանագիրը, — երբ Պօլուի պատասխանատու — քարտուղարն էր, հեռագրած է թէ Էնկիւրիէն 61,000 Հայեր տարագրուած են, եւ թէ յիշեալ կուսակալութեան իսլամ ժողովուրդը կը պաշտէ Ի-

թիհատը եւ իրմէ բղխած կառավարութիւնը իր կատարած գործին (Հայերու բնաջնջման) համար, թէ այս պաշտամունքը յաւիտեական պիտի ըլլայ, եւ հետեւաբար, ապահովելու համար Պօլուի ապագայ երջանկութիւնը, օգտակար կը գտնէ տեղահան ընել նաեւ Պօլուի հայերը: Ասիկա կը հաստատուի կառավարիչ Միւֆիտ պէյի կողմէ 11 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր եւ ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած ծածկագիր հեռագրով: Եւ Պօլու պատերազմական գօտի մը չէր, (Հայերու) տարագրութիւնը ո՛չ զինուորական կարգադրութեան մը, ոչ ալ կարգապահական միջոցի մը անունով կրնար արդարանալ»:

Պաշտօնական հեռագիրները զորս հրատարակեցինք, շատ բան յայտնեցին արդէն այս մասին: «Թուրք ժողովուրդին կողմէ» գաղթական Հայոց դէմ գործուած ոճիրները անպատիժ թողելու եւ քննադատելու հրահանգները որոնք շարունակ կուգային Պոլսէն, ապահովարար ժողովուրդին անմեղութիւնը ապացուցանելու կոչումը չունին:

Նոյն իսկ այն տեսակ իսլամ տարրեր որոնք Համիտ Բ.ի օրով կատարուած ջարդերուն չէին մասնակցած, եւ պաշտպանած էին իրենց հարեւան Հայերը, — ինչպէս Ատրեւամանի շրջանակին մէջ՝ Քիսիթայի Քիւրտերը, Տէրսիմցիք, Մշոյ Թուրքերը, եւ այլն, — այս անգամ մեծ խանդավառութեամբ ընդգրկեցին Հայաստան ծրագիրը: Իթիհատը իր թոյնը մինչեւ այդ խաւերը տարածած էր, յաջողած էր ամենուն մէջ ալ արծարծել ջարդի ու թալանի բնագրը:

«Պատերազմը հազիւ սկսած, — կը գրէ Նաիմ պէյ իր յիշողութեանց մէջ, — արդէն անգոր եղող Թուրքիոյ մէջ ծայր տուին անօթութիւնն ու քշուտութիւնը: Այս քըշուտաները խարի, կշտացնել պէտք էր, եւ ասիկա ալ՝ Հայերուն քողիկի ապրանքներն ու դրամը կրնային իրականացնել: Էրզրումի, Պիթլիսի, Տիարպէֆիքի, Մամուրէք-իւլ-Ազիզի, Սվազի նահանգներուն մէջ՝ Հայոց ջարդն ու ինչֆերուն կողոպուտը ըսկաւ: Այս գրադումը ժողովուրդին ամէն բան մտցնել կուտար: Սուրիան ու Միջագետքն ալ գրադեցնել պէտք էր: Միջագետքի դաշտը, նամբաները, Սուրիոյ անապատները Հայերով լեցուեցան: Դարերու ընթացքին պատուարներ ջանքերով շահուած Հայոց ահագին հարստութիւնը իր ամբողջ շքեղութեամբն ու մեծութեամբը կորեր էր: Ինչ որ կը մնար՝ պիտի կորէր այդ անապատներուն մէջ, որոնց ժողովուրդը շուտով հասկցաւ քէ այն գաղթականի կարաւանները իբր գոհ կը զրկուէին իրենց: ըՍկիզբները՝ մանր մուր յարձակումներ կ'ընէին: Բայց երբ հասկցան ատիկա, խմբական սպանումներով լրացուցին գործը: Դէպքերուն ամէնէն սրտաշարժները այդ անապատներուն մէջ կատարուեցան»:

Եւ Հայ տարրին լուկ Հարստութիւնը չէր, կիները, ազնիւները, գաւազները նոյնպէս յափշտակուեցան: Բանի՞ թուրք չօգտուեցաւ այդ թալաններէն, քանի՞ թուրք տուն կարելի է ցոյց տալ որուն

մէջ յափշտակուած Հայ կին մը, Հայ աղջիկ մը, Հայ տղայ մը չզտնուին:

* * *

Իթիհատի Բօմիթէն, կառավարութիւնը, թուրք ժողովուրդը, թուրքիոյ բոլոր իսլամ ժողովուրդները ձեռք ձեռքի գործեցին այս ոճիրը:

Եթէ այս մասին բնաւ փաստ մըն ալ չըլլար, Բէմալ պէյի կախաղան Հանուելուն անթիւ Պոլսոյ մէջ նոր նոր կատարուած անցքերը մինակնին պիտի բաւէին ապացուցանելու թէ որքա՞ն սերտ մեղսակցութեամբ մը ժողովուրդը եւ կառավարութիւն իրարու կապուած էին: Բէմալ պէյ Եողղատի կառավարիչն էր տեղահանութեան օրերուն, եւ ամենէն զարհուրելի ջարդերէն մէկը կազմակերպած էր այդ շրջանակին մէջ: Համաձայնական զինուորներու Պոլիս մտնելէն ետք, պատերազմական ատեանը զայն մահուան դատապարտած ըլլալով, կախուեցաւ: Թուրք ժողովուրդը՝ հսկայ ցոյցեր կազմակերպեց այդ պատժին դէմ բողոքելու համար, եւ չխպնեցաւ «ազգային նահատակ» մը հռչակելու այդ մարդը որ ոճրագործ մըն էր ամէն բանէ առաջ, եւ մօտաւորապէս 60,000 ժողովուրդի սպանուը իրականացուցեր էր: Բէմալ պէյի այրին, որբերը, ազգային պաշտպանութեան տակ առնուեցան, եւ ընդհանուր թուրք ժողովուրդին անունով՝ որոշուեցաւ «ազգային սուգ» մը նկատել իր կախաղան հանուելը(1):

(1) Թերեւս անխորդ չըլլայ այստեղ յիշել քէ Բէմալ Պէյ երկրորդական յանցանք մըն էր միայն, եւ քէ անկէ անկէ մեղապարտ մարդիկ, հակառակ Պոլիս գտնուելուն, դատի չենքարկուեցան, կամ փախցուեցան: Յոյց մը պէտք էր Երպազ-

Թուրք ժողովուրդը միեւնոյն ընթացքը ցոյց տուաւ նաեւ Իթիհատի քօմիթէին անդամներուն դէմ կատարուած դատավարութեան ընթացքին: Այդ դատավարութեան համար՝ ըսինք արդէն թէ քաղաքական խաղ մըն էր քան արդարութեան գործ մը: Արդի թուրք կառավարութիւնը պարզապէս Եւրոպայի աչքին փոշի ցանել կ'ուզէր թէ տակաւին թուրք արդարութենէ մը պէտք չէ յուսահատիլ: Բայց թուրք ժողովուրդին ճնշումը շուտով զինքը բռնադատեց վերջ տալու այդ խեղկատակութեան, եւ դատավարութիւնը դադրեցաւ՝ առանց արդիւնքի(2):

Պիտի ըլլայի՞ն այս ցոյցերը, եթէ իրական մեղսակցութիւն մը գոյութիւն չունենար թուրք կառավարութեան եւ թուրք ժողովուրդին միջեւ:

Եւ արդէն, երբ մէջտեղը աւելի քան մէկ միլիոն դիակ կայ, այլեւս ի՞նչ պէտք կը մնայ փաստի: Կառավարութիւնը եւ Իթիհատի Քօմիթէն միանակի՞ն ջարդեցին այս ահազին բազմութիւնը: Բայց եթէ նոյն իսկ մասնաւոր բանակներ յատկացուէին այդ գործին, դարձեալ կարելի չպիտի ըլլար այդ քան մարդ սպաննել, առանց ընդհանուր ժողովուրդին աջակցութեան:

Եթէ կը պատժեն, եւ Քեմալ Պէյն էր, միեւնոյն, որ այդ ցոյցին գոհուեցաւ:

(2) Այս տղերք գրած միջոցիս լուր կը հասնի Լոնտոն թէ Պալսոյ անգլիական իեստաբլիւնները, անուստ վախճալով որ դատավարութիւնը ընդհատելէ վերջ ազատ կ'արձակեն այդ բոլոր ոգրագործները, շագնաւ դնելով Մալթա տարագրած են գանձնք:

Թողունք որ նորէն թուրք մը տայ ասոր հաստատութիւնը: Ներկայ տարուան սկիզբը, երբ Պոլսոյ մէջ սկսաւ քանի մը երկրորդական ջարդարաններու դատավարութիւնը, թուրք թերթ մը, «Սապահ», իր խմբագրապետին՝ Ալի Քէմալ պէյի ստորագրութեամբ հրատարակեց յօդուած մը որ արդար սկեպտիցեամբ մը կը նայէր այդ դատավարութեան վրայ: Եւ ինչ որ կ'ըսէր այդ առթիւ, դատավարութիւնն էր ո'չ միայն Իթիհատի Քօմիթէին, ո'չ միայն թուրք կառավարութեան, այլ բովանդակ թուրք ժողովուրդին:

«Կը կարծեմք թէ,— կը գրէր Ալի Քեմալ պէյ,— իրաւունք պիտի տան ամէն անոնք որոնք գիտեն դատել երեսոյթները անկողմնակալութեամբ եւ բարեխղճօրէն: Ի՞նչ է խնդրին էութիւնը: Չորս հինգ տարի առաջ, երկրին մէջ կը գործադրուի պատմութեան մէջ եզակի, աշխարհաստան ունիք մը: Նկատի ունենալով ունիք հսկայական չափն ու ծաւալը, անոր հեղինակները այսպէս հինգ տասը հոգի չեն, այլ աստիճանաբար՝ հարիւր հազարներ են անոնք: Չարդուողները եթէ 600,000-ի փոխարէն 300,000, նոյն իսկ 200,000 կամ 100,000 ըլլան, հարիւր, հինգ հարիւր, նոյն իսկ հազար ոգրագործ չպիտի կրնային բնաջինջ ընել այսքան մարդ: Արդէն ապացուցուած իրողութիւն մըն է որ այս եղեւնը ծրագրուեցաւ Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին որոշումներովն ու կարգադրութիւններովը: Մասնաւոր կազմակերպութիւններու, մէկ

քանի նախարարութիւններու եւ նախարար-
 ներու կողմէ ոճրին ծրագիրը կազմուելէն
 յետոյ, կանոնադրաբար ի գործ դրուեցաւ
 կուսակալներու եւ կուսակալութիւններու
 (այսինքն՝ կուսակալութեան մէջ գտնուող
 պաշտօնեաներու, ոստիկանութեան, ժողո-
 վուրդին) կողմէ: Արդ, արդարութեան հան-
 դէպ հեգնութիւն մը չէ՞ արդեօք մէկ կողմ
 նետել մեծ ու պզտիկ ոճրագործներու բազ-
 մութիւն մը ու ձերբակալել միայն ընդա-
 մէնը Տիարպէֆիբի, Սվազի, Խարբերդի կու-
 սակալները (որոնք արդէն բնաւ չդատուե-
 ցան) եւ քանի մը մանր մունր պաշտօնեա-
 ներ («Մապաչ», 28 Յունուար 1919):

Այս տողերը ստորագրողը, Ալի Գէմալ պէյ,
 այսօր Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարն է:

ԼՈՆՏՈՆ, Մայիս-Յունիս, 1919:

Վ Ե Ր Զ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ա.

ՀԱՅԵՐՈՒ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԷՆ ԵՏՔ

Աշխարհ մը փոխուեցաւ այս սարսափելի եւ անօրինակ անցքերէն ասդին :

Բռնութեան . ու բարբարոսութեան թաթը որ հինգ երկար ու անվերջանալի տարիներ ծանրացած էր մարդկութեան վրայ եւ կը սպառնար յաւիտեան ծանրանալ, խորտակուեցաւ վերջապէս, շնորհիւ ամերիկեան ժողովուրդին վեհանձն միջամտութեան եւ առ հասարակ բոլոր դաշնակից ժողովուրդներու զոհողութեանց : Արհաւիրքն անհետացաւ աշխարհի վրայէն : Գերման զօրապաշտութեան սպառնալիքէն ազատած, մարդիկ ազատօրէն կը շնչեն հիմայ, եւ հասկնալով այն վտանգը որմէ գերագոյն ու համախումբ անձնուիրութեան հրաշք մը փրկեց զիրենք, միջոցներ ձեռք կ'առնեն ինքզինքնին ապահովելու համար այդ վտանգին վերադարձին դէմ : Յետոյ, արդարութեան եւ իրաւունքի սկզբունքներուն վերահաստատութեան հետ, ամէն ժողովուրդ որ իր զոհողութեան բաժինը բերաւ այս ահաւոր սրայքարին, կը ստանայ ինչ որ իր վարձքը պէտք է ըլլար, — իր արդար իրաւունքը : Հերուան բոլոր լացող աչքերուն մէջ ուրախութիւնը կը ճառագայթէ արդէն :

Այս ընդհանուր ցնծութեան մէջ՝ միայն մէկ ժողովուրդ նորէն իր ցաւին ու արցունքին հետ գը-

լուսի գլխի կը մնայ: Հակառակ անոր որ ամենէն աւելի տուժեց, գրեթէ իր ամբողջութեամբը տուժեց հաւատարիմ մնալու համար արդարութեան եւ իրաւունքի այն իտէալին որուն յաղթանակին կը հաւատար, եւ որուն համար կոտորուեցաւ ու կըռուեցաւ, այսօր իր դրութիւնը նոյնքան յոռի է, որքան եղաւ պատերազմին ամենէն տազնապալի շրջաններուն: Չի կրնար սրբել արցունքները, որովհետեւ՝ ո՛չ միայն չի կրնար մոռնալ իր հին սուգերը, այլ անցնող ամէն օր նոր սուգերու մէջ կը թաթխէ զինքը: Ինչպէս այն զահանդական տարիներուն՝ հիմայ նորէն պաշարուած է բարբարոսներու ջոխիւններով, եւ ջարդերն ու թալանը նորէն իր կեանքի պայմանները կը մնան այդ դժբախտ երկրին մէջ որ իր հայրենիքն է, եւ զոր կը ջանան իր գերեզմանը դարձնել:

Եւ այդ ժողովուրդը Հայ ժողովուրդն է:

Այս հինգ տարիներու ընթացքին այս ժողովուրդը հերոսաբար տրամադրեց իր լաւագոյնը դատերու լաւագոյնին համար: Այն տեսակ պայմաններու եւ դիրքի մը մէջ ուր պարտաւոր էր խոհեմ մնալ՝ ոտքի տակ չերթալու համար, ինք առաջին վայրկեանին նախընտրեց որոշ դիրք մը բռնել անոնց կողքին որոնց յաղթանակին մէջ կը յուսար տեսնել իր դարաւոր երազին պսակումը: Եւ ասոր համար տուժեց ծանրապէս, աւելի ծանրապէս քան ուրիշ ո՛ր եւ է ժողովուրդ: Ամբողջ Թուրքիոյ Հայութիւնը փճացաւ զարհուրելի կերպով մը, եւ Հայութեան միւս հատուածը, Կովկասինը, հակառակ անոր որ ամէն կողմէ թշնամի տարրերով պաշարուած էր, իր բոլոր կարելի միջոցները տրամադրեց ազնիւ պայքարին համար, եւ իր անձնուրաց զիմադրու-

թիւնը մեծապէս նպաստեց դաշնակիցներու յաղթանակին: Եւ այդ պատիկ ժողովուրդը այս անձնուրութիւնը ըրաւ այն հաւատքով թէ դաշնակիցներու յաղթանակը պիտի ըլլայ նաեւ իր յաղթանակը դարաւոր բարբարոսութեան մը դէմ, որ միշտ կոտորած ու չարչրկած էր զինքը, առանց իր հողին ընկճել կարենալու:

Այսօր՝ դաշնակիցներու յաղթանակը լրացած է բոլորովին: Գերմանիա ջախջախուած է երկար ատենուան համար: Այն բիրտ ու անողորմ ոյժը որ զօրավիզ դարձեր էր բոլոր բարբարոսներուն եւ զանոնք մղեր էր ամենէն ցնորեցուցիչ ոճիրները գործելու, չկայ այլեւս: Անոր տեղ՝ պէտք է խօսէր իրաւունքի եւ արդարութեան ճայնը, եւ այս ճայնը՝ գոնէ Հայ ժողովուրդին համար՝ կը խօսի այնքան ոյժով որ նորէն հերուան բարբարոսներն են տէր իր ճակատագրին, որ նորէն սովն ու զուլումը, ջարդը, թալանը, յափշտակութիւնները կը ձգտին զինքը թաղել իր երազին ու հաւատքին հետ, այն նուիրական հողին մէջ որ իր հայրենիքն է եւ որմէ չի կրնար հրաժարիլ:

Ի՞նչ վճռական ու ջախջախիչ հերքում բոլոր անոնց համար որոնք կ'ըսէին թէ Հայոց դէմ կատարուած ոճիրներուն միակ պատասխանատուն Իթիհատն է, եւ թէ պէտք չէ այդ ոճիրներու համար ամբողջ Թուրք ժողովուրդը դատապարտել: Բայց ահա այսօր Իթիհատը տապալած է: Ամիսներ անցան անոր անկումէն ասդին: Նոր մարդիկ երեւցան Տաճկաստանի քաղաքական հորիզոնին վրայ եւ գոյութիւն առին կամ վերակազմուեցան նոր կուսակցութիւններ, որոնց մէջ գլխաւորագոյնը Իթիլա-

Ֆը, որուն պատուակալ նախագահն էր երբեմն արդի Սուլթանը, Մէհէմմէտ Զ.:

Այս բոլոր փոփոխութեանց ընթացքին Հայոց ճակատագիրը մնաց ա՛յն ինչ որ էր պատերազմի օրերուն: Եւ արդէն չէր կրնար տարբեր ըլլալ, որովհետեւ լոկ Իթիհատը չէր Հայոց թշնամի, այլ ամբողջ թուրք ժողովուրդը, իրմէ մարմին առած բոլոր քաղաքական խմբակցութիւններով: Եւ ասիկա շատ դիւրամբունելի բան մը կը դառնայ, երբ մտաբերուի որ անկախ Հայաստանի մը կազմութիւնը որ Հայ ազգին անվիճելի իրաւունքն է, Օսմ. կայսրութեանէն պիտի կորզէ այն տեսակ նահանգներ որոնց վրայ թուրքերը տակաւին կը յամառին տիրապետութեան յաւակնութիւններ փայփայել:

Այս յաւակնութիւնները արժեցնելու համար ամէն ջանք եւ ամէն միջոց ի գործ դրին ու կը դնեն զանազան դահլիճները որոնք Կ. Պօլսոյ մէջ իրարու յաջորդեցին զինադադարէն ի վեր: Սարէն ձորէն հաւաքուած իսլամ գաղթականներու միջոցաւ հայկական նահանգներու մէջ արուեստակեալ մեծամասնութիւն մը գոյացնելու փորձեր, քրդական հարցի մը ստեղծումը, վերապրող Հայոց հայրենիք վերադարձը՝ անկարելի դարձնելու համար հնարուած պայմաններ, վերջապէս՝ ամբողջ իթիհատական մէթոտը: Նոյն իսկ թուրքերու մօտ գրտնուող հայ որբերը չտալու չկամութիւնը՝ այդ մէթոտին պարզ արդիւնքն է. — պահել այդ բերաւոր տղաքը՝ թուրք ցեղին զօրացման համար, պահել մանաւանդ՝ հայ տարրին թուական ոյժը աստիճան մը աւելի տկարացնելու համար:

Եւ սակայն, այդ դահլիճներուն մաս կազմող նախարարները իթիհատի կատաղի հակառակորդ-

ներ էին, եւ իրենց մէջ կային մարդիկ որոնք անհամբեր էին արիւնի հաշուեյարդարութեամբ մը մաքրելու իրենց քաղաքական հակառակութիւնը, առանց այլեւայլի կախողան բարձրացնելով իթիհատի բոլոր պարագլուխները: Երբ խնդիրը ներքին կամ արտաքին քաղաքականութեան վրայ էր, անոնք անպայման կը դատապարտէին իթիհատական մէթոտները, բայց երբ խնդիրը կը դառնար Հայոց մասին սիրալոյսար կը կերարկէին ու մինչեւ այսօր կը կիրարկեն իթիհատական բոլոր մէթոտները, նոյն իսկ ոճրագործ չէթէներու կազմութիւնը, սպաննութիւնները, թալանն ու խմբական կոտորածները:

Մէկ այս իրողութիւնը կը բաւէ ապացուցանելու թէ հայկական հալածանքն ու սպանդը լոկ իթիհատի եւ անկէ մարմին առած ոճրագործներու դահլիճի մը գործը չէր, այլ ընդհանուր թուրք ժողովուրդին գործը: Այդ մասին՝ թրքութեան բոլոր հատուածներուն մէջ տարակարծութիւն չկար: Հայկական պահանջումները կը միտէին Օսմ. կայսրութեան ամբողջութիւնը խախտելու: Բոլոր դաշնակից Տէրութիւնները հռչակեցին այդ պահանջմանց արդարութիւնը: Պզտիկ ու մարտիրոս հայ ժողովուրդը կը նկատուէր «զինակից», եւ որովհետեւ լայնօրէն, վեհանձնօրէն իր հերոսութեան բաժինը բերեր էր այն պայքարին որ այդ օրերուն «իրաւունքի եւ արդարութեան պայքար» մը ըլլալ կը խոստանար իրօք, յաղթանակէն ետք ոչինչ պիտի կրնար արդիւել այդ պահանջումներուն պատկումը: Կը մնար մէկ միջոց. — բնաջինջ ընել ամբողջ Հայ ժողովուրդը: Եւ թուրքերը բնաւ չվարանեցան այդ ահաւոր միջոցին առջեւ: «Թուրքե-

րը՝ կ'ըսենք, որովհետեւ — պէտք է միշտ կրկնել ասիկա, — այս սեռակէտին մէջ ոչ մէկ թուրք, իթիհատական ըլլայ թէ իթիլաֆական, նոյն իսկ քաղաքական մարդի մէջ իրարու արինը խմելու աստիճան մէկգմէկու հակասակորդ թուրքեր, միշտ համամիտ էին եւ ձեռք ձեռքի աշխատեցան: Արդէն կարելի չէր սր տարակարծիք ըլլային այդ ծրագրին եւ անոր գործադրութեան նկատմամբ, քանի որ անկէ կախուած էր Օսմ. կայսրութեան փրկութիւնը:

Պատերազմի տարիներուն՝ իթիհատը հեշտիւ թուրք ժողովուրդը մղեց այդ ոճիրներուն, որովհետեւ վերջնական յաղթանակին հաւատքը ունէր եւ այդ հաւատքը ներարկեր էր ամբողջ թուրք ժողովուրդին, նոյն իսկ այն մարդոց որոնք այսօրուան Տաճկաստանի մէջ ինքզինքնին իթիհատի հակառակորդ կը հռչակեն: Բայց իթիհատը, եթէ այդ հաւատքն ալ չունենար, նորէն չպիտի վարանէր Հայութիւնը բնաջինջ ընելու, որովհետեւ՝ այն բոլոր վիճելի նահանգներուն մէկ հատիկ իրաւատէրը հայ ժողովուրդն էր, եւ երբ այլեւս հայ գոյութիւն չունենար, նոյն իսկ պարտութեան պարագային, զաշնակիցները չպիտի կրնային այդ նահանգներուն մէջ արուեստական ժողովուրդ մը գոյացնել, եւ պիտի ստիպուէին թուրքերոյ թողուլ զանոնք:

Ասիկա քարտուղիւն մըն էր զոր իթիհատի գործակալները կ'ընէին բացարձակ, ամէն տեղ ուր թուրք եւ հայ սարրերը միասին ապրեր էին, այն տեղերը մանաւանդ ուր թուրք ժողովուրդը կրնար թուլութիւն ցոյց տալ հայասպան գործին մէջ: Հայ սարրին փճացումը կը ներկայացնէին իբր գլխա-

ւորագոյնը այն նուիրական ձեռնարկներուն որոնք պիտի ըլլային վտանգուած հայրենիքին փրկութեան համար:

Մինչեւ այսօր, հակառակ անոր որ իրերն ու մարդիկը փոխուեցան, նոյն մտայնութիւնը կը տիրէ բովանդակ թուրք ժողովուրդին եւ անոր վարիչ տարրերուն մէջ: Իթիհատը անհետացած է թուրքերոյ քաղաքական կրկէսէն, բայց իր ոգին հոն է նորէն ու միշտ պիտի մնայ, որովհետեւ այդ ոգին՝ իթիհատական ըլլալէ աւելի բուն իսկ թուրք ոգին է, իր ամբողջ անմիտ բարբարոսութեամբ: Եւ այսօրուան թուրքերը աւելի խանդով ու հաւատքով փարած են այդ ոգիին, որովհետեւ Սուրբոյ, Պաղեստինի, Արաբիոյ, Միջագետքի եւ կայսրութեան ուրիշ մասերուն անդարձ կորուստին մէջ՝ Անատոլլըն որուն մաս կը կազմեն հայկական այն նահանգները, անհունապէս աւելի նշանակութիւն ստացած ու նուիրական դարձած է իրենց աչքին: Հայաստանի կազմութիւնը այսօր ո՛չ թէ թուրքերոյ ամբողջութիւնը կը խախտէ, այլ թուրք կայսրութեան քանդումը պիտի դառնայ, այն բոլոր կորուստներէն վերջ գորս կայսրութիւնը կրեց զինադադարին եւ նորագոյն գրաւումներու հետեւանքով:

Եւ միշտ՝ ինչպէս երբեմն իթիհատը՝ այս օրուան հակաթիթիհատական թուրք վարիչներն ալ, կը միտին գերագոյն հարուածը տալ Հայութեան, զարնելով նաեւ կովկասի Հայութիւնը:

Մուսթաֆա Քէմալ փաշայի եւ Բէուֆ պէյի ստեղծած «Ազգային շարժում»ը Անատոլի նահանգներուն մէջ, ապստամբական ձեռնարկ մը չէ: Արտաքուստ այնպէս կերեւնայ որ թուրք բանակին եւ նաւատորմին այս երկու կարող ու գործունեայ

սպաները⁽¹⁾ պետութեան մէջ պետութիւն մը ստեղծած են եւ կը դործեն բոլորովին ինքնակամ, կը դործեն նոյնիսկ հակառակ այն խարխլած, անզոյն բանին որուն վերածուած է այսօրուան թուրք կառավարութիւնը Պոլսոյ մէջ: Բայց այս երեւոյթին տակ, նպատակի ու միջոցներու նոյնութիւն մը գոյութիւն ունի Պոլսոյ մէջ եւ «Ազգային շարժում»-ին վարիչներուն միջեւ, որովհետեւ, ինչ որ կը փորձեն ձեռք բերել այս վերջինները, էպպէս Թուրքիոյ վեհապետին, թուրք կառավարութեան եւ թուրք ժողովուրդին սրտանց բաղձացած մէկ բանն է— միակ բանը որուն կրնան բաղձալ տակաւին,— Անատօլի փրկութիւնը:

Ու միշտ Պոլիսն է որ թրքական այն անհաւասարելի կեղծաւորութեամբ, արտաքուստ իբր թէ կը պախարակէ այդ շարժումը, ինքզինք անգոր ցոյց տալով զայն զսպելու, եւ ներքնապէս ո՛չ միայն կը քաջայերէ եղածը, այլ նոյն իսկ կը զօրացնէ զայն, դիւրացնելով նոր համախոհներու խմբաւորումը այդ շարժման շուրջը, եւ նոր ու կարող վարիչներ հայթայթելով անոր: Էնվէր փաշայի գայթակղական փախուստը Պոլսոյ պատերազմական տուեանի բանտէն եւ այն դիւրութիւնը որով կրցաւ ամեն արդելքներէ եւ հսկողութիւններէ խուսափելով

(1) Մուսթաֆա Բէմալ փաշան ծանօթացուցինք արդէն այս աշխատութեան ընթացքին: Միւսը՝ Ռեուֆ պէյ՝ այն ըսպան է որ պալեմենտի պատերազմի միջոցին յաջողեցաւ «Համախոհ» յամանաւով խզել Տարտանէլի պաշարման գիծը, եւ միջոց մը հեմարիս սարսափ մը ստեղծեց Արեիպեղագոսի մէջ: Այս յանդգնութիւնը գործուեցաւ մեծաւրիշ կերպով մը պակասագումարով այն ատեն. զինքը միւսին ծովային նախարարութեան բարձրացուց վերջին:

միանալ Մուսթաֆա Բէմալ փաշայի, նորագոյն փաստ մըն է թուրք կառավարութեան այս մեքենայութեանց մասին: Ուայիլ փաշա ո՛չ միայն թուրք բանակին կարողագոյն հրամանատարներէն մէկն է, այլ պատերազմի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին կովկասի ճակտին վրայ դործած ըլլալով, մեծ փորձառութիւն ունի այդ շրջանակին մէջ կատարուելիք գործողութեանց մասին եւ մեծ ալ ժողովրդականութիւն կը վայելէ արեւելեան սահմանագլուխներու բոլոր թուրք, թաթար, ջիւրտ, չէքքէս ժողովուրդներուն մէջ: Միւս կողմէ՝ արեւմաբլումարդ մըն է, մեծագոյն գործադրիչներէն մէկը հայկական սպանդին, այնքան որ, իր վարած զօրամասերը «Գասապ թապուրը» «Մասվաճառի ջոկատ» անունով կը կոչուէին պատերազմի տարիներուն: Մասունը ինք փճացուց: Ինք խորտակեց նաեւ Մշոյ Վերի Թաղի հայ ժողովուրդին դիմադրութիւնը: Ինք լրացուց Վանայ եւ Պիթլիսի ջարդերը, խումբ խումբ կապուելով կոտորուեցան հայ զինուորները:

Այս տեսակ մարդու մը առաջումը, — որովհետեւ եղածը փախուստ մը չէ, այլ իրապէս առաջում մը, — ցոյց կուտայ թէ թուրք կառավարութիւնը որքա՞ն սերտ կապեր ունի Անատօլի մէջ մարմին առած այդ «Ազգային շարժում»-ին հետ, որ ներքնապէս ուրիշ բան չէ՞ այլ միայն «Հայաստանի շարժում» մը, քանի որ Անատօլի սպառնացող միակ վտանգը Հայոցմէ եւ իրենց արդար ու նուիրական պահանջներէն կուգայ: Այդ շարժումը, ձեռք ձեռքի տուած կովկասի բոլոր ոճրագործ իսլամ տարրերուն հետ, կը միտի խեղդել կովկասի հայութիւնը:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱԻՇՏԸ

Բայց ամենէն աւելի՝ հերուան ոճրագործներուն նկատմամբ ցոյց տրուած ընթացքին մէջ պէտք է փնտոել ամենէն ցայտուն փաստերը այն իրողութեան թէ թուրք տարրը, իր ամբողջութեամբ, համամիտ ու մեղսակից էր Հայոց դէմ գործուած ոճիրներուն:

Քիչ անգամ դատաւորներ առիթ ունեցած էին այս աստիճան ակնյայտնի եւ այս աստիճան անաւոր ոճիր մը դատելու: Մէջտեղը աւելի քան մէկ միլիոն զիւակներ կային: Ամբողջ ժողովուրդ մը, առանց ոեւէ հիմնական պատճառի, լոկ քաղաքական հաշուի մը կարգադրութեայն համար, բնաջինջ ըրեր էին սարսափելի պայմաններու մէջ: Յեղին բոլոր մտաւորական տարրերը լեցուցեր, կամ հեռաւոր ոստաններ քշեր, եւ ժամանակ մը ետքը՝ շատ քիչերը դայթակղական դատաստանով մը, ստուարագոյն մեծամասնութիւնը առանց նոյն իսկ այդ ձեւական դատաստանին, սպաններ էին: Մինչեւ անգամ հողեւոր պետերը, որոնք կայսերական իրատէներով հաստատուած առանձնաշնորհումներու ոյժով տեսակ մը անձեռնմխելիութիւն պէտք էին վայելել, չէին խնայուեր, սպանուեր էին միւսներուն պէս: Յետոյ կարգը եկեր էր առ հասարակ բոլոր ականաւոր մարդոց, — վաճառական, դրամատէր, հողատէր, պաշտօնեայ: Բոլորն ալ, միշտ առանց դատաստանի, շարաթներով բանտե-

րու մէջ ամենաահաւոր տանջանքներու ենթարկուելէ ետք, խումբ խումբ մօրթուեր էին:

Ոճիրը ասով չէր յրանար: Անկաւար տարրերը սպաննելէ ետք, տեղահան ըրեր էին նաեւ ամբողջ ժողովուրդը, եւ զայն քշեր էին հեռաւոր անյայտ անապատներ, առանց այդ սոսկալի ճամբորդութեան համար ո'եւէ գիրքութիւն ընծայելու: Էսպէս՝ տեղահանութիւն չէր եղածը, այլ ճշմարիտ սպանութիւն մը: Այդ թշուառներու կարաւաններէն այրերը անջատեր էին ճամբուն ընթացքին, խողխողեր էին մեծ մասամբ կիներու աչքին տակ: Մանուկները նոյնպէս խլեր էին իրենց մայրերէն, վառեր կամ գետը թափեր էին: Յափշտակեր էին բոլոր գեղանի կոյսերը, բոլոր աղուոր հարսերը, եւ ինչ որ կը մնար՝ քշեր էին անջրդի ճամբաներէ սրոնց վրայ հարկերներով, հազարներով պիտի իյնային: Եւ անոնք ալ՝ սրոնք բախտը, աւելի ճիշտը՝ դժբախտութիւնը ունեցեր էին այդ ամբողջ զարհուրանքը տանելու, անհունապէս աւելի անաւոր պայմաններու մէջ ջարդուեր էին այն հեռաւոր անապատներուն մէջ ուր տարեր նետեր էին գիրենք: Ժողովուրդը ամբողջովին փճացեր էր: Անոր հարստութիւնը, տուները, արտերը, եկեղեցիները, կրթական հաստատութիւնները, նոյն իսկ գերեզմանները յափշտակուեր էին:

Դարերու պատմութեան մէջ ասանկ ոճիր չկար: Եւ այս ամէնը գաղտնի բաներ չէին, — կարելի չէր արդէն ամբողջ ժողովուրդ մը ջարդել գաղտնապէս: Բոլոր ոճիրները կատարուած էին յայտնաբար, օր ցերեկով, պարծանքով, իբր հայրենասիրական մեծագործութիւններ: Եւ բոլոր ոճրագործներուն համար այլեւ սովորութիւն մը դարձեր էր

իրենց հայրենանիրութեան աստիճանաչափ ցոյց տալու անահաւոր թիւը այն զոհերուն զորս սպաննել էին:

Դատաւորի մը խիղճը կը խռովի յաճախ՝ երբ քիչ շատ զարհուրելի պարագաներու մէջ կատարուած, կամ մէկէ աւելի թուով զոհեր պատճառած ոճիր մը դատելու կը կոչուի: Կը խռովի անոր համար որ արդարութեան տրամադրած նոյն իսկ ամենէն մեծ պատիժը, մահուան դատապարտութիւնը, իր աչքին ամբաւական կը թուի գործուած ոճիրը հակակշռելու: Ի՞նչ տեսակ խռովք պէտք է փոթորկէր ուրեմն խիղճը այն դատաւորներուն, որոնք այս պատերազմին ընթացքին Հայոց դէմ գործուած անանուն ոճիրները դատելու պիտի կոչուէին: Ոճրագործները մէկ կամ երկու զոհ չէին թողեր: Անոնց մէջ կը գտնուէին հրէշներ որոնք տասնեակ հազարներով մարդ սպաննած էին: Եւ ի՞նչ անելի պայմաններու մէջ:

Բայց այն բոլոր դատաւորներուն մէջ՝ որոնք իթիհատի անկումէն ետք կոչուեցան այս հրէշային ոճիրները դատելու, ոչ մէկը ունեցաւ այդ խղճի խռովքը, ոչ մէկը: Չունեցաւ անոր համար որ ինք, իբր Թուրք, օտար չէր այդ ոճիրներուն, չունեցաւ՝ որովհետեւ ամբաստանելին չափ զոր պիտի դատէր, ինք ալ յանցաւոր էր այդ ոճիրներուն համար: Չէր սպաննած, բայց ուզած էր որ սպաննեն: Ոճիրները՝ որոնց մասին վճիռ պիտի տար, իր ըմբռնումով նոյնքան հայրենասիրական արարքներ էին որքան ոճրագործներու աչքին:

Պէտք է գարմանալ թէ այդ դատավարութիւնները ճշմարիտ դայթակղութիւններ դարձան: Կարելի չէր որ ուրիշ բան մը ըլլային: Որովհետեւ

դատաւորները նոյնքան պատասխանատու էին գործուած ոճիրներուն, որքան ամբաստանեալները: Այդ մասին երկուութիւն չկար իրենց միջեւ: Ամբողջ թուրք տարրը համամիտ էր եղածին, եւ հաւասար մեղապարտութեամբ աշխատած էր անոր համար: Ոմանք գործով, ուրիշներ խօսքով եւ համոզողութեամբ, ոմանք ոճրագործ, ուրիշներ թելադիր կամ մեղսակից: Այնպէս որ՝ այդ դատաւարութեանց ընթացքին, ամբաստանեալ եւ դատաւոր կրնային ըստ հաճոյս փոխել իրենց տեղերը: Ամբաստանեալները դատաւորներու աթոռին վրայ, կամ դատաւորները ամբաստանեալներու աթոռին վրայ՝ նոյն բանն էր. ոչինչ չըլուած պիտի ըլլար դատասարահին մէջ:

Բայց թուրքերը մինակ չէին դատաւարութիւնները կատարուած միջոցին: Օտարը իրենց մէջ էր: Եւ օտարը յաղթանակն էր, որուն առջեւ ստիպուէր էին զինաթափ ըլլալ: Մայրաքաղաքին մէջ՝ ուր մտեր ու հաստատուէր էր, անիկա իր յաղթանակի պայմանները պիտի պարտադրէր իրենց:

Թերեւս ո՛չ այնքան պատերազմի մասնակցութիւնը, որքան այն ահաւոր ոճիրները որոնք այդ առթիւ գործուէր էին, վտանգեր էին թուրքիոյ գոյութիւնը իբր անկախ ու ինքնակամ վարուելու իրաւունք ունեցող պետութիւն: Բայց մանաւանդ՝ այլեւս հրէշային կը թուէր թուրքիոյ վարչութեան տակ թողուլ քրիստոնեայ ժողովուրդներ որոնք դարերէ ի վեր կը հեծէին անոր բարբարոսութեան սարսափներուն մէջ: Օսմ. կայսրութեան մը պահպանումը այդ ամենէն ետք, այլեւս ամօթ մը կը դառնար մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան համար: Որովհետեւ եղածը նորութիւն մը, բացառիկ

բան մը չէր: Ամբողջ թուրք պատմութիւնը անվերջ շարան մըն էր իմբաական կոտորածներու, քանդումներու, հրկիզումներու: Վեց հարիւր տարիներու ընթացքին թուրքը միշտ նոյն մնացեր էր, կոխած տեղը խոտ չէր բուսներ: Նոր կարգ պիտի մտցուէր աշխարհի մէջ, ժողովուրդներու ազատութեան եւ բարօրութեան ձգտող նոր պայմաններ պիտի ստեղծուէին: Եւ այդ կարգն ու պայմանները հաստատուելու համար աշխարհի այն դժբախտ մասին մէջ զոր երբեմն կը գրաւէր Օսմ. կայսրութիւնը եւ ուր ամենէն աւելի պէտք էին անոնք, որովհետեւ ամենէն նահատակ ժողովուրդները այնտեղ կը գտնուէին, պէտք էր միանգամ ընդ միշտ բառնալ թուրք տիրապետութիւնը այդ ժողովուրդներու վրայէն: Ասիկա՝ կայսրութեան կործանումը պիտի ըլլար:

Եւ ահա թուրքերը՝ Սուլթանէն սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեան յանձնուեցան կեղծիքի քաղաքականութեան մը, որ ուղղակի ծնունդն էր ո՛չ թէ հաստատուելիք նոր կարգերուն ու պայմաններուն փարելու անկեղծ տրամադրութեան մը, այլ կայսրութեան սպառնացող վտանգը հեռացնելու մըտահոգութեան: Անոնք բոլոր ոճիրները, եւ պատերազմին պատասխանատուութիւնն ալ բեռցուցին լոկ իթիհատականներուն վրայ, անոնցմէ ղուրս մնացող թուրք ժողովուրդն ու պետական մարդիկը ներկայացնելով իբր անմեղ, պարկեշտ եւ լաւագոյն յատկութիւններով օժտուած մարդիկ, որոնք նոյնպէս իթիհատի գոհերը եղած էին: Անոնք պատրաստ էին աշխարհի ապացուցանելու թէ իրենց ամբողջ մասնագութիւնը արդարութիւնն է եւ թէ հիմայ որ երկրին վարչութիւնը իրենց ձեռքն է, պիտի կրնան իտէալ կառավարութիւն մը ստեղծել:

եւ երջանկութեան ստանի մը վերածել հերուան զժողովքը:

Իրօք կը յուսայի՞ն այս քաղաքականութեամբ խաբել Եւրոպան: Բայց ամէն պարագայի մէջ՝ ուրիշ ճար չունէին: Այլապէս՝ իրենք ամենէն առաջ պիտի զգային բովանդակ ծիծաղելիութիւնը այդ յաւակնութեանց: Իթիհատը՝ թրքութեան մէջ եկուոր տարր մը չէր: Թուրք էր՝ ինչպէս իրենք: Յետոյ Չարդերը, թալաններն ու առեւանգումները իթիհատով չէին սկսած Թուրքիոյ մէջ որ անով վերջանային: Ամբողջ թուրք պատմութեան ժառանգն էին անոնք: Իթիհատէն առաջ՝ երկրին մէջ գոյութիւն առած իշխանութեան բոլոր ձեւերուն, ամենէն ազատականներուն, ինչպէս ամենէն բարբարոսներուն օրով, միշտ տեղի ունեցեր էին անոնք: Վեց հարիւր տարուան Չարդարարներու ոճրագործ սերունդը մէկ օրէն միւսը իտէլալ յատկութիւններու տէր դարձնելու այդ յաւակնութիւնը՝ որով լեցուած էին Թուրքիոյ այս օրուան վարիչները, ոտքի վրայ քուն բերող առասպել մըն էր որ այն մէկ միլիոնէ աւելի սպաննուածներու դիակոյտերուն հանդէպ, — զոր իթիհատը մինակը չպիտի կրնար կոտորել՝ առանց ընդհանուր թուրք ժողովուրդին գործակցութեան, — այլեւս գայթակղական բան մը կը դառնար:

Բայց նորէն այս դիւրբարեկ կեղծիքին փարեցան, որովհետեւ ուրիշ ճար չունէին: Փոշի փչելու համար օտարին աչքին որ իրենց մէջն էր եւ որ իրենց ճակատագիրը պիտի տնօրինէր, անոնք սկսան ձերբակալել բոլոր յայտնի իթիհատականները, երբ անոնցմէ ամենէն գլխաւորները փախած էին արդէն: Բանտերը պահ մը լեցուեցան այն տեսակ

մարդոցմով որոնք երկրին ամենաբարձր պաշտօններուն գլուխը կը գտնուէին պատերազմի օրերուն: Բանտարկեալներ չէին բառին բուն իմաստով: Բանտին մէջ՝ շատերը աւելի հանդիստ էին քան իրենց տուններուն մէջ: Երբոր քէյֆերնին ուզէր՝ դուրս կ'ելլէին, պտոյտ մը կ'ընէին քաղքին մէջ, յետոյ նորէն կը վերադառնային բանտ: Ոչինչ կը խնայուէր անոնց հանգստութեան համար: Շատերը դուրս ելան եւ ա'լ բնաւ չդարձան:

Ասիկա ընդհանուր հետապնդութիւն մըն էր որ կ'ըլլար իթիհատական պարագլուխներու դէմ, ո'չ այնքան զանոնք պատժելու, որքան Եւրոպան խաբելու համար: Օրուան պետական մարդոց մէջ կային որ կը վառէին զանոնք կախաղան բարձրացնելու ըզմանքով: Բայց նոյն իսկ իրենց գաղնփարակիցներուն ընդդիմութիւնը այդ ըզմանքը կը խեղդէր: Եւ անդին՝ ձերբակալուածները կը շարունակէին դրօսնուլ բանտին մէջ, ուրկէ ազատօրէն կը վարէին դուրսը գտնուող իրենց համախոհներուն, — Թուրք Դողմուրդին Չախշախիչ մեծամասնութեան, — ձեռնարկները: Պատերազմի տարիներուն՝ իթիհատը՝ ամբողջ կայսրութիւնը աշխարհակալած, իր գաղափարները միանգամայն ամէն կողմ ծաւալած ըլլալով, վստահ էին որ իրենց անկումէն ետք ջուրին երեսը ելած ափ մը հակառակորդներ չպիտի կրնան երբեք գոյացնել այն տեսակ ոյժ մը որուն ապաւինելով յանդգնին զիրենք դատելու, մանաւանդ պատժելու:

Այս ընդհանուր հետապնդութեան հետ գրեթէ միեւնոյն ատեն սկսած էին նաեւ մասնակի հետապնդութիւններ՝ հայկական կոտորածներու հեղինակներուն դէմ: Ասոր մէջ մանաւանդ շփոթու-

Թիւնը պիտի աւելնար: Ոճրագործները մէկ չէին, երկուք չէին, հարիւր չէին: Իրական արդարութիւն դործադրելու համար՝ պէտք էր ամբողջ Թուրքիոյ շուրջը պատ մը քաշել եւ բոլոր Թուրք ու իսլամ ժողովուրդները արգիլափակել, որպէս զի կարելի ըլլար դատաւարութեան սկսիլ: Որովհետեւ ամբողջ ազգը ոճրագործ էր, ինչպէս չէր վարանած յայտարարելու օրուան ներքին գործոց նախարարը, Ալի Բէմալ Պէյ, որուն այս մասին գրածը մէջ բերինք ւարդէն ներկայ աշխատութեան ընթացքին:

Այս դժուարին գործը վիճակեցաւ Մահմուտ Հայրէթ փաշայի, որ պատերազմական ատեանի նախագահն էր այդ միջոցին: Կատարուելիք հետապնդութեանց օրինական հիմ մը ստեղծելու եւ զանոնք կարելի եղածին չափ ընդարձակելու մտահոգութեամբ տոգորուած մարդ մըն էր, եւ իրեն խորհրդական առած էր Թուրքիոյ դատաւորներուն ամենէն պարկեշտ տիպարներէն մէկը, — Հայ մը, — Մոստիչեան էֆէնտի: Կառավարութիւնը սակայն, կատարուած նախապատրաստութիւնները սեռնելով, հասկցաւ թէ ո՛ր կրնան երթալ իրերը, եւ Մահմուտ փաշայի տեղ պատերազմական ատեանին նախագահ կարգեց Ապտիլ-Համիտի աւագանիին խլեակներէն մէկը, Նազըմ փաշան, առարկելով թէ օրուան քաղաքական պայմանները անհրաժեշտ կը դարձնեն արագ արդարութիւն մը: Ատով կը յուսային ազդել խաղաղութեան վեհաժողովին կողմէ Թուրքիոյ մասին տրուելիք որոշմանց վրայ:

Կարելորը՝ ո՛չ այնքան արդարութիւնը գործադրել, որքան եւրոպայի առջեւ արդարութեան փաստ մը դնել էր: Միայն թէ պէտք էր անապա-

րել: Այս պատճառաւ, իսկոյն չորս հինգ յանցաւոր դտնելով, սկսան դատել նախ Եողղատի Հայոց սպանութեան գործը: Տակաւին դատը չէր սկսած երբ բողոքները ծայր տուին: Թուրք ժողովուրդը սկսաւ կանչուրտել, սպառնալ: Ընդհանուր դատախազը որ այդ գարհուրելի սպանդին զոհուած 68000 Հայերուն արդարութեան հարկը պիտի պահանջէր, Թուրք հանրային կարծիքը հանդարտեցնելու ջանաց, դատաւարութեան անդրանիկ օրն իսկ յայտարարելով թէ Հայերուն գործած յանցանքները պետութեան դէմ՝ այնքան ծանր են որ նոյն իսկ իրենց տրուած պատիժը (այսինքն՝ ընդհանուր բնաջնջումը) քիչ է: Կը հասկցուի անշուշտ թէ ինչ կրնար ըլլալ այս պայմաններուն մէջ սկսող դատաւարութիւն մը: Վճիռը տրուեցաւ ո՛չ այնքան արդարութիւնը գոհացնելու, որքան օտարը խաբելու համար թէ Թուրքիոյ մէջ արդարութիւնը սին բառ մը չէ: Եւ 68000 Հայերու սպանութեան ու կողոպուտին համար մահուան դատապարտուեցաւ մէկ հատիկ մարդ մը, նախապէս Պողազլայանի գայմագամ, վերջէն Եողղատի փոխ-կառավարիչ Բէմալ Պէյը: Մէկ ոճրագործ 68000 զոհերու համար: Բայց պատմական Հերակլէան իսկ կը նսեմանար այս մարդուն սխրագործութեանց հանդէպ: Եւ այդ համբաւով ալ կախեցին զայն:

Փոթորիկը չուշացաւ: Պոլսոյ մէջ՝ ուր իբր թէ իթիհատական ոճրագործ մտայնութիւնը անհետացած էր եւ անոր տեղ մարմին առեր էր արդար ու լայնախոհ ուզի մը, ժողովուրդին միանգամայն բոլոր դասակարգերը հսկայ ցոյցեր կատարեցին, թափօրներ կազմեցին, բողոքելու համար այդ վրձոնին, մանաւանդ անոր գործադրութեան դէմ: Քէ-

մալ Պէյ հռչակուեցաւ «Ազգային նահատակ», որոշուեցաւ յիշատակարան մը կանգնել իր մարտիրոսութիւնը պանծացնելու համար, իր այրին ու զաւակները առնուեցան ազգային խնամատարութեան տակ: Եւ այն թուրք ժողովուրդը որ հանրային հանդանակութեանց համար իր քսակը այն ատեն միայն կը բանայ երբ վիզը կը սեղմեն, ինքնաբերաբար, հինգ տասը օրուան ընթացքին, 20,000 օսմ. ոսկիի գումար մը հանդանակելով յանձնեց Բէմալ Պէյի այրիին:

Այսպէս՝ թուրք ժողովուրդը ինքն իսկ մերկացող այն կեղծիքը զոր թուրքիոյ օրուան վարիչները կը փորձէին ի գործ դնել իր անունով: Թուրք ժողովուրդը եղաւ հետեւողական, հաւատարիմ մնաց այն բարբարոս աւանդութեանց որուն թաթիռուած է իր հուրիւնը: Թերեւս կը զգար որ ատիկա ծանրապէս կը վնասէ իր դատին, բայց ինչ օգուտ որ իր ոյժէն վեր էր այդ աւանդութիւնները թօթափելը:

Կառավարութիւնը այլեւս չկրցաւ շարունակել այդ կեղծիքը: Երզրատի սպանութեանց դատաւարութենէն ետք սկսած երկրորդ դատաւարութիւն մը, Տրապիզոնի սպանութեանց հեղինակներուն հետապնդութիւնը, այդ ճղճիմ արդիւնքն ալ չտուաւ: Այնտեղ նոյնքան սոսկալի եղեր էին ոճիրները: Կիներ, տղաք ու մարդիկ՝ նաւակներու մէջ դրուելով ծովը թափուեր էին: Զարհուրելի պայմաններու մէջ սպանուեր էր քաղքին ու շրջանակներուն բովանդակ արու բնակչութիւնը: Բոլոր հարուստ ընտանիքներու ամբողջ ունեցածը կողոպտուեր էր, եւ յայտնի մարդոց կիները գիրկէ գիրկ պղծուեր ու սպանուեր էին: Վայրենութեան նրբութեամբ մը,

հիւանդանոց գտնուող հայ զինուորներու ներարկեր էին մահատու հիւանդութեանց շիճուկներ: Եւ այս բոլոր ոճիրներուն համար՝ «Թուրք արդարադատութիւն» կոչուած այն համբուրելի բանը ոչ իսկ մէկ հատիկ ոճրագործ գտաւ կախաղանի արժանի, իբր թէ նահանդին բոլոր հայերը անձնասպան եղած ըլլային:

Եւ ա՛լ այդտեղ կեցաւ արդարութեան այդ դաւեչտը որ արդէն ոչ ոք կրնար խաբել իրապէս:

Ամբողջ այդ խաբէութենէն ուրիշ բան չմնաց մէջտեղը, այլ միայն պատմական որոշմանագիր մը զոր Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանը կազմեց Իթիհատի, անոր վարիչներուն, անոնց գործած ու գործել տուած ոճիրներուն նկատմամբ: Այդ ամբաստանագիրը՝ որուն գլխաւոր առանցքը պիտի կազմէին Հայոց դէմ գործուած այն ահաւոր արարքները, նոյն ատեն քաղաքական մեծ նշանակութիւն մը պիտի ունենար, քանի որ, օտարին աչքին, պիտի դառնար լաւագոյն մէկ փաստը այն արդարութեան զգացումներուն սրոնցմով տողորուած ըլլալ կը յաւակնէին թուրքիոյ արդի վարիչները: Իրենց ընդգրկած կեղծիքի քաղաքականութեան գործիքն էր ատիկա: Կ'ուզէին խաբել, եւ այդ էր գլխաւոր խաղը որով կը հաւատային թէ պիտի կրնան խաբել: Ապահովարար իրենցմէ սպասուածը խօսք չէր, այլ գործ. բայց վերջապէս հիմ մը պէտք էր գործի անցնելու համար: Եւ ճիշտ այդ հիմն էր որ պատրաստեց Պոլսոյ Ամբաստանիչ Ատեանը:

Իր բացառիկ կարեւորութեան պատճառաւ նոյնութեամբ մէջ պիտի բերենք այդ ամբաստանագրին թարգմանութիւնը: Պիտի տեսնուի որ այն ահաւոր ոճիրներուն պարտադրած արդարութեան հսկայ

պահանջին բաղդատմամբ՝ շատ ճզճիմ, շատ ողորմուկ բան մըն է այդ ամբաստանադիրը, վիճելի էր նոյն իսկ ամենէն էական կէտերուն մէջ:

9.

ԱՄԲԱՍՏԱՆԻՉ ԱՏԵԱՆԻՆ ՈՐՈՇՄԱԳԻՐԸ

(ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Կարդացուեցան եւ ըննուեցան ինքզինքը «լուծուած» հոչակող «Իթթիհատ վէ թէրագըը» կուսակցութեան(1) ընդհանուր ժողովի անխախտ անդամներէն Թալէադ, Էնվէր, Ճէմալ, Իպրահիմ, Շիւքրի, Սալիլ եւ Ահմէտ Նէսիմի, Իթիհատի ընդհանուր քարտուղար Միահատ Շիւքրի, ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն եւ Պոլսոյ պատուիրակ Քէմալ եւ Ջիա Կէօք Ալի, Տոքթ. Բուսուլի, Քիւչիք Թալէադ, եւ դարձեալ ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն եւ «Թէչչէլաթը Մախսուսէ»ի կազմակերպիչ Տոքթ. Պէհաէտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազըմ, Աթըֆ, Բիզա եւ յիշեալ կազմակերպութեան վարչական մարմնի անդամներէն՝ ընդհանուր ապահովութեան նախկին տնօրէն Ազիզ, Պոլսոյ կեդրոնի հրամանատար Ճէվատ պէյերու նկատմամբ հարցաքննիչ դատաւորին կողմէ կատարուած քննութեան թուղթերը, ինչպէս նաեւ այն մանրամասն ամբաստանադիրը զոր պատրաստած է պատեր սահան Ատեանի Ընդհանուր դատախազը:

Յիշեալ որոշմանագրէն կը յայտնուի թէ Իթիհատի կուսակցութիւնը ունեցած է իրարու հակա-

(1) Իթիհատը իրապէս չէր լուծուած այդ օրերուն, կը ծնէր ու կը գործէր տարբեր անունի մը տակ, եւ Պոլսոյ քուրֆ մատուլիմ մէջ ունէր երեք քերթեր, Թասֆիթ, Չէման ու Մէմլէթթ, որոնք երբեմն յայտնարար, երբեմն անուղղակի կերպով մը, իր նպատակներուն կը ծառայէին:

սող երկու բնոյթ: Ասոնցմէ մէկն է՝ իր ծրագրին եւ ներքին կանոնագրին համեմատ գործող յայտնի եւ արտաքին իթիհատը: Միւսը՝ բերանացի եւ ոճրամիտ հրահանգներու համաձայն գործող գաղտնի եւ զաւազիր իթիհատը:

Ձեռք անցուած փաստերն ու ապացոյցները կը հաստատեն թէ՛ այդ կուսակցութեան բարոյական պատկերը կը ներկայացնէ ջարդերու եւ կողոպուտի եւ զեղծումներու անվերջ շղթայաւորում մը: Անոր վրայ կը ծանրանայ պատասխանատուութիւնը կատարուած ոճիրներուն: Պարզ ու որոշ է յանցապարտութիւնը կուսակցութիւններու բացառապատ օրէնքին համաձայն հաստատուած կուսակցութեան վերոյիշեալ անդամներուն, որոնք կը կազմէին անոր ամենէն ազդեցիկ ու գլխաւոր սիւները:

Նոյնպէս՝ 1330 (1914) տարուան յուլիսին՝ կուսակցութեան պետերուն հետ համախորհուրդ՝ հրատարակուած է գորաշարժ: Այդ պատճառով, կուսակցութեան ամենէն ազդեցիկ անդամներէն եւ իրենց փախուստին պատճառաւ զինուորական ասպարէզէն վտարուած էնվէր, ձէմալ, ինչպէս նաեւ փախստական Թալէադ պէյերը եւ ընկերները, օգտուելով եւրոպական ընդհանուր պատերազմէն, փոխանակ խելքով, կարողութեամբ, արդարութեամբ, իմաստութեամբ ու գունժով լուծելու առկախ մնացած խնդիրները եւ վտանգաւոր կնճիւղները, կարծեցին թէ կարելի է լուծել այդ բոլորը՝ տարածելով ամէն տեղ ահ ու սարսափ եւ կատարելով այնպիսի գործեր որոնք իրենց ահաւոր հետեանքներով խիստ մեծ ազդեցութիւն ունեցան

ազգին ճակատագրին վրայ, եւ այսպէս ծնունդ տուին անվերջ շփոթութիւններու(2):

Ասոնք, ազգին բաղձանքները իրագործելու պատրուակին տակ, առաջ բերին հսկայ աղէտ մը, որպէս զի անկէ օգտուելով կարողանան լռեցնել ժողովուրդին ձայնը(3): Նոյնպէս, շահագործելով առիթը, աշխատեցան բռնութիւններով հարստութիւններ դիզել: Այս մարդիկը, կարգ մը նենգամիտ միջոցներով, երկիրը նետեցին ընդհանուր պատերազմին մէջ, եւ այսպէս՝ ժողովուրդը կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելէ ետք, սկըսան գործադրել իրենց մտադրութիւնները: Իթիհատը, իրագործելու համար իր թաքուն նպատակ-

(2) Բայց ինչ որ ամբաստանագիրը կը մեղադրէ իթիհատին, նոյնը կ'ըլլայ նաեւ այսօր, արդի կառավարութեան կողմէ, երբ իթիհատը չէ իշխանութեան գլուխը: Ուրեմն, որքան ստեմ որ խնդիրը Հայոց վրայ է, գոյութիւն ունի տեսակ մը անյեղի ֆալսեպանութիւն, — բնաջնջման ֆալսեպանութիւնը, — որուն մէջ Թուրքը մէկ է իրապէս, իթիհատական ըլլալ թէ իթիհատի հակառակորդ, յետաքրքակամ ըլլալ թէ ազատամիտ:

(3) Թուրք ժողովուրդը խաբուելուն համար, կամ վախնալուն համար չէր որ լռեց կամ համամիտ գտնուեցաւ իթիհատի ոսիրներուն: Բովանդակ Հայ ազգին հարստութիւնը, ստացուածքը, կիները, աղջիկները, տղաքը յափտակելու ազատութիւնն էր որ զինքը մղեց ո՛չ միայն լուս եւ համամիտ մնալու, այլ գործակցելու իթիհատին: Եւ առանց այդ գործակցութեան՝ իթիհատը՝ իր ամ մը չէթէներով երբէք չպիտի կրնար իրականացնել այն անաւոր սպանդը: Եւ յետոյ, Թուրք ժողովուրդը, իթիհատի փառգութիւններուն հետեւանով, համոզուած էր թէ Հայերը կայսրութեան սպառնացող վտանգ մըն են, եւ թէ անոնց բնաջնջումը, որ անպատիժ պիտի մնար ռուէ կերպով, մէկ հատիկ միջոցն էր այդ վրտանգը բառնալու համար:

ները, զբաղեցաւ մասնաւոր զաղտնի եւ դաւադրական գործերով: Այս նպատակով բանտէն արձակել տուաւ ոճրագործներու խումբեր եւ Պոլսոյ մէջ կազմակերպեց «Թէչչիլաթը Մախսուսէ» մը, մշակելու համար բանտերէն արձակուած ոճրագործներու գործունէութեան ծրագիրը, հրամաններ ու հրահանգներ տալու համար անոնց եւ ղեկավարելու համար անոնց թաքուն գործունէութիւնը: «Թէչչիլաթը Մախսուսէ»ին անդամ նըշանակուած ընդհանուր ապահովութեան նախորդ Տնօրէն Ազիզ, ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Աթըֆ եւ Տօքթ. Նազըմ պէյերէն կազմուեցաւ տեսակ մը կեդրոնի սպայակոյտ: Այդ սպայակոյտին որոշումները կը հաստատէր եւ կը գործադրէր կեդրոնի հրամանատար ձէվատ պէյ, որ այս նպատակին համար գործածած մարդերուն ահագին գումարներ բաշխելով կը զրկէր զանոնք զանազան շրջաններ, յետոյ՝ ծածկագիրներու բանալիներ տալով Տօքթ. Պէհաէտտին Շաքիրի պէս պետերու, անոնց հրամանատարութեան տակ զրաւ զինուորական օթօմօպիլներ, առատ դրամ եւ քանդիչ միջոցներ, գործադրել տալով այսպէս՝ դաւադրական ձեւով՝ Իթիհատի պետերուն նպատակները:

Այս քօմիթէին կողմէ զաւտոնները զրկուած կարգ մը անհատներ, իրենց պետերէն ստացուած հրահանգներու համաձայն, եւ Իթիհատի տեղական ներկայացուցիչներու, իրենց անձնական շահուն համար այդ կուսակցութեան հլու եւ կամակատար եղող պաշտօնեաներու, ինչպէս նաեւ պարզմտութեամբ կամ տգիտութեամբ անոնց միացած սակաւաթիւ անձերու առաջնորդութեամբ եւ օ-

ժանդակութեամբ մարդիկ սպաննած են(4), յափըշտակած են գոյքեր ու դրամներ, այրած են տուններ ու մարդկային դիակներ, բռնաբարած են կիներու պատիւը եւ գործադրած ամէն տեսակ չարչարանք ու խայտառակութիւն:

Այս աղէտներուն ենթակայ եղած են, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, երկրին բոլոր զաւակները: Թէեւ Հայերը կը կազմեն կարեւոր մասը այդ դժբախտներուն, բայց միւս տարրերը և մասնաւորապէս Թուրքերը կը կազմեն առոնց մեծամասնութիւնը ամէն տեղ(5): Այս քննութեան իսկական նիւթը կազմող Հայերու տարազրութեան աղէտը որ առաջ եկած է տարբեր ժամանակներու եւ տեղերու մէջ, եւ որուն հեղինակներուն մասին զատ զատ օրինական հետապնդութիւն կը կատարուի,

(4) Որոշմագրին մէջ միւս միզ մը կայ ժխտելու Թուրք ժողովուրդին կողմէ ջարդերուն բերուած մասնակցութիւնը: Այստեղ սակայն՝ կ'ընդունի թէ «սակաւաթիւ» մաս մը գործակցած է ոմիւրներուն: Ասիկա արդէն իսկ խոստովանութիւն մըն է: Եւ մեմք բազմիցս ապացուցիմք արդէն թէ «սակաւաթիւ» մարդոց մասնակցութեամբ կարելի չէր իրականացնել այդ հսկայ ոմիւրը: Իթիհատը, իր նպատակին հասնելու համար, ամբողջ թուրք ժողովուրդին. օժանդակութեամբ պէտք ունէր եւ ունեցաւ այդ օժանդակութիւնը: Եւ արդէն, նախորդ բոլոր ջարդերը, Համիտի օրով կատարուածները՝ ինչպէս Ատանայիւնը, միւս թուրք ժողովուրդին միջոցաւ եղած են: Չէ մտադրուած անուշտ որ Համիտ՝ ջարդերուն բոլոր պատասխանատուութիւնը ժողովուրդին կը վերագրէր. առարկելով որ չի կրնար անոր կիրքերը սանձել:

(5) Հրաւալի՝ գնահատութիւն: Հայերը կը կազմեն «կարեւոր» մասը այն դժբախտներուն որոնք իթիհատի սարքած արկտներուն գոհուեցան, բայց մասնաւորաբար թուրքերը կը կազմեն այդ դժբախտներուն «մեծամասնութիւնը»: Չեմք հասկնար թէ ինչպէ՛ս թուրք ժողովուրդը այդ դժբախտներուն

տեղական եւ մասնաւոր դէպքի մը հանդամանքը չունի, այլ ծրագրուած է յիշեալ անձերէն կազմուած ընդհանուր կեդրոնական մարմնի մը կողմէ, եւ անոր գործադրութիւնը ապահովուած է այդ մարմնէն բղխած գրաւոր եւ բերանացի հրահանգներով:

Հիմայ մէջ կը բերենք այն գրաւոր փաստերն ու տօքիւմանները որոնք կը հաստատեն այդ մասին կատարուած քննութիւնները:

Իթիհատական պետերը ստեղծեցին «Թէչքիւլաթը Մախսուսէ» անուան տակ գաղտնի կազմակերպութեան ցանց մը, որու մասին սկիզբէն տարածայնեցին թէ պատերազմին մասնակցելու համար կազմուած է, եւ որ սակայն յետոյ, ինչպէս կը յայտնուի ամբաստանագրին մէջ ալ, զբաղեցաւ ոճրապարտ գործունէութեամբ մը: Այս գաղտնի կազմակերպութեանց վարչական մարմինը կը բաղկանար Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Տոքթ. Նազըմ, Պէհաէտտին Շաքիր, Աթըֆ, Րիզա, եւ ընդհանուր ապահովութեան նախկին Տնօրէն Ազիզ պէյերէն: Ասոնցմէ Պէհաէտտին Շաքիր պէյ զրկուած է՝ արեւելեան նահանգներուն մէջ գործող ոյժերը ղեկավարելու, իբր գործունէութեան կեդրոն ընտրելով Կարինը: Րիզա պէյ ալ զրկուեցաւ Տրապիզոն, այդ շրջանին մէջ գործելու համար: Մինչդեռ Ազիզ, Աթըֆ եւ Նազըմ

«Անժամասնուրիւնք» կրնայ կազմել, երբ Հայերն են անոնց «կարիւռ» մասը: Ինչ որ տուժեց քուրք ժողովուրդը՝ պատերազմին երեսէն էր, եւ ինք յօժարակամ նուիրուեցաւ քրտերագմին: Այնքան դառն հարուածներէ ետք՝ տակաւին մինչեւ այսօր գեմէք վար չէ գրած, եւ գարձեալ ինք է բուն խարխալը այն «ազգային օարժու»ին որ կը յաւակնի գէն ինքնին կուռի աշխարհի դէմ:

պէյերը կը սկսէին գործել Պոլսոյ մէջ: Պոլսոյ կեդրոնի հրամանատար ձէվատ պէյն ալ պաշտօն ըստացաւ հաստատելու եւ գործադրելու տրուած որոշումները: Այս պարագան կը հաստատուի Պէհաէտին Շաքիր պէյի ուղղուած գրութենէն (կարգաթիւ 1. փաստաթուղթ 1.) որ կը պարունակէ 150 համարը կրող որոշումը, եւ որուն մէջ գրուած է. «Քօմիթէին կողմէ պատժել Ղալաթիացի Սալիլը, հաղորդել աւանդին նամակատունէն առնուած ըլլալը, աւելցնելով որ ժողովուրդին պիտի տրուի, եթէ պէտք ըլլայ»: Այս թուղթը կը կրէ Ազիզ, Աթըֆ, Նազըմ ստորագրութիւնները, եւ տակն ալ՝ «համամիտ եմ. ձէվատ»: Աւելի վարը՝ «գրամ դանձել դաւաճաններէն» նախադասութիւնը:

Այս որոշմնագրին կցուած տօքիւմանն ալ կը հաստատուի՝ «Ինդիլը պիտի կարգադրուի Աթըֆուին մէջ, Պէհաէտտին Շաքիր պէյին կողմէ անձամբ» ծանօթութիւնով եւ «Ա. ձէվատ» ստորագրութեամբ տրուած. ծածկագիր հեռագրով:

Փախստական էնվէր պէյի հօրեղբայր Սալիլ փաշան ալ՝ կեդրոնի հրամանատար եղած ատենը մասնակցած է «Թէչքիւլաթը Մախսուսէ»ին, որուն կապակցութիւնը Իթիհատին հետ կը հաստատուի այն գրութեամբ (փաստաթուղթ թիւ 10.) որ ուղղուած է Միտհատ Շիւքրի պէյին եւ կը կրէ Սալիլ, Նազըմ, Աթըֆ, Ազիզ ստորագրութիւնները եւ 59 համարը: Յիշեալ Սալիլ պէյի Իզմիթի Միլիթասարիութեան զրկած 67 թիւ հեռագիրն ալ կը հաստատէ թէ այս գործին համար ան հաւաքած է ղեկավարներ եւ ազատ արձակած է բանտարկեալները:

Յիշեալ Սալիլ պէյի կողմէ՝ 68 համար եւ 16 նոյեմբեր 1330 (1914) թուակիր ու պատերազմա-

կան պաշտօնատան տնօրէնութեան ուղղուած գրութիւնը կ'ապացուցանէ թէ «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ին տրուած են քանդիչ նիւթեր: Նմանօրինակ տօքիւմաններ կը տեսնուին նոյնպէս «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ի մնացած թուղթերուն մէջ: Եւ սակայն, կատարուած քննութիւններէն կը հասկնուի թէ գոյցուած են այս կազմակերպութեան վերաբերեալ փաստաթուղթերու կարեւոր մէկ մասը, ինչպէս նաեւ ընդհանուր կեդրոնին ամբողջ թուղթերը եւ տոմարները: Ներքին գործոց նախարարութեան պաշտօնական գրութիւններն ու արձանագրութիւնները կը վկայեն եւ կը հաստատեն նոյնպէս թէ ընդհանուր ապահովութեան տնօրէն Ազիզ պէյ, Թալէազ պէյի հրատարելէն առաջ պաշտօնատունէն առած շատ կարեւոր գործողութիւններու եւ հաղորդագրութիւններու վերաբերող տօքիւմանները չէ վերադարձուցած իր պաշտօնէն հեռանալէն վերջ (կարգաթիւ 31.): Պատերազմին յայտարարութենէն շատ առաջ՝ պատերազմական գործողութիւններուն մասնակցելու մասին Իթիհատի ունեցած փափաքն ու նպատակը կը հաստատուի 17 օգոստոս 1330 (1914) թուակիր գրութիւնով մը, որ կուսակցութեան ընդհանուր քարտուղար Միտհատ Շիւքրի պէյի ստորագրութիւնն կը կրէ, եւ կարնոյ կուսակալին միջոցաւ ուղղուած է Պէհաշտին Շաքիր պէյի:

Տիրբանակերտի մէջ կատարուած ջարդն ու աղէտը տեղի ունեցած է փախստական Թալէազ պէյի աչք դոցելուն եւ գրգռութեան հետեւանքով: Ասոր ապացոյց է այն ծածկագիր հեռագիրը զոր յիշեալ Թալէազ պէյը ուղղած է Զօրի կառավարիչ Ալի Սուստ պէյի եւ որուն մէջ կը գտնուի «Վա-

լին(6) եւ իր թիկնապահ քովսէր Մէմտուհը պէտք է պատժել մահով» նախադասութիւնը եւ «ծածուկ պահել» մահադրութիւնը: (կարգաթիւ 8, փաստաթուղթ 1.):

Ներքին գործոց նախարարութեան մասնաւոր դիւանի Տնօրէն Իհսան պէյ կ'ըսէ թէ երբ Քիլիսի կառավարիչն էր, Պուէն Հալէպ ղրկուած Ապտիլահատ Նուրի պէյ աշխատած է համոզել զինքը թէ տարագրութեան նպատակը բնաջնջումն է, թէ ինք տեսնուած է Թալէազ պէյին հետ եւ անձամբ ստացած բնաջնջման հրամանը, եւ ասոր մէջ էր երկրին փրկութիւնը (Հարցաքննութեան թուղթեր 1 էջ 15.):

Պրուսայի պատասխանատու քարտուղար Միտհատ պէյ երբ Պօլուի պատասխանատու քարտուղարն էր, հեռագրած է թէ Չանղըրէն Պօլուի շրջանը տարագրուած էնկիւրիի հայերուն համազումարը 61,000 հոգի է, թէ յիշեալ կուսակալութեան իսլամ ժողովուրդը կը պաշտէ Իթիհատը եւ իրմէ բղիած կառավարութիւնը իր կատարած գործին համար, թէ այս պաշտամունքը յաւիտենական պիտի ըլլայ, եւ հետեւապէս՝ ապահովելու համար Պօլուի ապագայ երջանկութիւնը, օգտակար կը գտնէ գործ դնել նոյնը նաեւ Պօլուի մէջ(7): Ասի-

(6) Ակնարկուած կուսակալը Համիտ պէյն էր, անիի ծանօթ՝ Տէլի Համիտ» («եհեք Համիտ») անունով, որ վերջէն Տիարակ-Բիրտն հրաժարեցունելով Հալէպ անցաւ իբր բաղաբային ընդհանուր բնիչ: Պարկեստ մարդ մըն էր եւ մինչեւ վերջը չուզեց գեւութիւն ընել Հայոց:

(7) Եւ տակաւին կը յաւակնին հեբել բուրք ժողովուրդին մասնակցութիւնը գործուած ոնիրներուն: Երբ Պօլուի պէս անհետ տեղ մը այս էր այդ ժողովուրդին գագաւաճը, Ի՞նչ

կա կը հաստատուի ՄիւթէսարըՖ Միւֆիտ պէյի 11 սեպտեմբեր 1331 (1915) թուակիր եւ ներքին գործոց նախարարութեան ուղղուած հեռագրով (Կարգաթիւ — փաստաթուղթ-2)։ Այսպէս՝ Պօլուի պէս տեղի մը համար, որ պատերազմական դօտի մը չէր, տարագրութիւնը ոչ զինուորական կարգադրութիւն մը եւ ոչ կարգապահական միջոց մըն էր, այլ, ինչպէս կը հասկցուի, արդիւնք Իթիհատի փափաքներուն, որոնցմով ներշնչուած էր իր պատասխանատու քարտուղարը, Միտհաթ պէյ։

Այս մարդը որ կարճ ժամանակ մը միայն մնաց Չանդըրը, ակներեւ է որ չպիտի կրնար հեռուէն հասկնալ ինկիւրիի նահանգին ամբողջ ժողովուրդին բոլոր զգացումները, եւ աւելի բնական եւ դիւրին էր որ տեղեակ պիտի ըլլար այն նահանգին ժողովուրդին զգացումներուն ուր կը գտնուէր ինքը, այսինքն Գասթէմուռիի։ Մինչդեռ՝ Գասթէմուռիի իսլամները զգուանքով կը յիշեն իրենց շրջանակէն դուրս կատարուած դէպքերը։ Նոյն իսկ օր մը, քաղթին Միւֆթին, չէյիսերը եւ էշրաֆը հաւաքաբար դիմեցին կուսակալ Ռէշիտ փաշային եւ ըսին հետեւեալը.— «Շրջակայ նահանգներէն Հայերը, իրենց կիներուն ու երեխաներուն հետ կը հանուին լեռ ու կը սպաննուին, սպանդանոց քըշուած անասուններու պէս։ Մենք սասնկ բան մը չենք ուզեր մեր շրջանակին մէջ։ Մենք կը վախնանք Աստուծոյ բարկութենէն։ Կառավարութիւնը անօրէնութիւնով եւ բռնութեամբ չի կրնար

կրնար ըլլալ ուրիշ աւելի նշանակութիւն ունեցող նահանգներու մէջ, ուր բուրք ժողովուրդը իրապէս իր անկախութիւնը վտանգուած կը գտար հայկական պահանջներուն հետեւանքով։

կանգուն մնալ։ Մեր նահանգին մէջ նմանօրինակ դէպք մը պէտք չէ որ տեղի ունենայ»։— Ռէշիտ փաշա միճոքաբար կ'ապահովցնէ իրեն դիմողները թէ իրենց նահանգին մէջ երբէք տեղի չպիտի ունենան այդպիսի դէպքեր։ Ստոր վրայ, անոնք, ուրախութեան արցունքը աչքերնուն, ետ կը վերադառնան։ Ասիկա կը հաստատուի Բ. յաւելուածի 15-րդ էջին գրաւոր յայտարարութիւններով(8)։

«Թէչքիլաթը Մախսուէէ»ի եւ անոր միացուած կարգ մը ոստիկան-զինուորներու Կարնոյ շրջակայ տեղերու մէջ Հայերու վրայ դործ դրած բռնութիւններն ու խժդժութիւնները բացորոշ կերպով կը հաստատուին նոյն նահանգին կուսակալ Թահսին պէյի 15 յուլիս 331 (1905) թուակիր ծածկագիր հեռագրով։ Թահսին պէյի այս հեռագիրը կը պարունակէ հետեւեալ խօսքերը.— «Ճայիգ անունով յիսնապետ մը յափշտակած է Արապեանի չորս աղջիկները։ Յիսնապետ Քեամիլ էֆէնտի ալ գողցած է 1863 ոսկի, 35 բեռ կարասի եւ շատ մեծ քանակութեամբ գոհարեղէն։ Դրամի եւ կնոջ համար դործ դրուած խայտառակութիւնները ծայրայեղօրէն ամօթալից են եւ հակառակ մարդկութեան։ Պէտք է առաջըր առնել այս կացութեան, եւ մա-

(8) Գասթէմուռիի հայ ժողովուրդը նախապէս կառաւ տաւած էր որպէս զի զիմքը չ'տարագրեն։ Նոյն նահանգին եւսթակայ Չանդըրի մէջ գտնուող 15—20 բնակիչներն ալ, որոնք նիւրալիան մեծ կարողութիւն մը չունէին, 600 ոսկի կառաւ տուած էին Իթիհատի պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ Օզուգ պէյի. որպէս զի չտարագրուին։ Պարզապէս ժամանակ ահա՛մ էին եւ ուրիշ ոչինչ։ Դրամը առնել ետ՝ նորէն տարագրեցին զանոնք։ Ատանայի մէջ՝ հայ ժողովուրդը հոյսպէս խոսքը կառաւ մը տուած էր չտարագրուելու համար, բայց դրամը վճարելէն ետք նորէն տարագրուեցան։

նաւանդ վերջ տալ ամէն կողմ «Թէչքիլաթը Մախսուսէ» անունին տակ զործող Չէթէններուն: Պարբերդի կուսակալը կը գրէ թէ «բոլոր ճամբաները լեցուն են կիներու եւ կրեխաներու զիակներով, ժամանակ չենք գտներ թաղելու համար զանոնք: Լաւ կ'ըլլայ եթէ պահենք մեր վեհանձնութիւնը եւ ազգային պատմութիւնը» (Մարգարի 8. փաստաթուղթ 8):

Այն պարագան՝ թէ այս հեռագիրը գտնուած է Երեսօրհանական Ժողովի հինգերորդ ճիւղին մէջ՝ փախստական Թայէադ պէյի վերաբերող թուղթերու հետ, կը հաստատէ Չօրի կառավարիչ Ալի Մուստ պէյի նախապէս յրուած ծածկագիր եւ կարեւոր հեռագրին փճացման խնդիրն ու նպատակը:

Յիշենք նոյնպէս այն ծածկագիր հեռագիրները որոնք, Կարնոյ «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ի պետ Պէհաէտինն Եաքիր պէյի ստորագրութեամբ, ուղղուած են Պարբերդի կուսակալ Սապիթ պէյի միջոցաւ, Նազըմ պէյին, եւ որոնց լուսանկարը կը գտնուի Գ-րդ կարգաթիւին մէջ: Ահա այդ հեռագրին պարունակութիւնը.— «Ատկէ զրկուած հայերը կը մտքազործուի՞ն արդեօք: Այն վնասակար անձնաւորութիւնները որոնց մասին կը յայտնէք թէ անբարեւեցան ու կը բշուին, բնաջինջ կ'ըլլա՞ն արդեօք թէ կը բշուին ու կը զրկուին միայն: Այս կէտը որոշապէս իմացուցէք, եզրայրս(9):» Յիշ-

(9) Պոլսոյ «Սապահ» թուրք թերթը հրատարակեց ուրիշ հեռագիր մը գոր Պէհաէտինն պէյ, միտ հարբերդի կուսակալ Սապիթ պէյի միջոցաւ. ուղղած էր Տաքթ. Նազըմ պէյի: Ահա այդ հեռագիրը.— «Հայոց տարագրութիւնն ու վնաս» «կար նկատուածներու սպանութիւնը անհրաժեշտ է: Այսպէս» «կ'ըլլա՞յ այդտեղ, եղբա՛յրս»:

եալ Նազըմ պէյը (Րէսնէցի) այդ միջոցին Պարբերդի Իթիհատի քննիչն էր: Այս մարդուն փախստաւոր պարագան ալ կը հաստատէ արդէն թէ ինչ կապ ունէր «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ի բնաջնման զործունէութեան մէջ եւ Իթիհատի հետ:

Այն հեռագիրը որ Սամսոնի պատասխանատու քարտուղար Րիշաթի ստորագրութեամբ քաջուած է Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին, եւ որ Միտհատ Եիւքրի պէյի կողմէ 16 դեկտ. 330 (1914) թուին զրկուած է «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ի կազմակերպիչներէն Տոքթ. Նազըմին, կ'ըսէ.— «Իբր հինգերորդ չէթէ՝ Թուֆան աղայի հրամանատարութեան տակ 55 հոգինոց խումբ մը ճամբայ հանուեցաւ մօթէօտով»: Ասիկա կ'ապացուցանէ թէ «Թէչքիլաթը Մախսուսէ»ն եւ Իթիհատը սկիզբէն ի վեր կը զբաղէին Չէթէններու կազմակերպութեամբ: Այս պարագան կը հաստատէ նաեւ 20 նոյեմբեր 330 (1914) թուակիր նամակ մը որ Պալլըքէսէրի Իթիհատի քննիչ Մուսայի ստորագրութեամբ զրկուած է Միտհատ Եիւքրի պէյի եւ անոր կողմէ ալ յանձնուած Տոքթ. Նազըմի: Նամակին պարունակութիւնը մասնաւորաբար կ'ապացուցանէ թէ ներքին զործոց նախարարութիւնն ու Իթիհատը զբաղած են այդ Չէթէններու կազմակերպելու(10):

(10) Այս մասին լաւագոյն տեղեկութիւնը կարելի է գրուել թալէադ փառայի կողմէ Մալաթիոյ Իրիհատական Գլխավին զրկուած հետեւեալ ծածկագիր հեռագրին մէջ գոր Պոլսոյ թուրք թերթերէն «Սապահ» հրատարակեց մայիսոյ տարւումն զնկոտմեր 12-ին.— «Թէ՛ ձեր գաւառակը զրկուած է «քէ այնտեղ հաւաքուած Հայերը փնացուցէ՛ք: Այս մասին աւանկն բարոյական եւ միւսական պատասխանատուութիւն ինձ» «ծի կը պատկանի: (Իրիհատի) ընդհանուր կեդրոնին խոնոր «հարստութեան մէկ մեծ մասը գայացած է հայ տարագիրնե-

Պրուսայի իթիհատական պատուիրակին 19 դեկտ. 330 (1914) թուակիր գրութիւնը, ուղղուած ընդհանուր կեդրոնին, կը յայտարարէ նոյնպէս թէ «Թէչքիլաթը Մախուսէ»ին մէջ արձանագրուած են ոճրագործներն ու անազակները: Թէեւ սկիզբները տարածայնեցին թէ այս չէթէները պատերազմին պիտի մասնակցին, բայց ասիկա միամիտները մոլորեցնելու համար եղած խաղ մըն էր: Այդ չէթէները գործածուեցան ջարդելու եւ բնաջինջ ընելու համար տարագիրներու կարաւանները, իրողութիւն մը որ կը հաստատուի այդ մասին ձեռք բերուած ապացոյցներու, փաստերու եւ տօքիւմաններու ամբողջութեամբ:

Չարդերուն՝ Թալէադ, էնվէր եւ ձէմալ պէյերու հրամանով ու գիտակցութեամբ կատարուած ըլլալը կը հաստատուի 11 յուլիս 331 (1915) թուակիր, եւ Թալէադ պէյի կողմէ ստորագրուած հե-

քրէ գրուած գոյֆերէն ու դրամներէն: Այդ հարստութեան «մեծութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար կը բաւէ «ակնարկ մը նետել այն պայմանագրին վրայ որ կնքուած է «մէկ կողմէ ընդհանուր կեդրոնին եւ միւս կողմէ Քիւպնեբու «ու Չէթէներու հետ: Ինչպէս յայտնի է, Չէթէներու մաս կը զկազմեն բանտերէն հանուած եւ կամ դուրսերէն հաւաքուած «մարդասպաններ (բնագրին մէջ՝ «Գանլըգաթիլէր»): Բայց «այս մարդասպանները, իրենց մեղացած Հայոց ինչ-«էքրուն ձեռք դպցնելու իրաւունք չունին: Իրենց երգում ընել «տրուած է որ բոլոր գրուած ինչէքը կեդրոնը պիտի բե-«րեն: Այդ պայմանագրութեան համաձայն, յափուսակուած ի-«րերու փոխարժէքին կէսը Պոլսոյ ընդհանուր կեդրոնին կը «զրկուէր, ձեմիլէքին տրուելու համար: Իսկ միւս կէսը կը «բաժնուէր Չէթէներուն: Եւ իրաւաւէջիւր չէրէի 15000 ոսկի «բաժին ինկած է: Ասկէ կրնանք դատել թէ ի՞նչ քանակու-«թեան կրնայ հասած ըլլալ ընդհանուր կեդրոնին բաժին ին-«կած գումարը»:

աագրով, որ ուղղուած է Տիգրանակերտի եւ Ուր-Փայի ու Չօրի կառավարիչներուն (կարգաթիւ 11): Այս հեռագրով՝ Թալէադ պէյ կը հրամայէ թաղել տայ ճամբան մնացած մեռելները, չնետել դիակները փոսերու, յիճերու եւ գետերու մէջ, եւ այլևի ճամբաներու վրայ յբուած գոյքերը: Այս պարագան կը հաստատէ նոյնպէս Դ. բանակի հրամանատար ձէմալ պէյի 10 յունիս 331 (1915) թուակիր եւ «անձնական ու ստիպողական» մակագրութեամբ Տիգրանակերտի կուսակալին ուղղած մէկ հեռագիրը, որով յիշեալ ձէմալ պէյը (փաշա) կը պատուիրէ կուսակալին տարածայնի թէ եփրատի պէյի հարաւ ըջած դիակները հաւանաբար ապստամբական շարժման տակն սպաննուած: Հայերու դիակներն են եւ թէ տեղն ու տեղը պէտք է թաղել զանոնք ու մէջուկը դիակ չձգել, (կարգաթիւ 11 փաստաթուղթ 3):

Յիշեալ ձէմալ պէյին ի պատասխան 3 յուլիս 331 (1915) թուակիր եւ «անձնական է» մակագրութեամբ ծածկագիր հեռագրին մէջ կ'ըսուի. «Եփրատը շատ քիչ կապ ունի մեր կուսակալութեան հետ. գետին բերած դիակները հաւանականաբար կարնոյ կը խարբերուի կողմերէն ըջուած դիակներ են. հոս, ապստամբական շարժման մէջ սպաննուողները կը նետուին անհետ եւ խոր փոսերու մէջ, եւ կամ ընդհանրապէս կ'այրուին. շատ քիչ բացառութեամբ միայն կը թաղուին»:

Չօրի նախկին կառավարիչ Այի Սուստ պէյ տեղեկութիւններ կուտայ յիշեալ գաւառը տարագրուած Հայերուն գլխուն եկածներուն նկատմամբ: Երբ Թասփիրի Էֆֆեարի երբեմնի խմբագիր եւ Հայէպի մէջ Աժանտի հեռագիրներուն ապագրիչ

Ակեահ պէյ կը հարցնէ Չորի Միւթէտարը՞ք Չէքի պէյի (Սուաւ պէյի յաջորդին) թէ իրօք 10,000 հայ սպաննած է, անիկա կը պատասխանէ. — «Ես պատիւ ունիմ. 10,000ը ի՞նչ է. բարձրացո՛ւր, բարձրացո՛ւր թիւը»: (Կարգաթիւ 6. փաստաթուղթ 14: Նաեւ՝ կարգաթիւ 11. փաստաթուղթ 1.):

Պարբերդի կուսակալին կողմէ Մալաթիոյ կառավարութեան ուղղուած ծածկագիր հրամանագիրը կ'ըսէ թէ «հակառակ եղած յայտարարութիւններուն, դարձեալ խիստ շատ ղիակներ կը գտնուին ճամբաներուն վրայ, թէ աւելորդ է բացատրել այս երեւոյթին վնասները, թէ խստիւ պիտի պատժուին զանցառու պաշտօնեաները եւ թէ ներքին գործոց նախարարութիւնը կը հրամայէ ուշադրութեամբ թաղել սահմաններէն ներս գտնուող բոլոր ղիակները. այս նպատակով, պէտք է գործածել բաւականաչափ ուստիկան-գիւղերներ եւ կարգ մը յայտնի պաշտօնեաներ, զրկելով զանոնք ամէն կողմ»:

Դէպքերուն ծաւալն ու կարեւորութիւնը ցոյց տալու համար բաւական է յիշել Րէչիտի 15 սեպտ. 331 (1915) թուակիր ծածկագիր հեռագիրը, որով կը հաղորդէ ներքին գործոց նախարարութեան թէ 120,000էն աւելի է Տիզրանակերտէն տարագրուած Հայերուն թիւը (Կարգաթիւ 12. փաստաթուղթ 1.): Գոհացում տալու համար ուղղամիտ մարդոց արգարասիրական զգացումներուն եւ ցուցնելու համար թէ շիտակ չէ քննադատել տեղացի իսլամ ժողովուրդն ու ստորադաս պաշտօնէութիւնը կառավարուած դէպքերուն համար, յիշենք Գ. զօրաբանակի հրամանատար Մահմուտ Բեամիլ փաշայի ստորագրութիւնը կրող հեռագիր մը (Կարգա-

թիւ 13. փաստաթուղթ 1.): Այս հեռագիրը, հակառակ իսլամական օրէնքին թէ «արգիւրած բանը մի՛ ընճեր սպաննալիքի ու սարսափի տակ», կը յայտարարէ թէ այն իսլամը որ կը համարձակի պահել Հայ մը, պիտի կախուի իր տան առջեւ եւ իր տունը պիտի այրուի: Պահողը եթէ պաշտօնեայ մըն է, պաշտօնանկ պիտի ըլլայ եւ պիտի դատուի պատերազմական ատեանի կողմէ: Հայ պաշտօնողները եթէ զինուորական են, պիտի վտարուին զինուորական ասպարէզէն եւ պիտի տարուին պատերազմական ատեանի առջեւ (11):

Տրապիզոնի նախորդ երեսփոխան Հաֆրդ Մէհմէտ պէյ իմացուցած էր Թալէադ պէյի թէ Սեւ Շոփու ակերը հաստատուած Հայերը նաւակներու մէջ լեցնելով ծովը կը թափեն եւ թէ ոչ մէկ կարգապահութիւն կ'ըլլայ այս աղէտներու հեղինակին՝ ձէմալ Աղմի պէյի մասին: (Կարգաթիւ 15): Թալէադ պէյի ոճրապարտ ընթացքը կ'ապացուցուի անով որ կարեւորութիւն չէ տուած այս դեկուցման:

Կարնոյ կուսակալ Միւնիտ պէյի 14 դեկտ. 334 (1918) թուակիր ծածկագիր հեռագիրը (Կարգաթիւ 16) որ կ'իմացնէ թէ Կարնէն Քղիի ճամբով զրկուած հարուստներու կարւաւնը, հակառակ նախորդ կուսակալ Թահսին պէյի հաճութեան,

(11) Թուրք ժողովուրդը գոռէ կրնայ պարծիլ թէ հայ պատգամելու, հայ պահելու, հայ ազատելու «մեղքերը» չբարձեց բնաւ այդ գարնաբանքի օրերուն: Շատ կիներ ու տղաք պահուեցան՝ լիկուելու. աշխատեցնելու կամ քրքացնելու համար: Բանի մը հեռագիրներ որոնք Թալէադ փաշայի ստորագրութիւնը կը կրեն եւ գոյս հրատարակեցին՝ այս աշխատութեան առաջին մասին մէջ, ցոյց կուտան թէ կառավարութիւնը նոյն իսկ ատիկա արգից:

սպաննուած եւ կողոպտուած է Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնի անդամներէն Պէհաէտտին Շաքիր պէյի կազմած Չէթէներուն եւ Տէրսիմցիներու կողմէ, կը հաստատէ կատարուած ոճիրներու մասին գոյութիւն ունեցող փաստերը:

Ճէմալ Ասաֆ պէյի արձանագրուած յայտարարութիւնը (Կարգաթիւ 18.) որ ցոյց կուտայ թէ ինչպէ՛ս նախապէս Չանդըրիի պատասխանատու քարտուղար եւ այս միջոցիս վաճառական Ճէմալ Օղուզ պէյի կազմակերպած Քիւրտ Ալօի չէթէն ջարդած է տարագրուածներուն մէկ մասը, կը հաստատէ այն պարագան թէ այս մասնակի գործողութիւնները ամբողջացուցիչ մասը կը կազմեն Իթիհատի գործունէութեան սիսթէմին(12):

Յիշատակութեան արժանի է մասնաւորաբար չնդապետ Սալիլ Րէճայի պէյի ընդարձակ եւ շատ ուշագրաւ յայտարարութիւնը (Կարգաթիւ 2, էջ

(12) Այս Քիւրտ Ալօի չէթէն էր որ Չանկըբը-Էնկիւրի ճամբուն վրայ, Թիւնէյի հանգրուանին մօտ, սպաննեց Դանիէլ վարուժանն ու Տաֆ. Ռուբէն Չիլիկիլիբանը, Մաղազանեան Օննիկի, հացագործ Արթինի եւ երկաթագործ Նեահի հետ: Անոնց սպանութեան օրը պատահմամբ Թիւնէյ կը գրտուէին երկու հայ զինուորներ եւ յոյն զինուոր մը որոնք Էնկիւրի պիտի երթային: Քիւրտ Ալօի խումբը սպաննեց հայ զինուորներէն մէկը եւ յոյնը՝ զոր հայ կարծած էր: Միւս հայ զինուորը՝ հակառակ վիրաւորուած ըլլալուն, յաջողեցաւ փախչիլ: Վարուժանի եւ ընկերներուն սպանութեան անձամբ հսկած էր Ճէմալ Օղուզ պէյ: Սպանութենէն շարք մը առաջ մեր խումբը անցաւ Թիւնէյէն: Մենք ալ Չանկըբէն Էնկիւրի կը տարուէինք՝ Տիարպէֆի զրկուելու. միւրը՝ ըսպաննուելու համար: Քիւրտ Ալօի ջոյիւրը Թիւնէյ էր մեր խումբ մտանք: Փորձեցին մեզի մօտեցնալ եւ խօսքի բռնուիլ: Բայց բազմաթիւ էրնք եւ շատ զինուոր կար մեր հետ. չհամարակեցան բան մը ընել: Ատուռն՝ մեկնումի պահուն, իմ ոտքս կտրեցաւ: Ուզեցի որ մնամ հոն, որովհետեւ գրեթէ անկա-

1.), որով կը նկարագրէ ու կը բացատրէ մանրամասնօրէն թէ ինչպէ՛ս Էնկիւրիի բռնագողթին ատեն նոյն տեղի Իթիհատական ակումբը՝ Թայիպ էֆէնտի անունով մէկը զրկելով հրամանատարին, անոր առաջարկած է վտարել զինուորական ծառայութեան մէջ գտնուող հայ առողջապահական պաշտօնեաները եւ քննութեան տակ առնել զանոնք: Նաեւ՝ թէ ինչպէ՛ս նոյն ատենները Էնկիւրի երթալով հարստացած են Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին պատկանողներէն Մէմուռ Շէվլէթ եւ իր եղբայրը՝ Րէֆաթ պէյը, թէ ինչպէ՛ս գործադրուեցաւ բռնագողթը Էնկիւրիի մէջ, եւ թէ այդ մասին ի՛նչ դեր կատարեց Իթիհատի պատասխանատու քարտուղար Նէճաթի պէյը, ու տակաւին՝ այն խոր չարիքի բաժինը զոր այդ առթիւ ունեցաւ կուսակալութեան նախկին ոստիկանական տնօրէն Մանասթըրցի Պէհաէտտին պէյ: Այս յայտարարութիւնը կը պարունակէ նոյնպէս անունները այն վկաններուն որոնք կրնան վկայութիւններ տալ այդ մասին: Եւ երբ օրինական հետապնդում կը կատարուի յիշեալ Պէհաէտտին պէյի դէմ, տեղական պատերազմական ատեանին յանձնելու համար զայն, կը կանչուի Պոլիս, եւ անոր վերաբերեալ, քննական թուղթերը որոնք չէին զրկուած, ներքին գործոց նախարարութեան պահանջմամբ Պոլիս կը տարուին յետոյ, պատերազմական նախարարու-

րելի բան էր այն անհանգիստ կառքերով, առանց ո՛ր եւ դարմանի, ճամբան շարունակել: Բայց ոստիկան Սիւլէյման որ մեզի կ'ընկերանար, համոզեց զիս Էնկիւրի երթալ հակառակ ամէն բանի, «Որովհետեւ, ըսաւ, եթէ եեզ այստեղ թողում. վերադարձիս ողջ չպիտի գտնեմ»: Եւ աչքի ֆրթումներով ցոյց կուտար խանի մէկ անկիւնը սփած չէրէմերը:

թեան միջոցաւ: Այսպէս՝ յիշեալ Պէհաէտտին կ'ազատի օրինական հետապնդութենէ (13):

Համաձայն կատարուած քննութիւններու արդիւնքին, անոնք որ չեն ուզած մասնակցիլ յիշեալ աղէտներուն, համարուած են հայրենիքի դաւաճաններ, մինչդեռ Պէհաէտտին պէս դործօն տարբերը արժանացած են ամէն տեսակ օժանդակութեան եւ պաշտպանութեան; նոյն իսկ նախկին ներքին գործոց նախարար Թալէադ պէյ մասնաւոր յանձնարարութեամբ մը կը ղրկէ յիշեալ Պէհաէտտին պէյը արեւելեան բանակներու հրամանատար Վէհիպ փաշային, որպէս զի պաշտօնի մը գլուխը անցնէ զայն: Այս մարդը ժամանակ մը Սամսօնի պատերազմական ատեանին մէջ ծառայելէ յետոյ խոյս տուած է անձանօթ տեղ մը (Վէհիպ փաշայի անձին յատուկ «տօսիէ»ին մէջ արձանագրուած յայտարարութեան համեմատ):

Գասթէմուռնի կուսակալ Րէշիտ փաշա կը յայտարարէ թէ ինք բացատրած է նախարարութեան՝ Գասթէմուռնի բռնազաղթը՝ զբաժնէ նախարարին՝ նոյն տեղի Իթիհատի Ֆէհմի գործած ոճիրներու

(13) Պէհաէտտինի դէմ կատարուած հետապնդութեանց պատճառը հայոց սպանդը չէր: Այն ատենները էնկիւրի կը գտնուէր, եւ այդ հետապնդութիւնը օրուան խնդիր էր այնտեղ: Պէհաէտտինը կը մեղադրէին թէ անագին կողապուտ բարձ է էնկիւրիի ընդհանրապէս հարուստ Հայերէն: Միմիայն մէկ քանի հարիւր հազար ոսկիի կապերու բալլեր էր տուններէն: Բանտին մէջ՝ սահագին սրահ մը լեցուած էին անոնք: Անձամբ տեսայ: Չինքը հետապնդեցին անոր համար որ չուզեց միւսներուն բաժին հանել այդ կողապուտէն: Բայց Պէհաէտտին Պալիս գնաց, յարմարեցաւ Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին հետ, եւ այս պատճառաւ արդիւնք մը չունեցաւ: Իրեն դէմ սկսուած հետապնդութիւնը:

մասին, սակայն օգուտ չէ ունեցած: Ընդհակառակը, տեղւոյն Հայոց բռնազաղթին պէտքը չեղտող ծածկազիր հեռագիր մը ստացած է Տօքթ. Պէհաէտտին Ծաքիր պէյէն (Կարգաթիւ 2, էջ 13 եւ անոր կցուած հեռագրի պատճենները):

Նոյնպէս՝ Իզմիրի երեսփոխան Օննիկ Իհսան էֆէնտի կը յայտնէ թէ (Կարգաթիւ :30) ինք Իթիհատի ընդհանուր ժողովին մէջ Թագրիբ տուած է կուսակցութեան նախագահ Թալէադ պէյին: Այդ Թագրիբին մէջ կը նկարագրէր Հայոց դէմ գործուած ոճիրներն ու խօզոթութիւնները, եւ կը պահանջէր քննութիւն կատարել Իթիհատի բոլոր պատասխանատու քարտուղարներու եւ Տօքթ. Րէշիտ, Ճէմալ Ազմի, Սապիթ, Մուամմէր, Աթըֆ եւ ընդհանուր բանտի անօրէն Իպրահիմ պէյերու նըկատմամբ, մինչդեռ Թալէադ պէյ «պահել» մակազրութեամբ մէկ կողմ ձգել տուած է Թագրիբը: Ընդհակառակը, նոյն Թալէադ պէյը իրեն ըսած է Իզմիրի Սթորթինի Բիւլակին մէջ թէ «հոս տեղիներն ալ (Իզմիրի Հայերն ալ) պիտի ենթարկեմ միւսներուն բախտին»: Յիշեալ Օննիկ Իհսան էֆէնտին կը յայտնէ նոյնպէս թէ Տօքթ. Նազըմ եւ իր արբանեակները իսկական ոճրագործներ են:

Վէհիպ փաշան ալ, (Կարգաթիւ 9, էջ 3) կը յայտնէ թէ Հայերու ջարդն ու բնաջնջումը եւ անոնց ինչքերուն թալանն ու կողոպուտը հետեւանք են Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին տուած որոշումներուն: Իսկ Տօքթ. Պէհաէտտին Ծաքիր պէյն է որ հաւաքեց եւ դործածեց, Գ. զօրարանակի շըրջանակին մէջ, մարդ մորթող դահիճները: Պետութեան վարիչները համակերպած ու հնազանդած են Պէհաէտտին Ծաքիր պէյի տուած ցուցմունքնե-

րուն: Գ. զօրաբանակի շրջանակին մէջ տեղի ունեցած բոլոր այլ տները, ամբողջ զաւերն ու շարիքները ծնունդ ստած են Պէհաէտտին Շաքիր պէյէն: «Չեռքերնին ու աչքերնին արիւնով ներկուած սատիկանդինուսրներ պատրաստել, եւայլն» գրուոր յայտարարութիւնը ամբաստանութեան ամբողջական վաւերագիր մըն է թէ՛ Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնին եւ թէ՛ այն նախարարներուն համար որոնք անխախտ, բնական անդամներն էին անոր ընդհանուր ժողովին:

Սիւլէյման Նազիրֆ պէյ կը յայտնէ թէ (Հարցազննութեան քուղթեր, էջ 6) Պաղտատէն Տիգրանակերտի սահմանները հասած ատեն, զիակնուրու հտտէն ստիպուեցան խցել իրենց քիթը:

Գոնիայի (եւ Հայէպի) նախորդ կուսակալ ձէյալ պէյ կը յայտնէ նայնպէս (Հարցազննութեան քուղթեր, էջ 7) թէ երբ Հայէպէն բանակի հրամանատար ձէյալ փաշայի կողմէ հարցում կ'ըլլայ թալէազ պէյին՝ Գոնիայի Հայութիւնը չտարազրկու մասին, թալէազ պէյ կը պատասխանէ թէ ատոր պատճառը տեսակէտներու այն տարբերութիւնն է որ գոյութիւն ունի Գոնիայի կուսակալ ձէյալ պէյի եւ կեդրոնական կառավարութեան միջեւ՝ հայկական հարցին նկատմամբ:

ձէյալ պէյ կ'ըսէ թէ ինք թէեւ աշխատած է պաշտպանել Գոնիայի Հայութիւնը, սակայն Տոքթ. Նազրմի կողմէն զրկուած երեսփոխան Ալի Րիզա էֆէնտին յանձնարարած է բարեկամարար՝ չյամատի այնպիսի խնդրի մը համար, որու մասին Իթիհատի ընդհանուր կեդրոնը որոշում տուած է արդէն, երկար բարակ խորհելէ վերջ: Ասոր վրայ, ինքը, ձէյալ պէյ, ստիպուած է հրաժարել իր պաշ-

տօնէն եւ Պոլիս գալով ուղած է թէեւ հասկցնել թալէազ ու Նազրմ պէյերուն՝ խնդրին վտանգաւոր հետեւանքները, սակայն անոնք պատասխանած են թէ իրենք համոզուած են որ այդ գործը անհրաժեշտ է եւ օգտակար: Նոյն իսկ Տոքթ. Նազրմ այնքան անաջ գացած է որ պնդած է թէ այս ձեռնարկը արմատապէս պիտի լուծէ Արեւելեան Հարցը: Ու թէեւ Սայրի էֆէնտի (Շէյխ-Իւլ-Իսլամը) աշխատած է արգելել այդ ձեռնարկը, բայց չէ յաջողած:

Էնկիւրբիի նախկին կուսակալ Մաղհար պէյ պաշտօնանկ եղած է անոր համար, որովհետեւ մերժած է գործադրել բոնազաղթի եւ բնաջնջումի մասին եղած առաջարկները (Հարցազննութեան քուղթեր, էջ 17):

Քաղաքային քննիչ Մարմնի նախորդ Ընդհանուր Տնօրէն Համիտ պէյ կը յայտնէ թէ Տիգրանակերտի կուսակալը սպաննել տուած է երկու ռզայմազամներ որոնք համաձայն չեն գտնուած Արարներու նկատմամբ գործ դրուած բռնութիւններու եւ մահապատիժներու, ինչպէս նաեւ բոնազաղթի մասին(14):

(14) Ասոնցմէ մէկը՝ Սալիտիգատե Սապիթ պէյն էր. Պաղտատցի Աբաբ մը. եղբայր Հայէպի քաղաքային բնիչ նախ պէյի. ամէնէն ուղղամիտ ու արդար մարդցմէն մէկը գոր բանցայ Հայէպի մէջ: Իր եղբոր սպանութեան պարագաները ինքն իսկ պատմեց ինծի: Միջոցաւ բնական պտոյտի էլած էր Այնթապի կողմերը. եղբայրը որ Տիգրայէֆիի կուսակալութեան մէջ Պրեքիի գալմագամն էր. ծածկագիր հետազոտ մը կ'իմացնէ իրեն թէ դէպքերը շատ վատ երեւոյթ մը կը ստանան կուսակալութեան մէջ. թէ խզնի հակառակ բաներ տեղի կ'ունենան. ու ծանուցանելով թէ խռոված ու շփոթած է այդ դէպքերուն հանդէպ. խորհուրդ կը հարցնէր.

Ելեւմտական նախարարութեան հասոյթներու Ընդհանուր Տնօրէն Լուիֆֆր պէյ, Տրապիզոնի աղէտներուն եւ անոնց հեղինակներուն մասին ըրած իր յայտնութիւններուն մէջ (Հարցաքննութեան քուղքեր, էջ՝ 34, 38, 43) կ'ամբաստանէ Տրապիզոնի պատասխանատու քարտուղար Նայիւ պէյը: Անթալիոյ նախկին կառավարիչ Սապուր Սամի պէյը կը յայտնէ թէ Պէհէտտին Շաքիր պէյ Կարինէն ծածկազիր հեռազիր մը ուղղելով իրեն, կը հարցնէր. «Անանկ ատեն մը երբ Կարնոյ, Վանի, Պիթլիսի, Տիգրանակերտի, Սեբաստիոյ եւ Տրապիզոնի շրջանակներուն ամբողջ հայութիւնը, մէկ հատ իսկ չմնալու պայմանաւ, կը քշուի դէպի Մուսուլի եւ Զօրի կողմերը, ի՞նչ կ'ընէ ինքը Անթալիոյ մէջ»: Սապուր պէյ կ'ըսէ թէ ինք թէեւ թալէադ պէյի ղրկեց այս հեռագրին պատճէնը, սակայն չկրցաւ անկէ ոեւէ պատասխան ստանալ (Հարցաքննութեան քուղքեր, էջ 44):

Քէ ի՞նչ ընէ: Նամի պէյ կը հեռագրէ որ իր պարտականութիւնը կատարէ, եւ եթէ իր խղճին դէմ մը ընելու հարկադրուի, իսկոյն հրաժարի ու դառնայ Հալէպ: Այդ միջոցին՝ Միջագետքի քրջամակին մէջ, Տիարպէֆիբէն գառ ոչ մէկ տեղ ո՛ր եւ է դէպք տեղի ունեցած էր: Սապիք պէյ՝ կուսակալ Տաֆ. Բեհու պէյէ ստացած ոնրագործութեան քեղադրութեանց վրայ, իսկոյն կը հրաժարի եւ նախայ կ'ելլէ Տիարպէֆիբի ազգութեամբ Հալէպ դառնալու համար: Տիարպէֆիբ հասնելուն՝ կը հեռագրէ Քէ ազմար հոմ ժամանց ու պիտի մեկնի Հալէպ: Տեղւոյն մարդահամարի պատուոնայ Ուտէյի պէյն ալ Նամի պէյի կը հեռագրէ եղօրքը հասած ըլլալը: Այլեւ լուր չելլէր անկէ: Նամի պէյ ուղղակի կուսակալին կը հեռագրէ եւ պատասխան կ'ընդունի Քէ եղբայրը՝ Սապիք պէյ՝ Տիարպէֆիբէն Հալէպ անցած միջոցին սպաննուած է հայ հրահանգներու կողմէ: Միւնչոն Տաֆ. Բեհու ինք սպաննելու տուած էր գայն, վախճալով որ մէջտեղ կը համէ այն ոն-

Բատի պէյ տեղեկութիւն կուտայ էնկերիբ բունազապէին ու նոյն տեղի պատասխանատու քարտուղար Նէճաթի պէյի մասին:

Բոլոր այս յայտնութիւններն ու տրուած տեղեկութիւնները բաւական են հաստատելու, փաստացի կերպով, եղած ամբաստանութիւնները: Պէհէտտին Շաքիր պէյի կողմէ «Թալէադ պէյի միջոցաւ Ընդհանուր Կեդրոնին» վերտառութեամբ գրուած ծածկազիր նամակի մը լուծուած պատճէնին վրայ որ գտնուած է «Թէշքիլաթը Մախսուսէ»ի տօսիչին մէջ, կը գտնուի 69 համար պատասխանը, որուն մէջ կ'ըսուի. «Քանի որ այդտեղ գործերնիւ աւարտեցիք, անմիջապէս Տրապիզոն մեկնեցէք, այնտեղ ստանալու համար Արթուրին խնդրէն աւելի կարելոր պարտականութիւն մը: Եագուպ ձէմիլ պէյ, որ շուտով պիտի մեկնի տեղէն, ձեզի պիտի բերէ հարկ եղած բացատրութիւններն ու հրահանգները»:

Ամբաստանեալներէն անոնք որ նախարար էին, հարցաքննութեան պահուն ուրացումի ճամբան բռնելով հանդերձ՝ պարտականութեան խնդիր կը

բամիտ հրահանգները գորս տուեր էր անոր, եւ գորս չգործադրելու համար պատուոնը լքելով կը հեռանար Տիարպէֆիբէն: Սապիք պէյի հրաժարման պատճառները լաւագոյն կերպով մը ըմբռնելու համար պէտք է մտածել Քէ անոր պատուովարած քրջամակին՝ Պրեթիի մէջ կատարուեցան Տիարպէֆիբի երեւելիները եւ առ հասարակ ամբողջ հայ ժողովարդը, իր կիներով, մանուկներով: Միւսը՝ գոր Տաֆ. Բեհու պէյ սպաննելու տուաւ համանման պատճառներու բերմամբ, Լըմի գայմագամ Նեսիմի պէյն էր, կրէտացի Թուրք մը, ծնած յոյն մօրով մը: Ան ալ հրաժարած էր՝ հեռագրելով կուսակալ Բեհու պէյի Քէ իրեն տրուած բարբարոս հրամանները գործադրելու անկարող է: Բառ առ բառ՝ «ձէնկիզանէ

հանեն, ըսելով որ զիրենք քննելու եւ դատելու իրաւասութիւնը կը պատկանի ոչ թէ պատերազմական ատեանին, այլ քարձրագոյն ատեանի մը որ կազմուած ըլլայ սահմանադրական սկզբունքներուն համաձայն: Ասկայն աւելորդ է ըսել թէ Սահմանադրութեան 92-րդ յօդուածը, որուն կռթնիլ կ'ուզեն անոնք, կը վերաբերի այն յանցապարտ արարքներուն որոնք առաջ եկած են նախարարի մը եւ կամ ամբողջ դահլիճին քաղաքական գործունէութենէն: Մինչդեռ՝ անձամբ կամ ուրիշի մը միջոցաւ գործուած յանցանքներուն վերաբերող Սահմանադրութեան 33-րդ յօդուածին տրամադրութեան համաձայն, նախարարները չունին ոչ մէկ օրինական առանձնաշնորհում, եւ հետեւաբար, նմանօրինակ յանցանքներու համար կրնան դատուիլ հասարակ դատարաններու առջեւ: Իսկ այն տեղը, ուր գոյութիւն ունի պատերազմական վիճակ, եւ համաձայն համապատասխան որոշմանագրին, կը լռեն ամբողջովին թէ՛ քաղաքային եւ թէ՛ դատաստանական օրէնքները, եւ յանցապարտները կը հանուին պատերազմական ատեաններուն առջեւ:

Հետեւաբար, որոշուեցաւ ջարդերու եւ շահագիտութեան խնդիրներուն քննութիւնը յանձնել, համաձայն վերջին որոշմանագրին, ներկայ պատե-

վերիէն պէօյէ էմիրէրի ինֆաղտան մա'գուրըմ»: Թէ Սապիթ եւ քէ՛ նէսիմի պէյերը սպանուեցան Տոքթ. Ռեշիտի հետեւորդ Ձերֆէսներու կողմէ, գորս միասին տարած էր նախ Մուսուլ, յետոյ Տիարպէֆիլը, եւ որով պիտի սպաննէին նաեւ Ջօհրայն ու վարդգէսը, Գարմէնը եւ ուրիշներ: Որովհետեւ գիրը կ'ըսէ քէ այդ երկու գայմագամները սպանուեցան՝ «Արաբներու դէմ» ի գործ դրուած արաբներու համաժողովի:

րազմական ատեանին, համարելով զայն իրաւասու այդ մասին, եւ մերժել անոր ձեռնհասութեան նըկատմամբ եղած առարկութիւնները:

Համաձայն ձեռք բերուած փաստերու եւ ապացոյցներու, վերը յիշուած յանցանքներով ամբաստանուած Տոքթ. Պէհաւտտին Շաքիր, Տոքթ. Նազրմ, Աթրֆ, Րիպա, Ճէվատ, Ազիզ պէյերը եւ Էնվէր, Ճէմալ եւ Թալէազ (երեքն ալ նախապէս՝ փաշա) պէյերը կը համարուին գործակից ջարդարարներ, եւ իրենց այդ արարքը կը նկատուի պատժապարտ արարք մը: Ուստի, անոնք, պատժական օրէնքին 45-րդ յօդուածին առաջին հատուածին եւ 70-րդ յօդուածին համաձայն պիտի դատուին Պոլսոյ պատերազմական ատեանին առջեւ:

Իսկ Միտհատ Շիւքրի, Տոքթ. Րուսուլի, Քիւչիւք Թալէազ, Ջիա Կէօք Ալի, Քէմալ պէյերը եւ Սաիտ Հալիմ փաշա, ինչպէս նաեւ Ահմէտ Նէսիմի, Շիւքրի, Իպրահիմ Սալիլ պէյերն ալ, թէեւ ուղղակի չեն գործակցած, բայց զիտակցաբար օժտանդակած եւ նեցուկ հանդիսացած են ամբաստանեալներու յանցապարտ արարքներուն, եւ անուղղակի կերպով մասնակցած են անոնց:

Ուստի, անոնք ալ պիտի դատուին Պոլսոյ պատերազմական ատեանին առջեւ:

Ահա ասոր համար որոշուեցաւ, ամբաստանագրին համաձայն, յիշեալ ատեանի ընդհանուր դատախազութեան յանձնել ամբաստանուածներու դա-

ջըլլալուն համար: Այս «Արաբները» բառը պարզ խղիւղաբարբ մըն է: Այդ օրջանակի մէջ՝ Արաբներու դէմ երբէք ո եւ է բռնական միջոց չգործադրուեցաւ: Թէ՛ Սապիթ եւ քէ՛ նէսիմի պէյերը լոկ Հայոց սպանութեան համամիտ ջըլլալուն համար մեղուեցան: Եւ երկուքն ալ Թուրք չէին:

տավարութեան եւ ոճրապարտութեան վերաբերեալ քննութեանց թուղթերը, իրենց յարակից մանրամասնութիւններով:

10 Բէճէպ 337 եւ Ապրիլ 335 (1919):

Եւ ահա արդարութեան այս ողորմելի գործիքով կը յաւակնէին դատել այն գարհուրելի ոճիրները: Ամբաստանիչ Ատեանին իսկ բառերով՝ «այս քննութեան իսկական նիւթն պիտի կազմէր Հայոց տարագրութեան աղէտը»: Բայց ո՞րք այդ աղէտը: ո՞րք այս որոշմնագիրը, որուն մէջ հազիւ քանի մը հեռաւոր ու վարանոտ ակնարկութիւններ կը դատենք այդ աղէտին նկատմամբ: Եւ անոնք ալ կ'ըլլան աւելի զայն պզտիկցնելու քան պատկերացնելու համար:

Մէջտեղը մէկ միլիոնէ աւելի դիակ: Ամբողջ ժողովուրդ մը բնաջինջ: Անունւն տանջանքներ, սպանութիւններ, առեւանգումներ, թալան ու յաւիչտակութիւններ ընդարձակ կայսրութեան անխտիր բոլոր մասերուն, նոյն իսկ ամէնէն հեռաւոր անկիւններուն մէջ: Եւ ոճիրներու այս հսկայ շարքին համար միայն տասնրուք յանցաւոր, ճիշդ ու ճիշդ տասնրութ, եւ անոնցմէ տասն այ՛ երկրորդական յանցաւորներ: Ոչ մէկ արդարութեան պահանջ Մուսամէտի, Ճէվտէթի, Մուսթաֆա Ապտիւհայիտի, Աթըֆի, Տոքթ. Բէշտի պէս կուսակախներու դէմ, որոնք ճշմարիտ դժոխքներու վերածեցին իրենց վարչական շրջանակները: Որոշմնագիրը ոչ իսկ կը յիշատակէ Տէր Զօրի կուսակարիչ Չէքին որ աւելի քան 300,000 հայեր կուտորեց, եւ Քէրիմ Բէֆին որ Բէս-Իւլ-Այնի ջարդը կատարեց: Չի յիշատակեր տակաւին Աշիրէթներու եւ գաղթականներու զետեղման յանձնաժողովին

մէջ խմբուած ոճրագործները եւ անոնց Շիւքրի պէյի, Ապտիւլահատ Նուրի պէյի, էյուպ պէյի պէս արբանեակները որոնք տարազրութեան սարսափները ծրագրեցին կամ գործադրեցին: Չի՞ յիշատակեր նաեւ՝ ո՛չ կազմակերպուած չէթէներու մաս կազմող մարդասպանները, ո՛չ զանոնք վարող պաշտօնէութիւնը, ո՛չ ոստիկանները, ո՛չ ոստիկանութեան տնօրէնները, ո՛չ ժամտարմաները, ո՛չ նաեւ ժողովուրդը, որոնց ամէնուն համախումբ գործունէութեան արդիւնքն էր այն ահաւոր աղէտը որուն հայ ժողովուրդը ենթարկուեցաւ Տաճկաստանի անիծած հողին վրայ:

Ահա թէ ի՞նչ տեսակ զաւեշտ էր գործուրդիդ արդի վարիչները կը խաղային արդարութեան անունով:

Ծանօթ է արդէն այս զաւեշտին վախճանը: Նոյն իսկ այդ սակաւաթիւ ամբաստանեալներու մասին, որոնցմէ ամէնէն գլխաւորները փախած էին արդէն, պատերազմական ատեանը թոյլատու, ներողամիտ, ամէն կերպով գայթակղական ընթացք մը բռնեց: Անոնք շարունակեցին բանտին մէջ վայելել այն տեսակ ազատութիւններ որոնցմով իրենց կեանքի պայմանները ոչ իսկ չըլլուած կ'երեւային, իբր թէ բանտարկուած չըլլային: Բոլոր Իթիհատականները, առանց արգելքի, կ'երթային կը խմբուէին անոնց շուրջը, ճշմարիտ քաղաքական հաւաքոյթներ տեղի կ'ունենային բանտին մէջ, Սուլթանը վար առնելու եւ օրուան պառակտուած, իրարու դէմ մարտնչող դահլիճը տապալելով իշխանութիւնը նորէն ձեռքերնին անցնելու ծրագրերն էր կատարաստէին, ճիշդ ինչպէս որ ըրած ու յաջողած էին Պալքանեան պատերազմի

վաղորդային, գրեթէ համանման պարագաներու մէջ: Եւ դատը կ'ուշանա՛ր, կ'ուշանա՛ր, որովհետեւ ո՛չ կառավարութիւնը, ո՛չ ալ պատերազմական ատեանը ինքզինքնին պէտք եղածին չափ զօրաւոր կը զգային դիմագրանելու հանրային կարծիքին, որ այդ պահուն իսկապէս Թուրք ժողովուրդին ամբողջութեան կարծիքն էր, եւ յայտնաբալ կը հակառակէր իթիհատականներու դատավարութեան:

Ո՞ւր պիտի երթար ասոր վախճանը, եթէ Պոլիս դտնուող անգլիական իշխանութիւնները, վրտանդը զգալով, կտրուկ, տրաքոնեան միջոցով մը առաջըը չառնէին: Առտու մը՝ Պոլիս թերեւս ոչ այնքան զարմանքով լսեց թէ բանտարկուած իթիհատականները անգլիական իշխանութեանց կողմէ նաւ դրուելով Մալթա տարուեր են: Գայթակղութիւնը կը վերջանար այս կերպով: Բայց այն միտնաւոր հայ նահատակներուն արդարութեան հաշիւը կը մնայ բաց, առանց երբէք փակուելու յոյս ներշնչելու:

Ասիկա խարան մըն է քաղաքակիրթ մարդկութեան ճակտին: Եւ որքա՛ն աւելի անուանարկիչ բան մը կը դառնայ այդ խարանը՝ Իրաւունքի եւ Արդարութեան այն շրջանին մէջ ուր մտած ըլլալ կը յաւակնի Մարդկութիւնը:

ԲԱՐԻՁ, Օգոստոս 919.

Վ Ե Ր Ձ

ԱՐԱՐ ԱՆՏՈՆՅԱՆ

ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ԵՎ

ԹԱԼԵԱԹ ՓԱՇԱ

Վավերագրութիւն

АРАМ АНТОНЯН

БОЛЬШОЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ

ПОСЛЕДНЯЯ АРМЯНСКАЯ РЕЗНЯ И

ТАЛЕАТ ПАША

(На армянском языке)

Издательство «Аревик»

Ереван, 1990

Նկարիչ՝ Գ. Բ. Իսահակյան

ИБ 469:

Հանձնված է շարվածքի՝ 29.03.1990 թ.: Ստորագրված է տպագրութեան 20.04.1990 թ.: Չափսը 84×108¹/₃₂: Թուղթ՝ օֆսեթ:

Տպագրութիւն՝ օֆսեթ, պայմ. 15,96 տպ. մամ.:

Տպաքանակ՝ 75 000: Պատվեր՝ 522: Գինը՝ 5 ա.

«Արկիկ» հրատարակչութիւն, 375009, Տերյան 91:

Издательство «Аревик», 375009, Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀնՍՀ հրատարակչութիւնների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան-9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегарпта Госкомитета Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Ереван-9, ул. Теряна, 91.